Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Historisk Tidsskrift,

Sjette Række,

udgivet

af

den danske historiske Forening,

ved dens Bestyrelse.

Redigeret

af

C. F. Bricka,
Foreningens Sekretær.

Femte Binds andet Hefte.

Kjøbenhavn.
Bianco Lunos Kgl. Hof-Bogtrykkeri (F. Dreyer).
1895.

Udgivet for 2det Halvaar 1894.

Den danske historiske Forenings Bestyrelse bestaar af: Underbibliothekar **S. M. Gjellerup**, Professor **J. Steenstrup**, Arkivar **C. F. Bricka**, Underbibliothekar **J. A. Fridericia** og Professor **E. Holm**.

Foreningen har udgivet:

Historisk Tidsskrift, redigeret af C. Molbech, 1—6 Bind, 1840—45. (1ste Binds 1ste Hefte og 3dje Binds 1ste Hefte ere udsolgte.)

Nyt historisk Tidsskrift, redigeret af C. Molbech, 1—5 Binds 1ste Hefte, 1846—52; redigeret af N. L. Westergaard, 5te Binds 2det Hefte og 6te Bind, 1854—56.

Historisk Tidsskrift, Tredie Række, redigeret af N. L. Westergaard, 1—3 Bind, 1858—64; redigeret af E. Holm, 4—6 Bind tilligemed Register til hele Rækken, 1865—69. (1ste Binds 1ste Hefte, 4de Binds 1ste Hefte og 6te Binds 1ste Hefte ere udsolgte. Bogladepris for alle 3 Rækker 6 Kr. Bindet, 3 Kr. Heftet, undtagen for 3dje Række 6te Binds 2det Hefte, der koster 1 Kr. 65 Ø.)

Historisk Tidsskrift, Fjerde Række, redigeret af E. Holm, 1—6 Bind, 1869—78. (Bogladepris for 1ste, 3dje og 4de Bind 6 Kr. hvert, for 2det, 5te og 6te Bind 7 Kr. hvert.)

Historisk Tidsskrift, Femte Række, redigeret af C. F. Bricka, 1—6 Bind, 1879—87. (Bogladepris 9 Kr. for Bindet.)

Historisk Tidsskrift, Sjette Række, redigeret af C. F. Bricka, 1—5 Binds 2det Hefte, 1887—95. (Bogladepris 9 Kr. for Bindet.)

Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift, 1—5. Række. 1889. (Bogladepris 50 Ø.)

Historiske Aarbøger, til Oplysning og Veiledning i Nordens, særdeles Danmarks Historie, udgivne af C. Molbech. 1ste Del 1845, 2den Del 1848, 3dje Del 1851. (Bogladepris 2 Kr. 65 Ø. Delen.)

Historisk-biographiske Samlinger og Bidrag til den danske Sprog- og Literaturhistorie i ældre og nyere Tid, udgivne af C. Molbech. 1ste Hefte 1847, 2det Hefte 1849, 3dje Hefte 1851. (Bogladepris 1 Kr. 65 Ø. Heftet.)

Genealogisk-historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter af J. P. F. Kønigsfeldt. 2den omarb. Udg. 1856. (Bogladepris 5 Kr. 50 Ø.)

Bidrag til den danske Literaturs Historie af N. M. Petersen. I. Middelalderen. 1853. II. Reformationstiden. 1854. III. Det lærde Tidsrum. 1855—56. IV. Holbergs Tidsalder. 1857—58. V. Oplysningens Tidsalder. Første Afdeling 1860; Anden Afdeling 1861. VI. Register og Tillæg. 1864. (Hele Værket er udsolgt undtagen Registret, der koster 3 Kr.)

(Se Omslagets 3dje Side.)

A. Larsen. Bidrag til det militære Lægevæsens Historie under Christian IV.'s Regering. (Militærlægen. 1. Aarg. S. 169—82.)

H. Degenkolv. Tillæg til Haandbogen „Den danske Flaade 1807—1889". Kbh. 18 s.

C. Søltoft. Officerskolens Ordning og Virksomhed fra dens Oprettelse indtil 1893. Program ved Officerskolens 25-aarige Jubilæum d. 1. Maj 1893. Kbh. 58 s. 4^0.

Ikke i boghandelen.

„Fra 48". Udstilling fra Aarene 1848—1850. Arrangeret af Foreningen Fremtiden og Industriforeningen. Katalog. Kbh. 157 s.

Om Periodedeling i den danske Literaturs Historie.

Af

J. Paludan.

N. F. S. Grundtvig udtaler i Verdenskrøniken 1817 (S. 282), at Aarhundrederne i historisk Henseende synes at begynde lidt sent, saa at det 16de fremtræder med Luther 1517, det 17de med Trediveaarskrigen 1618, og det 18de med Freden i Utrecht 1713. Dette vil med andre Ord sige, at skjøndt Chronologi er Historiens Rygrad, kan den rent abstracte, astronomiske Tidsregning efter Aar og Aarhundreder naturligvis aldrig fuldt dække Begivenhedernes pragmatiske Udvikling eller falde ganske sammen med de historiske Tidsafsnit. Den almindelige Bevidsthed er vel stadig tilbøjelig til at sætte Historiens Milepæle ved Aarhundredskifterne, men Videnskaben har for længst opgivet denne udvortes, mechaniske Betragtning og søgt mere rationelle Inddelingsgrunde. Disse blive dog altid vaklende og til en vis Grad vilkaarlige, fordi Aarsager og Virkninger paa saa mangfoldig Maade glide over i hverandre. Det, der træder frem i een Periode, har gjerne sine skjulte Rødder langt tilbage i en anden, og mangen Begivenhed viser ud over sig selv til vidt rækkende fremtidige Følger. Møder

denne Vanskelighed nu allerede i den ydre og politiske Historie, hvor det dog baade er muligt og nødvendigt at tidfæste de enkelte Begivenheder efter Aar og Datum, saa blive Grændserne endnu langt mere flydende i Aandslivets Historie, som mindre beskjæftiger sig med ydre Facta og Forhold end med sjælelige Rørelser og halv ubevidst Udvikling.

Dette er for en Del Grunden til, at der i det mindste for visse Afsnit af vor Literaturs Historie endnu ikke kan siges at være slaaet nogen Periodedeling fast. Overblikket er naturligvis lettest for de fjerneste Tiders Vedkommende, hvor Enkelthedernes Mylder unddrager sig vort Blik, og Helheden viser sig saa at sige i perspectivisk Forkortning. Der er saaledes ingen Tvivl om, at Middelalderen danner en i sig afsluttet Periode, enten man nu vil forsøge at spore dens literære Forudsætninger tilbage til Hedenold, eller man vil datere Danmarks særlige Literatur fra Christendommens og den romerske Kirkes Indflydelse. Heller ikke er det tvivlsomt, at der indenfor Middelalderen maa sættes et Underafsnit omtrent 1250 ved Valdemarstidens Slutning, da Danmark har culmineret baade i politisk, national og literær Henseende, og nu nærmest viser Tilbagegang, skjøndt en skreven Literatur paa Modersmaalet først opstaar ved og efter denne Tid.

Men allerede Grændsen mellem Middelalderen og den nyere Tid er det vanskeligere bestemt at fastsætte. Da Reformationens Indflydelse hos os saa langt overvejer Humanismens, kunne vi vel sige med Grundtvig, at det 16de Aarhundrede fremtræder med Luther c. 1520, hvor ogsaa Kalmarunionens factiske Ophævelse ved det stockholmske Blodbad sætter et Skjel i den politiske

Historie; men de første svage humanistiske Bevægelser, Universitetets Oprettelse og Bogtrykkerkunstens Indførelse, maa dog tages med som Indledning til denne Periode og Varsler om en ny Aand, skjøndt de falde i den katholske Tid og i Slutningen af det 15de Aarhundrede.

Med det næste Grændseskjel begynde Uoverensstemmelserne for Alvor. Den første samlende Behandling af vor Literatur, Nyerup og Rahbeks Bidrag til den danske Digtekunsts Historie, kunne vi se bort fra, da den kun beskjæftiger sig med en enkelt Side, Skjønliteraturen, og indenfor denne ikke forsøger at opstille Perioder, men gaar chronologisk biografisk frem indtil de sidste Bind, der hvert behandle en Konges Regeringstid. Det egentlige Kildeskrift er derimod N. M. Petersens Bidrag til den danske Literaturs Historie, som ogsaa med Hensyn til Inddelingen i det væsentlige ligger til Grund for senere Behandlinger, P. Hansens, Winkel-Horns og vore fleste Literaturhistorier til Skolebrug. Her regnes Reformationsperioden med dens Forberedelse fra 1500 til 1560, og derefter begynder „det lærde Tidsrum", som atter falder i „Adelsperioden" 1560—1660, og „Indledning til Holberg" 1660—1710. Med denne hidtil almindelige Indretning brød først Rosenberg i Nordboernes Aandsliv (III. 25), der indenfor „den gammellutherske Tidsalder" 1520—1720 lader Aaret 1620 skille Reformationsaarhundredet, „Lutherdommens Kamptid", fra Orthodoxiens Periode, „Lutherdommens Enevælde". Jeg skjønner ikke rettere, end at denne Deling ubetinget er at foretrække. Naar N. M. Petersen daterer Reformationens Forberedelse fra Aar 1500, er dette kun et aldeles vilkaarligt Forsøg paa Compromis med Inddelingen efter Aarhundreder, hvorved han paa den ene Side dog hverken opnaar at

faa Universitetets Stiftelse eller Bogtrykkerkunstens Indførelse med indenfor sin Aarstalsramme, medens paa den anden Side Chr. Pedersens betydningsfulde Virksomhed først begynder 1510. Derimod har N. M. Petersen umiskjendeligt Ret i, at der omkring 1560 indtræder et nyt Afsnit i Udviklingen. Da er Reformationen befæstet og den nye Kirke ordnet, især gjennem P. Palladius's indgribende Bestræbelser; Christian III's Bibeloversættelse udkommer 1550, og Hans Thomissen samler 1569 Reformationstidens Psalmedigtning. Samtidig uddør efterhaanden den gamle Slægt, de egentlige Reformatorer, og en ny Generation træder op: 1551 dør Frans Wormordsen, 1552 Peder Laurentzen og i Sverig Olaus Petri og Laurentius Andreæ, 1554 Chr. Pedersen, 1559 Petrus Parvus, Jørgen Sadolin og Reformationens kongelige Beskytter Christian III, som 1560 følges i Graven af Niels og Peder Palladius samt Gustav Vasa i Sverig; endelig dør 1561 „den danske Luther", Hans Tausen. Hovedfiguren i den danske Kirkes Historie er fra da af Niels Hemmingsen, og med ham begynde de secteriske og afvigende Meninger, mod hvilke Kirken nu maa optage Kampen for Lærens Renhed. I denne Kamp taber den nye Kirke mere og mere sit aandelige Frisind og sit folkelige Præg; den henvender sig ikke længere til hele Menigheden for at vinde den, men lukker sig inde bag sine egne Vægge med sine Lærestridigheder, som ikke ere for Lægmand og de ukyndige, hvis Tro de kun vilde forvirre. Med andre Ord, fra nu af viger den religiøse Bevægelse paa Modersmaalet for lærd Theologi paa Latin; men deraf følger atter, at de religiøse Interesser hos Lægfolk ikke mere sluge alle andre som under Reformationskampene. Der bliver Rum for en ny verdslig Literatur, ikke blot

Digtning, men ogsaa Historieskrivning, hvor Modersmaalet for en Tid atter tager Opsving.

Spørgsmaalet er da, om vi med N. M. Petersen skulle begynde en ny Literaturperiode med 1560, eller blot her sætte et Underafsnit indenfor Reformationsaarhundredet, som vi satte det ved 1250 i Middelalderen Det sidste bliver vistnok det rigtigste. Endnu langt ned i Tiden er det de religiøse Bevægelser, der præge Udviklingen, ogsaa politisk og literært, og som derfor maa lægges til Grund for Inddelingen. Men lige til og ud over Aarhundredets Slutning spores stadig Dønningerne fra Reformationens Kampe, og Humanismens Tankefrihed brydes i ramistisk og kryptocalvinistisk Form med Orthodoxiens voxende Autoritetstvang og aandelige Stilstand. Det er virkelig endnu, hvad Rosenberg kalder en „Lutherdommens Kamptid", og se vi paa den verdslige Literatur, især Skjønliteraturen, saa viser ogsaa den aabenbart tilbage, ikke fremad. Det er kun en hendøende Efterklang af Middelalderens Folkevise og Rimkrønike, af Reformationens religiøse og moraliserende Satiredigtning, af det gamle kirkelige Drama omsat i den bibelske Skolekomedies Form, ganske uden Spirer til Udvikling i modernere Tidsaand.

Saaledes nødes vi til at opgive N. M. Petersens „lærde Tidsrum" og „Adelsperiode" som literaturhistoriske Hovedafsnit. Vistnok have disse Inddelinger deres relative Betydning og historiske Ret: den dogmatiske og latinske Lærdoms Herredømme begynder med 1660, og Adelens literære Indflydelse i sidste Halvdel af det 16de og Begyndelsen af det 17de Aarhundrede betegnes tydelig nok ved Navne som Tyge Brahe, Arild Hvitfeldt og Holger Rosenkrands, Herluf Trolle, Peder Oxe, Christian Friis

den ældre og yngre. Derimod kan man neppe med N. M. Petersen føre den literære Adelsperiode helt ned til Enevælden ligesom den politiske. Den strækker sig kun noget ud over Formynderregeringen, højst til den yngre Kansler Chr. Friis's Død 1639 eller indtil den Tid, da den gamle danske Adel begyndte at forfalde i egoistisk Standsinteresse[1]). Allerede fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede forplantes Lærdommen, som det er paavist af N. M. Petersen selv, overvejende i borgerlige Ætter: Bartholin, Thura, Vandal, Vinding, Worm.

Hovedsagen er imidlertid, at der indenfor det første Afsnit af N. M. Petersens „lærde Tidsrum", i hans „Adelsperiode", lader sig paavise et afgjørende Omslag paa alle Aandslivets Omraader og i næsten alle Literaturens Grene, som gjør det nødvendigt at sætte en Tidsgrændse og tage nye Udgangspunkter omtrent ved den første Fjerdedel af det 17de Aarhundrede eller i Aarene 1620—30. Jeg har lagt denne Inddeling til Grund i min Bog om Renaissancebevægelsen i Danmarks Literatur med udførligere Paavisning af, hvorledes der i disse Gjæringsaar mødes to modsatte Strømninger, som danne et aandeligt Vandskjel. Med Trediveaarskrigen, der ryster hele Vest- og Nordeuropa, begynder, som Grundtvig siger, i historisk Henseende det 17de Aarhundrede. Medens den paa den ene Side virker kuende og ødelæggende paa det allerede udviklede aandelige Liv, bringer den dog atter Nationerne i en hidtil ukjendt Vexelvirkning, som fører nye Culturspirer over fra det ene Folk til det andet.

Den første af disse Strømninger, den reactionære,

[1]) Sml. Grundtvig i Roskilde Saga 71 og Gjellerup i Hist. Tidsskr. 6. R. I. 467.

fremkaldtes for Danmarks Vedkommende ved Christian IV's uheldige Deltagelse i Krigen og Rigets hele ulykkelige Tilstand i hans senere Aar. Den træder især frem i Religionen og Aandsvidenskaben. Resterne af Reformationstidens Frisind, Kryptocalvinismen og Ramismen, kunne betragtes som udryddede med Reformationsjubelaaret 1617, da den strenge og mørke lutherske Orthodoxi udsteder sit Sejrsmanifest i Resens Festskrift Lutherus triumphans, ligesom den 1633 faar sin Grundlov i Brochmands Systema universæ theologiæ. Dermed træde ogsaa de øvrige Videnskaber i et bestemt underordnet og tjenende Forhold til Theologien, dyrkes i det latinske Sprog og efter den formelt scholastiske Methode, hvortil Theologerne vare vendte tilbage siden Palladius's Død. De ved Ramismen fremkaldte Forsøg paa en Reform af Undervisningen i friere Aand og med Benyttelse af Modersmaalet standse med Universitetets Novellæ constitutiones 1621 (og Skolereglementet 1632), der i det hele have en reactionær Character, og med dette Aar afslutter derfor ogsaa Dr. H. F. Rørdam sin Fremstilling af den første Periode i Kjøbenhavns Universitets og Videnskabernes Historie. Dog afsætter den modernere Tidsaand et Spor i Oprettelsen af det adelige Akademi i Sorø 1623. Denne forknytte Tid begunstigede heller ikke en Fortsættelse af den nationale og historiske Vækkelse fra Slutningen af Reformationsaarhundredet, Danmarks Stormagtsperiode under Frederik II's og Begyndelsen af Christian IV's Regering. Den havde overlevet sig selv og uddør efterhaanden: Historieskrivningen paa Modersmaalet med Hvitfeldt 1609 og Vedel 1616, den nær beslægtede historiske Digtning i middelalderlig Tone med Lyschander 1624, og 1635 opføres for sidste

Gang en Skolekomedie i gammel Stil, Pontoppidans Tobias.

Saaledes sygner Reformationstidens Aandsliv hen; men samtidig med Reactionen, der synes at føre tilbage mod Middelalderen, spore vi nu paa andre Omraader en Eftervirkning af den syd- og vesteuropæiske Renaissance, som viser fremad i Tiden og bærer nye Spirer i sit Skjød. Aandsvidenskaberne hæmmes ved deres aarhundredlange Forbindelse med Theologien, men de unge Naturvidenskaber, der staa friere, blomstre frodigt op paa moderne empirisk Grundlag, og aldeles samtidig med, at den gamle nationale Digtnings Efterklang svinder, aabner Poesien sig for almeneuropæisk Indflydelse, og vi staa overfor et pludseligt og indgribende Smagsomslag i den skjønne Literatur, til hvilket hverken N. M. Petersen eller Rosenberg have taget Hensyn ved deres Periodedeling, men som i Tiden falder ganske sammen med den sidstes Inddeling og med det Vendepunkt, der er paavist i Aandslivet for øvrigt. Med de tvende Udgaver af Arrebos Psalteroversættelse 1623 og 27 afløses den gamle Folkedigtning af Renaissancens Kunstpoesi, og i Overensstemmelse dermed giver Peder Jensen Roskildes (utrykte) Prosodi ligeledes 1627 den første poetiske Theori. I Dramet betegnes Overgangen til den nye Smag ved Hoffestlighederne 1634 i Anledning af Christian IV's ældste Søns Bryllup, da Laurembergs tvende tyske Sangspil og den første Ballet indføre Renaissancedramet og Operastilen, medens som sagt Fortidens Skolekomedie for sidste Gang vover sig frem for Lyset i det følgende Aar, 1635.

Ligesom Videnskaben ved denne Tid opgiver Modersmaalet, synes altsaa Skjønliteraturen at vende sig bort fra den historiske og nationale Udvikling for at

tilegne sig fremmede Kunstformer. Fortidens historiske Digtning forstummer med Kalmarkrigen og vaagner først igjen med Gerner og Kingo ved den skaanske Krigs Tid, og Poesien indskrænker sig foreløbig til Oversættelse og Efterligning af udenlandske, især tyske Mønstre. Men paa den anden Side medførte Overgangen fra Naturdigtning til Kunstdigtning nødvendigt Beskjæftigelse med Digtningens Theori, og denne ledede atter til Opmærksomhed for Poesiens Materiale, Sproget, og dettes Theori. Den fremmede Indflydelse bar ogsaa nationale Frugter: fra Udlandet forplantedes til os Interessen for Modersmaalets Opdyrkning. Man skrev det maaske mindre frisk og umiddelbart, men man begyndte nu at studere det videnskabeligt, ud fra Oldsproget og Oltidsminderne, og derved forberedtes en Opposition mod Latinens Eneherredømme i Videnskaben. Ole Worms betydningsfulde Virksomhed i denne Henseende siden 1620 er et yderligere Varsel om den nye Tid, der gjærer og dæmrer.

Fra Aar 1620 af spore vi altsaa denne saa tydeligt, at vi her maa begynde et Tidsrum. Hvor langt gaar nu dette? og skulle vi indenfor det søge et Underafsnit ligesom i Middelalderen og Reformationsaarhundredet? Et saadant maatte da utvivlsomt falde ved Enevældens Indførelse 1660, hvor ogsaa N. M. Petersen gaar over fra „Adelsperioden" til „Indledningen til Holbergs Tidsalder". Det er jo klart, at her er et afgjørende Vendepunkt i Danmarks politiske Historie, som heller ikke er uden Betydning for Sædernes og Videnskabens Udvikling. Livsanskuelsen begynder at verdsliggjøres; Theologien og Latinen taber noget af sin Overvægt. Navnlig under Griffenfelds Styrelse mærkes i Spørgsmaalet om Religionsfrihed for fremmede Trosbekjendere en Stræben efter at

emancipere Statsret og Politik fra de kirkelige Synspunkter; den regelmæssige Dagspresse grundes ved Bording og Daniel Paulli, og den moderne empiriske og cartesianske Filosofis Principer gjøre sig fra Aarhundredets Midte klarere gjældende, især i Naturvidenskaberne. Fransk Sprog og Smag afløser tysk ved Hoffet, og samtidig styrkes den danske Sprogbevægelse: Hans Ravn og Søren Gullænder udgive Prosodier 1649 og 50, Birgitte Thott oversætter Seneca 1658, Arrebos Hexaëmeron ser Lyset 1661, P. Syvs og Pontoppidans Sprogskrifter 1663 og 68, Islændernes Arbejde for Oldsproget tager Fart, Eddaerne oversættes og blive tilgængelige i Resens Udgave 1665. Men disse sidste Fænomener ere kun konsekvent Udvikling af Culturmomenter, der allerede vare oppe i Periodens Begyndelse, medens den mere verdslige Aand og den franske Indflydelse foreløbig blot ytre sig i lærde og især i fornemme Kredse, men først paa Holbergs Tid kunne siges at gjennemtrænge og omforme Folket og Nationalliteraturen. Indtil da er Videnskaben endnu væsentlig theologisk-latinsk, og i alt Fald indtil Aarhundredets Slutning gaa Digtning og Sprogrøre temmelig ufrit i tysk Ledebaand.

N. M. Petersens „Indledning til Holbergs Tidsalder" er i og for sig ingen heldig Betegnelse for en literær Periode, der jo helst maa bestemmes ud fra sig selv, ikke i Forhold til noget følgende. I det hele staar han meget vaklende overfor dette Tidsafsnit, som han først regner til 1710 (2. Udg. v. Secher. II. 4) og gjør til en Hovedperiode, der fører over fra „det lærde Tidsrum" (1560—1660) til „Holbergs Tidsalder", hvilken imidlertid strax efter dateres fra Aar 1700. Siden opstiller han det, paa Titelbladet til III Bind, som Underafdeling af

„det lærde Tidsrum", der altsaa nu gaar fra 1560—1710, medens atter paa Titlen til IV Bind „Holbergs Tidsalder" begynder med 1700. Endelig, i selve Fremstillingen af det 17de Aarhundredes Literatur, opgiver han ganske den antydede Tidsgrændse ved Aar 1660. Det sidste bliver vist naturligst: at behandle Perioden som Enhed uden Underinddeling, og da at føre den fra 1620 ned til 1720. Her danner Afslutningen af den store nordiske Krig et politisk Afsnit, hvorfra ogsaa Prof. Holm begynder sin Danmark-Norges Historie. I religiøs Henseende staar ved den Tid Pietismen udviklet som en Aandsmagt overfor Orthodoxien, og Rationalismen spores, hvorfor Rosenberg her sætter Grændsen for „Lutherdommens Enevælde". I Videnskaben, især i Naturvidenskaberne, havde Danmark allerede tabt sit europæiske Ry ved og kort efter Slutningen af det 17de Aarhundrede: Thomas Bartholin og Simon Paulli døde 1680, Niels Stensen 1686, O. Borch 1690, Rasmus Bartholin 1698, Peder Syv 1702, Kingo 1703, Ole Rømer 1710, Torfæus 1719. Kun Arne Magnussens Virksomhed strækker sig længere ind i det nye Aarhundrede, og foreløbig bliver der ved Aarhundredskiftet ligesom i forrige Periode under Trediveaarskrigen en Pause i det aandelige Liv, der saa at sige samler Kræfter til ny Udvikling. Denne begynder med Holbergs første historiske Skrifter c. 1711, med Falster 1718 og Højer 1720: den tunge, exclusive Lærdom giver Plads for almindelig Oplysning og finere Smag, et Fremskridt, for hvilket Holberg har Hovedfortjenesten, og som han selv udtrykkelig gjør opmærksom paa i sin Epistel 306. Særlig i den skjønne Literatur betegner Holbergs Optræden med „Peder Paars" 1719—20 og „Den danske Skueplads" fra 1722 et afgjørende Omslag.

N. M. Petersens vaklende Tidsgrændse beror vel til Dels paa Ønsket om at begynde med Aarhundredskiftet; men ligesom efter Grundtvig det 18de Aarhundrede i Verdenshistorien begynder med Freden i Utrecht 1713, saaledes begynder det sikkert i Nordens Historie efter Freden i Frederiksborg 1720. Imidlertid maa det indrømmes, at det i særlig Grad gjælder her, hvad der tidligere i Almindelighed er bemærket, at Aarstalsgrændser i Aandslivets Historie altid blive flydende og til en vis Grad blot formelle. N. M. Petersen har Ret i, at den Sædernes Forandring, som træder klart frem i Holbergs Dage, kan spores langt tilbage i forrige Periode, til Dels lige fra Enevældens Indførelse, og det samme gjælder som før omtalt Forudsætningerne for Holbergs Virksomhed til Livsanskuelsens Verdsliggjørelse, Modersmaalets Udvikling og den franske Smags Herredømme. Lige saa krydsende ere Grændselinierne i Skjønliteraturen, hvor ikke blot en Digter som Vilhelm Helt († 1724), men overhovedet alle de Smaapoeter, der skrive i Frederik IV's tidligere Dage, tildels samtidig med Holbergs epokegjørende Reform, efter hele deres Aand endnu høre det 17de Aarhundrede til, medens Sorterups og især den ikke noksom vurderede Reenbergs satirisk polemiske Arbejder, skjøndt de falde i det 18de Aarhundredes allerførste Aar, dog ubetinget maa behandles under Holbergs Tidsalder som de første Varsler om Indtrængen af fransk Smag og Kritik.

Med runde Tal kan imidlertid den holbergske Tidsalder begrændses indenfor de 30 Aar 1720—50. Den er alligevel betydningsfuld nok til at opstilles som et eget Hovedafsnit i vor Literatur, thi i Holberg mødes, som jeg andet Steds har fremhævet, de tre store Hovedfaser,

der betegne Europas literære Udvikling gjennem 200 Aar: med ham naar først Renaissancebevægelsen hos os sit Maal, at skabe en virkelig Nationalliteratur, samtidig med at Renaissancesmagens Afløser, den franske Klassicisme, holder sit Indtog, medens atter dennes Efterfølger, Oplysningstiden, skimtes i Baggrunden. Med Holberg begynder Videnskaben, Historien og Filosofien, saavelsom Digtningen at blive Folkets Ejendom, hvilket faar sit ydre Udtryk i, at Tidsskriftliteraturen paa Modersmaalet træder i Stedet for de tykke latinske Folianter. Den verdslige Literatur tager Magten fra den gudelige, Fornuften og Kritiken fra Troen. Holberg frigjorde os vel ikke fra de fremmede, almeneuropæiske Ideers Indflydelse, thi vort Folkeomraade er for lille til blot at tære paa sit eget Aandsindhold; men han lærte os at søge til Kilderne, til Frankrig og England, i Stedet for at modtage alle nye Former og Tanker paa anden Haand, gjennem Tyskerne, og hvad der er Hovedsagen, han viste os, at det ikke er nok at oversætte og efterligne, men at det gjælder at bearbejde de fremmede Ideer i national Aand og saaledes virkelig gjøre dem til Nationens Eje.

Fra nu af kunne vi følge N. M. Petersens Inddeling, og altsaa fatte os kort om den næste Periode, Oplysningstiden 1750—1800. Dr. Rønning har for sin Behandling af denne foretrukket Benævnelsen „Rationalismens Tidsalder", men neppe med Ret. Navnet Rationalisme fører Tanken hen paa det religiøse Omraade og betegner kun een Side af den store „Oplysnings"bevægelse, som i dette halve Aarhundrede behersker alt Aandsliv, ogsaa Videnskaben, der mere og mere populariseres, og Digtningen, som alt mere træder i Tidsaandens ydre og

praktiske Formaals Tjeneste. Heller ikke denne Periode har N. M. Petersen underinddelt: den omfatter paa den ene Side for kort et Spand af Aar til at behøve det, og ligger os paa den anden Side saa nær, at Øjet opfatter en broget og stridende Rigdom af Enkeltmomenter, der gjør Overblikket og den faste Orientering vanskelig. Dog kan man vel sige saa meget, at Struensees Styrelse deler Perioden i to Dele: den første, trods den franske Aand og Smag ved Holbergs Akademi i Sorø, nærmest behersket af tyske Oplysnings- og Reformideer, medens i den sidste de franske revolutionære Strømninger mere og mere gjøre sig gjældende i Religion, Videnskab og Politik. Til den første svarer i Digtningen det klopstockske Tidsrum 1750—70, tysk præget med begyndende engelsk Indflydelse (Tullin), medens Periodens anden Del poetisk falder i tvende Afsnit: det Ewald-Wesselske 1770—85, betegnet ved Striden mellem tysk og fransk Smag, ved de literære Selskaber og den gjenvaagnende Interesse for Theatret, — og det Rahbek-P. A. Heibergske 1785—1800. Denne Tredeling benytter Dr. Rønning i sin nævnte Bog, som ogsaa overvejende beskjæftiger sig med Tidens Poesi, skjøndt dens Hovedtitel som sagt mere synes at pege hen til det religiøse og filosofiske Omraade.

Ved Aar 1800 indtræffer nu det sjeldne Tilfælde, at selve Aarhundredskiftet tillige betegner en usædvanlig skarp og bestemt Kløft mellem gammelt og nyt i national og literær Henseende. Oplysningstidens Aandsliv døde hen i Trivialitet, og Literaturen vandedes ud i Tidsskriftartikler og Tendens, da Presseanordningen af 1799, som Kr. Arentzen siger i sin Bog om Baggesen og Oehlenschläger, „satte Punktum for det gamle Aarhundrede, medens Kanontordenen af 2den April 1801

skød det nye ind", og et poetisk Morgengry dæmrer i Steffens's Forelæsninger og Oehlenschlägers berømte „Digte" 1802. Efter denne Tid fremkommer ikke et eneste literært Værk af nogen Betydning i den gamle Aand, og med Undtagelse af Baggesen, denne underlige Janusfigur, der vender et Ansigt mod Fortiden, et andet mod Fremtiden, spillede ingen af det forrige Aarhundredes Digtere nogen Rolle i det nye. Rakbek digtede ikke længere, og hans Kritik tabte sin Anseelse; kun gjennem sin Hustru og sit Hus har han Betydning for den nye Tid. Ogsaa Pram stod personlig i Forhold til Oehlenschläger og de unge, men fjern fra deres Digtning; Trøjelerne, Samsøe, Storm, Fasting, N. K. Bredal vare døde, Nordal Brun, Claus Friman, Rein, Zetlitz og Falsen gik til Norge, Heiberg og Malte Bruun vare landsforviste, Thaarup levede som Landmand og traadte kun en enkelt Gang frem overfor Baggesen, ligesaa Th. C. Bruun, medens ogsaa P. H. Friman, Tode og Olufsen forstummede. Endelig døde 1795 Tyge Rothe og Carstens, 1798 Suhm, de sidste Repræsentanter for den ældre, fransk literære Smag, som rækker op mod Holberg. 1799 trak den gamle Æsthetiks Ordfører, Rahbek, sig tilbage fra Universitetet, og 1800 forlod Fortidens eneste betydelige Digter, Baggesen, for lang Tid Danmark, og testamenterede ved Afskedsfesten i Dreyers Klub sin danske Lyra til den unge Oehlenschläger, der s. A. var bleven Student, bl. a. sammen med Grundtvig, og i sin Besvarelse af Universitetets Prisopgave om den nordiske Mythologis poetiske Værd saa at sige havde givet sit og Fremtidens Program. Saa klart som ellers intetsteds staar her paa Aarhundredets Tærskel det svindende gamle og det gryende nye Ansigt til Ansigt, og Fortid

og Fremtid synes virkelig skilte ved en Streg. At dette dog kun er tilsyneladende, følger af Lovene for al historisk Udvikling, som aldrig foregaar i Spring. De nye Ideer have naturligvis deres Forberedelse og deres Rødder i Fortiden, og Forbindelsen med denne brydes aldrig, om end de sammenknyttende Traade kunne være mere eller mindre synlige. Clemens Petersens Bog „Det gamle og det nye i Oehlenschlägers Fremtræden" (1867) efterviser saaledes klart og godt, hvorledes den nye romantiske Livsanskuelse forberedtes skjult og under Overfladen i Oplysningstiden.

Staar altsaa vort Aarhundrede som en skarpt og klart afgrændset literær Periode, saa giver ogsaa Underinddelingen sig saa temmelig af sig selv, og P. Hansens Literaturhistorie har vist i saa Henseende truffet det rette. Det første Afsnit, Romantikens eller det oehlenschlägerske, hvor det offentlige Liv hviler, den poetiske Interesse ganske overvejer den videnskabelige, og hvor tysk Indflydelse er herskende, strækker sig til 1825. Det næste betegnes ved Heibergs Vaudeviller og Kritik, fransk Smag og hegelsk Filosofi, som dels betinger en større Respect for Virkeligheden, dels en æsthetisk Formdyrkelse, for hvilken Indholdet træder tilbage. Efterhaanden begynde imidlertid de politiske og nationale Oppositionsideer at røre sig (Borchsenius „Fra Fyrrerne") og indvarsle en ny Tid, som maa regnes fra 1850 (Oehlenschlägers Død, første slesvigske Krig). Det offentlige Liv, Frihedstanken og den skandinaviske Tanke tage nu Hovedinteressen i Beslag og præge ogsaa Literaturen, men Digtningen slaar først ind paa nye Veje med Aaret 1870, der indleder den Gjæringsperiode, hvori vi endnu befinde os.

Saaledes vilde jeg anbefale følgende Leddeling af vor Literaturs Historie til nærmere Drøftelse:

I. Middelalderen, c. 1100—1520.
   1. Literaturens Oprindelse og Vækst gjennem Valdemarstiden til 1250.
   2. Den senere Middelalder, 1250—1520.

II. Reformationsaarhundredet 1520—1620.
   1. Den nye Kirkes Kamptid (til 1536), Befæstelse og Ordning, indtil 1560.
   2. Kryptocalvinisme og Ramisme. Verdslig Literatur paa Modersmaalet, 1560—1620.

III. Orthodoxiens Tid. Sproglig og poetisk Renaissance, 1620—1720.

IV. Holbergs Tidsalder, 1720—50.

V. Oplysningstiden, 1750—1800, eventuelt inddelt i:
   1. Tysk Oplysningsretning. Klopstockianisme, 1750—70.
   2. Fransk revolutionær Retning. Ewald-Wessels (1770—85) og Rahbek-P. A. Heibergs Tid (1785—1800).

VI. Det 19de Aarhundrede.
   1. Oehlenschlägers og Romantikens Tid, 1800—1825.
   2. Den heibergske Skole, 1825—50.
   3. Nationalliberalisme og Skandinavisme. Romantikens Efterklang, 1850—70.

Idet denne Inddeling tager sit Udgangspunkt i Literaturens historiske Udvikling, er det forsøgt at bringe den saa nær som muligt op til runde Tal i den almindelige Chronologi og til Afsnittene i den ydre Historie, og derhos at tage et ligeligt Hensyn til alle Sider af Aandslivet, det politiske og religiøse Liv, Videnskab og Digt-

ning, efter den Grad, hvori disse hver til sin Tid præge Literaturen.

Man kan naturligvis ogsaa tage Sagen mere filosofisk-æsthetisk, idet man ser bort fra det historiske og inddeler efter de literære Begrebers og Formers egen immanente Udvikling. Men denne Fremgangsmaade, som var moderne i den hegelske Periode og til Dels er fulgt i Heibergs Udsigt over den danske skjønne Literatur, vil altid blive temmelig subjectivt vilkaarlig og skiller Literaturen fra Livet, saa den finder neppe mange Tilhængere i vore Dage.

Man kan dernæst fortrinsvis søge sine Inddelingsgrunde indenfor visse enkelte Sider af Aandsliv og Literatur. Saaledes kunne N. M. Petersen — i alt Fald indtil den holbergske Tidsalder — og Rosenberg neppe frikjendes for vel ensidigt at have inddelt efter det videnskabelige og religiøse Livs Udvikling, uden at tage Hensyn til Poesiens, skjøndt deres Fremstilling lige saa fuldt omfatter denne. Aldeles omvendt hos Svenskerne, der indtil den seneste Tid med Forkjærlighed have bearbejdet deres Digtnings Historie, men ladet Videnskabens ligge saa temmelig brak, indtil for nylig Prof. Schück har behandlet begge i Sammenhæng ned til Midten af det 17de Aarhundrede. Følgen heraf er bleven en overvejende æsthetisk Inddeling efter de toneangivende Digtere, for saa vidt Literaturhistorien ikke simpelthen har indskrænket sig til en Række af Biografier. Middelalderen og Reformationen danne ogsaa i Sverig naturlige Afsnit; men Reformationstiden føres af Hammarsköld ned til 1640; saa begynder Stjernhjelms Tidsalder, som gaar til 1730, Dalins Tidsalder til c. 1770, og den gustavianske Tid, betegnet ved Leopold og Kellgren, Thorild og Bellman.

Den videnskabelige Literatur er her ganske ladet ude af Sigte; men ogsaa fra et andet Synspunkt er denne Inddeling bleven angreben af Prof. Nyblom [1]), nemlig som altfor ensidig literær. Saa sandt Literaturen har sin Betydning som Udtryk for Folkets Aandsindhold og Aandsretning til de forskjellige Tider, saa maa den ikke betragtes isoleret, men stilles i den nærmeste Forbindelse med den ydre, historiske og politiske Udvikling, som betinger den literære og atter betinges af den. Nyblom vil derfor afslutte Reformationsperioden med 1611 og behandle Stormagtstiden fra Gustav Adolf til Karl XII's Død 1718 som et samlet Hovedafsnit. De religiøse Kampe ere endte med Upsala Møde 1593, Universitetet gjenoprettes, Gustav Adolf virker ivrigt for Undervisningen og det videnskabelige Liv; i det hele spirer under ham det nationale og aandelige Opsving, som naar sin Fuldendelse under Christina og Kongerne af Huset Pfalz. Den næste Periode falder da sammen med den politiske Frihedstid 1720—70 og indledes ved en Tilnærmelse til fransk Smag og Kritik gjennem Triewald, Düben o. a., medens lidt senere ogsaa engelsk Indflydelse gjør sig gjældende hos Dalin og i Tidsskriftliteraturen, dansk gjennem Holberg. Det følgende gustavianske Tidsrum 1770—1809 betegner den franske Klassicismes Herredømme i svensk Literatur, hvor Bellman indtager en Særstilling, medens Thorilds Følelsesopposition forbereder det literære Omslag, som indtræder samtidig med Gustav IV's Afsættelse og Forfatningsændringen 1809,

[1]) Om periodindelningen inom den svenska literaturhistorien, 1879 (og i Estetiska studier, Ny saml. II. 1884).

da Fosforister og Gøter løfte Romantikens og Nationalitetens Fane mod den gamle, fransk akademiske Retning.

Denne Inddeling giver egentlig kun nye Synspunkter for det 17de og Begyndelsen af det 18de Aarhundredes Vedkommende, netop den Tid, da Orienteringen ogsaa i Danmarks Literaturhistorie er mest vaklende. Den frembyder store Fordele med Hensyn til den sammenlignende Behandling af de nordiske Literaturer, en frugtbar, men stærkt forsømt Side af Literaturhistorien, hvis Fremstilling Rosenberg kun naaede at faa paabegyndt, medens den for de senere Tider blot løselig er antydet af F. Bajer[1]). Nybloms „Stormagtstid" svarer chronologisk næsten ganske til vor „Orthodoxiens Tidsalder", om end Udviklingen indenfor denne Ramme falder noget senere i Sverig: den rene Lutherdom kan der neppe siges at være befæstet før ved Synkretismens Overvindelse og Antagelsen af Concordieformelen 1663, medens den poetiske Renaissance først begynder med Stjernhjelm og Rosenhane c. 1640, 20 Aar senere end hos os. Docent Wrangel[2]) vil endog datere den saa langt frem som til Karl X's Tid fra 1654. Nybloms „Frihedstid" omfatter dernæst vor „holbergske Periode" og det første Afsnit af „Oplysningstiden" til 1770, med den begyndende Krydsning af fransk og engelsk Indflydelse; det gustavianske Tidsrum svarer til Resten af Oplysningstiden, som 1809, nogle Aar senere end hos os, gaar over i de romantisk-nationale Strømninger, der indlede vort Aarhundrede. Prof. Warburg har i sin Svensk literaturhistoria til Skolebrug adopteret Nybloms Inddeling, men er i den Anledning bleven

[1]) Om en jemförande nordisk literaturhistoria, i Tidsskriftet Framtiden, utg. af Carl v. Bergen, IV, 1871, 117 ff.

[2]) Carolinska tidehvarfvets komiska diktning, 1888.

kritiseret, navnlig af Prof. Schück[1]). Uden at ville bestride den nødvendige Vexelvirkning mellem den historiske og den literære Udvikling mener Schück dog, at disse ikke falde saaledes chronologisk sammen, at en fælles Periodedeling er mulig. Navnlig ville de literære Eftervirkninger af et foregaaet Omslag i Tænkemaaden og i det offentlige Liv gjerne først vise sig efter nogle Decenniers Forløb. Schück fører derfor i sin store svenske Literaturhistorie ligesom Hammarsköld Humanismens og Reformationens Periode lige ned til 1640, idet han mener, at Videnskabernes Blomstring og Poesiens Gjenfødelse først kan regnes fra Dronning Christinas Regeringstid. Det følgende Tidsrum vil han ikke begynde med den politiske Frihedstid, men først fra den engelske Indflydelse med Dalin c. 1730. Han vender saaledes tilbage til den gamle Periodedeling. Uden at ville fælde nogen Dom i denne Strid mellem svenske lærde finder jeg det dog forsvarligt, hvor der er Tale om en parallel Behandling af svensk og dansk Literatur, at holde sig til Nybloms Inddeling, som ubetinget bedst svarer til den, der efter mit Skjøn bør følges i den danske Literaturs Historie.

[1]) Finsk tidsskr. 1881, 302. Sv. pedagog. tidsskr. 1884.

Den store Votering om den politiske Stilling udadtil i Efteraaret 1718.

Af

Edvard Holm.

Da der for nogen Tid siden i Rigsarkivets første Afdeling efter min Anmodning blev søgt efter et Par Aktstykker, som jeg behøvede til Oplysning om et Punkt i Frederik V's udenrigske Historie, bleve de fundne i en ikke endnu indregistreret Pakke, der tillige indeholdt adskillige andre Akter af Interesse, som ingen tidligere havde benyttet. Deriblandt var ogsaa, som Arkivassistent Laursen gjorde mig opmærksom paa, en Del Betænkninger, som jeg forgjæves havde spurgt efter, da jeg for c. 13 Aar siden skrev mine i Historisk Tidskrifts 5te Rækkes tredje Bind optagne Studier til den store nordiske Krigs Historie, nemlig den Række Udtalelser, som Frederik IV i September 1718 afkrævede en Del højt staaende Embedsmænd og Diplomater for at faa Raad om, hvilken Politik han paa dette Tidspunkt helst skulde følge. Ingen kunde dengang skaffe mig dem, og jeg maatte nøjes med tre af dem, af hvilke den ene, af U. A. Holstein-Holsteinborg, allerede i Forvejen var trykt, den anden, af Etatsraad Newe, fandtes paa Kongens Bibliothek, medens den tredje, hvorpaa der med Blyant var paategnet, at den var af

Kristian Lente, laa i Koncept i Samlingen Danske Kongers Historie i Gehejmearkivet. Jeg udtalte i min ovennævnte Afhandling (S. 623) min Beklagelse over ikke at kunne have flere af disse Betænkninger til min Raadighed. Saameget glædeligere har det været for mig, at omtrent det hele Materiale, der her har Betydning, nu er kommet for Dagen.

Først blot et Par Ord om den politiske Stilling paa det Tidspunkt, hvorom her er Tale. Efter 1716 var der indtraadt et fuldstændigt Brud imellem to af de vigtigste af Karl XII's Fjender, Czar Peter og Kong Georg I af England-Hannover, og medens derfor den samlede Kamp imod Sverige var gaaet i Staa, viste begge disse Fyrster sig villige til at slutte Særfred med Karl XII, naar de kunde opnaa de Fredsvilkaar, de ønskede. Dette Forhold blev for Czar Peters Vedkommende bekjendt over hele Europa, da han den 23. Maj 1718 lod aabne Underhandlinger med Sverige paa den lille Ø Lofø i Ålandsøernes Gruppe. Naturligvis maatte Stillingen under slige Forhold blive i høj Grad betænkelig for Frederik IV. Han saa sig truet med, at Czaren og Karl XII kunde blive enige, og samtidig fik han fra sin Afsending i London, Söhlenthal, Indberetning om, at, hvis Sverige vilde afstaa Georg I Bremen og Verden, var denne rede til at slutte Fred, og at den engelske Konge slet ikke vilde træffe Aftaler med ham selv, førend han saa, om hans Underhandling med Sverige lykkedes. Men medens Forhandlingen paa Ålandsøerne vedblev at staa som en truende Sky mod Øst, begyndte Georg I dog i Sommeren 1718 atter at nærme sig til Danmark-Norge, og han stræbte tydelig at drive Kong Frederik frem til et Brud med Rusland. Den Tanke maatte altsaa alvorlig paa-

tvinge sig Frederik IV, om han skulde følge denne Opfordring, eller om han endnu kunde tænke sig en Samvirken med Rusland og med det dette nær staaende Preussen. Men inden han traf sit Valg, ønskede han at faa Raad af kyndige Mænd og helst af saa mange som muligt. Ved Skrivelse af 12. September 1718 afæskede han derfor følgende 28 Mænd deres Skjøn, nemlig Generaladmiral U. Kr. Gyldenløve, Statholder Karl Ahlefeldt, Grev Kr. D. Reventlow, Grev U. A. Holstein-Holsteinborg, Grev Danneskjold-Laurvig, Grev Schack, Gehejmeraad O. Krabbe, General Scholten, Gehejmeraad Wibe, General Dewitz, Gehejmeraaderne H. H. Ahlefeldt, Kr. Sehestedt, J. G. Holstein, Th. B. Jessen, Kr. Lente, Wulf Blome, Kristoffer Blome, Schøller, Lerche, Ivar Rosenkrantz, Fr. Rantzau, Overlanddrost Kr. Th. Sehestedt, Kammerherre Baron Kr. Rantzau, Kammerherre H. A. Ahlefeldt, Kammerherre, Admiral Gabel, Konferensraad J. Worm, Etatsraad J. Newe og Etatsraad Weise. Hertil føjedes den 15. September Ordrer om det samme til Statsafsendingerne Westphalen (i Petersborg), Meyer (i Berlin), Söhlenthal (i London), Weyberg (i Wien) og Wernicke (i Paris), og den 22. afkrævede Kongen ogsaa Grev Cay Burckardt Ahlefeldt en Udtalelse. Alle disse Mænd fremsatte deres Mening skriftlig hver for sig.

Det er denne Samling Betænkninger, som nu er kommen for en Dag i Rigsarkivet, der fattes kun Schøllers, Lerches og Newes, og Tallet bliver altsaa 31; men hertil kommer en af Grev Callenberg, som slet ikke var bleven anmodet om at ytre sig, men dog faldt paa ogsaa at give sit Bidrag med og paafaldende nok ikke blev afvist.

Foruden de 32, som saaledes haves i Rigsarkivet, maa endnu mærkes, at Newes er paa Kongens Bibliothek,

Ny kgl. Samling 685 c. i Folio. Vi mangle altsaa kun Schøllers og Lerches, et Savn, der næppe har stort at sige. Men det viser sig tillige, at det har været med Urette, at den Koncept til en af disse Betænkninger, der har hørt til Samlingen Danske Kongers Historie, har faaet den Paategning, at den var forfattet af Kr. Lente; den er i Virkeligheden Koncepten til Wibes Betænkning. Derved er der kommet en Fejl ind i min ovennævnte Afhandling S. 623, hvor jeg har fulgt Paategningen og altsaa nævnt Lente som Forfatteren[1]).

De Udtalelser, der nu saaledes foreligge for os, ere af højst forskjelligt Værd. Ikke ganske faa af de Mænd, som Kongen havde henvendt sig til, havde staaet Begivenhederne fjærnt, og deres Vota ere da ogsaa dels meget kortfattede, dels indholdsløse; et af dem, det, som Diplomaten Wernicke har afgivet, er karakteristisk ved sin Slutning, idet Forfatteren finder det passende at ende det med at anmode, om han maa faa sin Lønning udbetalt i rette Tid. Men naar det i det hele har betydelig Interesse at se Kongen vende sig til en saa stor Kreds af Mænd — et vistnok enestaaende Træk i vor Enevældes Historie —, saa stiger denne Interesse ved det Billede, vi her faa af, hvad de Mænd, der kunde vide

[1]) Paa den Fascikel i Rigsarkivet, der indeholder dette Aktstykke, har der fra først af staaet den ganske meningsløse Udskrift „Grosskanzler Grev Reventlows Betænkning angaaende Konjunkturerne 1718"; men dertil er saa føjet med Finn Magnussens Haand: urigtigt Gehraad Lente. Da jeg benyttede det meget omfangsrige Aktstykke til min Afhandling i Hist. Tidsskrift, gjennemlæste jeg kun det af det, der vedrørte Stillingen 1718, og deraf kan man ikke se, om Wibe eller Lente er Forfatteren. Havde jeg læst de tidligere Afsnit igjennem, som ikke angaa den her omhandlede Sag, vilde jeg let have set, at ikke Lente, men Wibe var Forfatteren.

bedst Besked, holdt for at være den rette Politik i et kritisk Øjeblik. Thi det er utvivlsomt, at næsten alle de Mænd, som det gjaldt om, fandtes iblandt de voterende. Ditlev Wibes Betænkning indtager en særegen Stilling. Det er et tykt Hefte, hvori Ministeren som Indledning giver en Oversigt over Kongens Forhold til de forskjellige Magter lige siden Aaret 1700. Man kan finde det overflødigt, at han har bredt sig saaledes, for saa vidt det kun lidet vedrører, hvad det i Øjeblikket gjaldt om; men hans Fremstilling har for Nutidens Læsere virkelig Interesse, den indeholder paa ikke faa Steder hidtil ukjendte Enkeltheder eller Oplysninger om den Politik, der var fulgt, og jeg har derfor tænkt at lade denne Betænkning som et Kildeskrift til den store nordiske Krigs Historie trykke i Danske Magasin. Foruden dette klart affattede og righoldige Aktstykke findes der flere meget vel skrevne og interessante Betænkninger som Kr. D. Reventlows, J. G. Holsteins, H. A. Ahlefeldts, Westphalens, Rosenkrantz's og andre. Adskillige af dem ere fængslende ved de Stemninger og den Opfattelse af Nordens Forhold, som de vidne om.

De Spørgsmaal, som Kongen ved Skrivelsen af 12. September ønskede klarede, vare, om man under de øjeblikkelige „tvivlsomme og epineuse Konjunkturer" skulde søge at slutte Fred med Sverige og Gottorp, og hvad man i saa Fald skulde opstille som Ultimatum; hvis en saadan Fred ikke kunde opnaas, hvorledes skulde man da bedst kunne sikre sig ved Alliancer og føre Krigen med Sverige til Ende, og hvorledes skulde da de nødvendige Pengemidler lettest kunne skaffes til Veje?

Man faar, naar man læser Betænkningerne igjennem, det tydelige Indtryk, at hvad der gjaldt for at have mest praktisk Værd i Øjeblikket, var Valget af det rette Alliancesystem, da Forbundet imod Sverige maatte anses for at være revnet. Resultatet af Voteringen herom blev, at 21 udtalte sig for en Tilslutning til England-Hannover, 6 for helst at søge Ruslands Forbund. Disse sex vare Kristian Sehestedt, Kr. Rantzau, Danneskjold-Laurvig, de tvende Blomer og Meyer. At Sehestedt stod paa denne Side, stemmer med det Standpunkt, han 1709 stærkt havde stillet sig paa. Derimod overraskes man ved at se, at Wibe, der sædvanlig havde stor Indflydelse paa Sehestedt, var iblandt dem, der holdt paa Tilslutning til England-Hannover. Der falder derved et nyt Lys paa hans Holdning i Slutningen af Krigen. Et Par af dem, der voterede i samme Retning som han, tilraadede tillige at arbejde paa et Ægteskab mellem Kronprins Kristian og en engelsk Prinsesse (saaledes Jessen og Gabel). De, der ikke bestemt udtalte sig for at enes enten med Georg I eller med Czar Peter, bleve staaende ved at gjøre Bemærkninger om, hvor vidt der skulde søges en Særfred med Sverige eller ikke, eller ogsaa dvælede de ved en og anden Side af Forholdene, som de mente, havde særlig Betydning; saaledes fremhævede U. Kr. Gyldenløve stærkt Flaadens slette Tilstand.

Et gjennemgaaende Træk ved næsten alle Udtalelserne er Opfattelsen af, at Staten var ladet i Stikken af Forbundsfællerne, og at den i de sidste Aar næsten ene havde maattet bære Krigens Byrde. Dels hed det, at Sveriges andre Modstandere havde forholdt sig uvirksomme, dels at de havde indladt sig paa separate Underhandlinger med Karl XII og derved givet Görtz Lejlighed

til at drive et for Danmark-Norge farligt Rænkespil; de fleste fandt derfor Stillingen betænkelig nok. Naturligvis blandede der sig Bitterhed i disse Stemninger. August af Sachsen var Gjenstand baade for Uvilje og for Ringeagt, og Czaren saa adskillige meget skjævt til. Forbitrelsen mod ham træder stærkest frem hos Gabel, der begynder sit Votum med følgende pathetiske Ord: „Du skal ingen Omgang have med den blodtørstige, hvorledes skulde jeg da kunne raade til at slutte sig til Czaren (der ligner Nero)?“ Ogsaa blev der henvist til, hvilket Spil han havde drevet 1716, da han sagde sig løs fra Aftalerne om et fælles Angreb paa Sverige, og det var en tilsvarende Uvilje mod Rusland, der brød frem igjennem Kristen Th. Sehestedts Ord, naar han mindede om, hvorledes Moskoviternes Pengebegjærlighed havde vist sig baade ved Tønningen og ved Stettin i Aaret 1713, eller som Callenberg gav Udtryk ved at fremhæve, at Menzikof ikke mindre end Sachseren Flemming søgte at gjøre Danmark al den Skade, de kunde. Der var ganske vist dem, der som Kristian Sehestedt og Danneskjold-Laurvig tillagde et Angreb i Forening med Rusland paa Sverige en saa stor Betydning, at de mente, at der til Trods for Forhandlingen paa Ålandsøerne burde gjøres et Forsøg paa Tilslutning til Czaren; men uagtet der endnu intet vidstes om, hvad der var paa Tale mellem Sverige og Rusland, og man nærmest var tilbøjelig til at tro, at det vilde blive Polen, der kom til at betale Gildet, saa ansaa de fleste dog Forhandlingen paa Ålandsøerne for saa faretruende, at de holdt for, at man maatte opgive Czaren og slutte sig til Georg I. Lad saa være, at ogsaa han havde vist sig upaalidelig, man troede dog, at man lettere vilde kunne komme til Enighed med ham end

med Peter den store. Der var sikkert flere, der ligesom Kristen Th. Sehestedt mente, at Spørgsmaalet om Bremens Besiddelse afgjørende vilde skille ham fra Karl XII. De Fordele, man haabede at kunne opnaa ved et nøje Forbund med ham, vare ikke ringe. Man stolede paa, at baade vilde Statens Sydgrænse derved blive sikret, og at man, da den dansk-norske Flaades Materiel vitterlig var i sørgeligt Forfald, vilde kunne vinde en højst værdifuld Hjælp af engelske Krigsskibe; det vilde derved blive muligt baade at blokere Sverige skarpt, at sikre Forbindelsen med Norge og at forsyne dette Land med Levnetsmidler (Scholten). Hertil kom Opfattelsen af, at Kongen ved en Tilslutning til England-Hannover ogsaa vilde komme i Forbindelse med dettes Forbundsfæller, Frankrig, Kejseren og Holland. Det havde nemlig kort i Forvejen (2. Aug. 1718) sluttet den saakaldte Kvadruppelalliance med disse Magter, og vel var denne fremkaldt ved de Forstyrrelser, Spanien dengang havde voldt i Sydeuropa; men disse vare kun *un feu de paille* (Reventlow), der ikke kunde hindre de her forbundne Stater i at gjøre deres Magt gjældende i Norden. Særlig synes flere af de voterende at have lagt Vægt paa den Forbindelse, man ad den Vej vilde opnaa med Kejseren, et Vidnesbyrd om, hvorledes den spanske Arvefølgekrig havde hævet dennes Anseelse.

Opfattelsen af Betydningen ved et Forbund med England-Hannover traadte naturligvis stærkest frem hos dem, der stedse havde været Ruslands svorne Fjender, nemlig J. G. Holstein og General Dewitz, og begge disse Mænd grebe Lejligheden til at beklage sig over, at Kongen ikke det foregaaende Aar (1717), saaledes som de havde tilraadet, havde sluttet en Overenskomst med Georg I,

som han efter deres Mening dengang havde kunnet faa [1]). Den samme Klage kommer frem hos Reventlow, og det endog paa en saa skarp Maade, at hans Votum næppe kunde være behageligt at læse for Kongen; han antyder ligefrem, at efter den Holdning, denne havde vist, var det rimeligt nok, at Kong Georg havde nærmet sig til Sverige. Der ligger en tydelig Bitterhed bag ved disse Ord, der ikke bliver mindre derved, at han et andet Sted i sit Votum minder Kongen om, at han i sin Tid under dennes Besøg ved Hæren i Helsingborg havde forudsagt det Nederlag, som de Danske led udenfor denne By den 10. Marts 1710. Om disse Mænds Beklagelse over, at Kongen i Aaret 1717 havde stødt England-Hannover fra sig, er berettiget, er imidlertid et stort Spørgsmaal. Aktstykkerne tyde bestemt paa, at selv om Frederik IV stillede for store Krav, da han begyndte Forhandlingen, saa laa Ansvaret for, at der ikke kom noget ud af denne, afgjort hos den engelske og den hannoveranske Regering [2]).

Medens det overvejende Flertal af de voterende, som vi have set, var enigt om at tilraade Kongen at give

---

[1]) Dewitz's Votum viser, at foruden at Söhlenthal i London havde forhandlet om dette Forbund, var der ogsaa i Kjøbenhavn blevet underhandlet derom af Dewitz og J. G. Holstein med den hannoveranske Statsafsending Bothmar.

[2]) Se min Afhandling i Hist. Tidsskr. anf. St. S. 585 ff. Ret interessant er det at se Reventlow ogsaa omtale Grev Callenbergs Sendelse til Preussen for at forhandle med Frederik Vilhelm I om at sælge ham det tidligere Svensk Pommern og Rügen (jvfr. min Afhdl. S. 685 Note). Reventlow mener, at den preussiske Regering ved denne Lejlighed først under Haanden havde ladet et Tilbud blive gjort Frederik IV for senere, naar han bed paa Krogen, at gaa fra det i Haab om, at Kong Frederiks Villighed til at tage imod Opfordringen skulde fjærne Georg I fra ham.

en Overenskomst med Georg I Fortrinet, var der ikke uvigtige Forskjelle i Opfattelsen af den Maade, hvorpaa dette skulde ske. Wibe f. Ex. mente, at Frederik IV, selv om han valgte Forbund med England-Hannover, dog ikke derfor skulde indtage en udfordrende Stilling til Rusland; Gabel derimod havde den modsatte Mening og kritiserede i en Bemærkning om Wibes Votum dennes Forsigtighed som Fejghed, „*welches*, skriver han, *ich Wiben nicht pardonnieren kann, ce qui ne sort pas d'un coeur ferme mais d'un coeur irresolu et craintif*". Han mente, at, hvis man skulde vinde England, maatte man følge det i at stille sig i stærk Modsætning til Rusland. En anden Forskjel viste sig derved, at nogle fandt, at Valget burde gjøres strax, medens andre troede, at det kunde opsættes nogen Tid. Baade J. G. Holstein, Dewitz, Ivar Rosenkrantz og Gabel holdt paa det første, og den sidste af disse foreslog, at Grev Holstein-Holsteinborg saa hurtig som muligt skulde sendes til England for at aabne en Underhandling om et Forbund. Derimod mente Wibe, Kristian Sehestedt og Westphalen, at, hvor lidt man end kunde haabe at faa en „Generalfred" i Stand, burde der dog først gjøres et Forsøg paa at samle de tidligere Forbundsfæller om en saadan. Kristian Sehestedt og hans Navne Overlanddrosten, den tidligere Admiral Kr. Thomesen Sehestedt, vare endog begge af den Mening, at Forholdene, naar man gav Tid lidt, vilde stille sig lysere, end de gjorde i Øjeblikket.

Naturligvis kunde et Forbund med England-Hannover dels bruges til med fælles Kræfter at gaa løs paa Sverige, dels til i Forening at slutte en Særfred, og begge disse Tanker komme frem i Betænkningerne. Men ved Siden deraf rejste sig naturlig det Spørgsmaal — som oven i

Kjøbet Kongen selv havde stillet i sin Skrivelse til dem, hvis Betænkning han ønskede —, om det vilde være fornuftigt eller ikke at søge en Særfred med Sverige og Gottorp. Da de andre Forbundsfæller dels tidligere havde forsøgt dette, dels i Øjeblikket af al Magt arbejdede derpaa, nærede ingen af de voterende Tvivl om, at man var berettiget til at gaa den Vej; derimod vare Meningerne om det hensigtsmæssige deri meget delte. Wibe fraraadede det bestemt. Han troede vistnok, at, naar der først var sluttet Fred imellem de skandinaviske Stater, vilde „Kongen af Danmarks og Kongen af Sveriges Tarv og deres Undersaatters Flor og Velstand bestaa i et godt gjensidigt Forhold imellem dem"; men nu i Øjeblikket vilde det være farligt at nærme sig en „saa hævngjerrig Fjende", Kongen kunde ikke vente sig Sikkerhed, naar han ikke var støttet ved Alliancer og Garantier. Baade Gyldenløve, Kristian Sehestedt, Reventlow, Jessen og Cay B. Ahlefeldt havde samme Opfattelse. Reventlow mente saaledes, at det vilde være forgjæves at prøve derpaa, da Sverige hellere vilde gjøre Afstaaelser til andre Magter end lade Danmark slippe for den Kræftskade, som Gottorp var; Kristian Sehestedt havde ganske samme Tanke som Wibe, at en Særfred med Sverige ikke vilde give nogen Tryghed, en saadan kunde man umulig føle over for en saa listig, hævnlysten og mægtig Nabo, der aldrig havde holdt nogen Fred, naar han saa, at der var Lejlighed til at vinde store Fordele; Sehestedt opfattede Sverige som saa godt som uforsonligt, og han var overtydet om, at det vilde begynde Krig igjen, saasnart det saa sit Snit. I Modsætning hertil var der ikke faa andre, saaledes baade Callenberg, Meyer, Rosenkrantz, H. A. Ahlefeldt, H. H. Ahlefeldt og Söhlenthal, der mente,

at der i det mindste under visse Forhold burde underhandles om en Særfred med Sverige.

Et andet Hovedspørgsmaal, som de voterende skulde besvare, var, hvilke Fredsbetingelser man burde arbejde paa at opnaa. Vi forbavses her over at se, hvor stærkt de allerflestes Tanker paa dette Omraade nærmede sig til hverandre. Først viser det sig, at om end nogle faa opstille Kravet paa de skaanske Provinser, mente de dog ikke, at man kunde gjøre det til et Ultimatum. I Virkeligheden var Tanken om at vinde disse Landskaber tilbage opgivet. En enkelt (Westphalen) kunde nok tale om, at man maatte kræve Strækningen fra Svinesund til Helsingborg, naturligvis for at opretholde Landforbindelsen med Norge; men det staar isoleret. Hvad derimod alle vare enige om, at der først og fremmest maatte holdes paa ved en fremtidig Fred, det var, at den tidligere hertugelige Del af Slesvig saavidt muligt bevaredes for Danmark. Herved vilde Kongen nemlig opnaa, at „Gottorp, Sveriges højre Arm," blev afvæbnet, dette Gottorp, hvis „Anstiftelse havde voldt den nordiske Krig" (Cay B. Ahlefeldt); men desuden vilde han derved tilbagevinde et gammelt dansk Land. Kunde, udtalte H. A. Ahlefeldt, denne Del af Slesvig bevares for Kronen, og Hertugen af Gottorp bringes til at anerkjende det imod et Vederlag, vilde han holde det for en saa stor Fordel, at selv om Kongen ikke vandt andet ved Krigen, vilde det opveje alt, hvad denne havde kostet. Og Slesvig burde da efter Rosenkrantz's Mening „inkorporeres paa uopløselig Maade i Kongeriget Danmark" eller, som Westphalen udtrykker det: „Det hele Hertugdømme Slesvig burde ved en formelig Cession for evig afstaas til Eders kgl. Majestæt, for at dette Stykke af Jylland atter kunde ind-

lemmes i den Provins, hvortil det naturlig hører, som dettes femte Stift eller Gouvernement, og i alle til Kronen Danmark hørende Lande fra Kjøbenhavn og Skagens Rev til Floden Ejder burde alt ordnes paa lige Fod, og særlig burde det hele slesvigske Ridderskab sættes paa dansk Fod." Westphalen bruger da ogsaa Navnet Sønderjylland om Slesvig. Kunde man ikke sikre sig den tidligere fyrstelige Del af Slesvig uden Vederlag, maatte et saadant naturligvis gives (Oldenburg og Indløsningsretten til Delmenhorst efter Jessens Forslag), og, hvis det ikke lod sig gjøre at opnaa hele denne Del af Hertugdømmet, maatte Kongen søge at faa nogle Amter til Udvidelse af den kongelige Del eller til Betryggelse af Flensborgs Handel (H. A. Ahlefeldt og Westphalen). Souveræneteten maatte dernæst bortfalde for, hvad Hertugen mulig beholdt. Begge Blomerne troede endog, at man ikke vilde kunne opnaa mere end denne sidste Indrømmelse.

Hvad den gottorpske Del af Holsten angik, som Kongen ogsaa holdt besat, da paastode enkelte, at man ogsaa maatte have det Stykke Land med, om ikke paa anden Maade, saa ved at byde det tidligere Svensk Pommern til Vederlag (Wibe og J. Worm); men de fleste, der udtalte sig om dette Punkt, holdt det for umuligt her at opnaa noget. Derimod kom ved Siden heraf den Tanke frem, der senere i Aarhundredet skulde blive gjort stærkt gjældende fra dansk Side, at det maatte forebygges, at en svensk Konge nogensinde kunde blive Hertug i Holsten. Söhlenthal udtalte som sin Overbevisning, at der ikke var nogen blandt Kongens Undersaatter, uden at han hellere vilde give den sidste Hvid, end han vilde finde sig i, at en svensk Konge tillige herskede i den hertugelige Del af Holsten. Naar man husker paa

den Underhandling, der snart efter (i Aaret 1719) blev ført med Hertugen af Gottorp[1]), er det ikke uden Interesse at se Söhlenthal tillige udtale, at man som et Middel til at afværge en fremtidig Forening af det hertugelige Holsten og Sverige kunde love Karl Frederik, at man, naar han gav Afkald paa sin Del af Hertugdømmet, vilde hjælpe ham imod Prinsesse Ulrika Eleonora og hendes Parti til at blive Konge i Sverige.

Næst Sønderjyllands fuldstændige Gjenforening med Kongeriget stod det for de fleste som det vigtigste, at Svenskerne helt kunde blive fortrængte fra Tyskland. Dette var vistnok allerede sket militært; men det gjaldt om ogsaa at faa det slaaet fast ved Freden. Netop den Stilling, Sverige havde indtaget i Nordtyskland, havde under enhver Tvist med det eller med dets Drabant Gottorp frembudt store Farer for Danmark. Westphalen fremhævede saaledes i sin Betænkning, at saalænge Svenskerne kun havde kunnet angribe Danmark fra Øst, havde de intet kunnet udrette; det var først, efter at de havde faaet fast Fod i Tyskland, at de vare blevne farlige. Han gaar endog saa vidt, at han siger, at alle statskloge Folk havde bebrejdet Kristian IV, at han havde tilladt Sverige at blande sig i de tyske Sager, han burde for at hindre det have forenet sig med Kejseren, ja, om det skulde være, med selve Paven. De forskjellige Ytringer, Betænkningerne indeholde om Vigtigheden af at tilintetgjøre Svenskernes Herredømme i Nordtyskland, have ogsaa den Betydning, at de stærkt vise, at Krigen gjaldt for at have været ganske nødvendig, hvis man skulde kunne frelse sig fra Sveriges Overmagt.

[1]) Se min ovennævnte Afhandling S. 654—55.

Særlig Westphalen, der med alle sine Besynderligheder var en glødende dansk Patriot, har med stor Energi udtalt det ved at sige, at hvis Danmark efter Slaget ved Pultawa havde tilladt Sverige at komme til Kræfter, „saa vilde vi nu i Sandhed ikke kæmpe om at vinde nogle tabte Provinser tilbage, men om Hus og Hjem, om Scepter og Trone, thi Kongen af Sverige havde aldrig mere ladet os i Fred, og Gud veed, om vi vilde have været i Stand til at værge os imod det svenske Aag".

Kunde det ikke lade sig gjøre at faa Svenskerne helt bort fra Tyskland, maatte i det mindste Wismar ingensinde mere gjøres til Fæstning; Bremen og Verden var man sikker paa, at den engelske Konge aldrig vilde give slip paa. Derimod synes der ikke at have været noget stærkt Ønske om at beholde det erobrede Svensk Pommern for Danmark, det laa langt borte, vilde være vanskeligt at værne om og krævede saa store Udgifter til Forsvar, at det intet Overskud vilde give, det var bedre, hvis man f. Ex. kunde bruge det som Vederlag for det hertugelige Holsten. Ogsaa var der dem, som gjerne vilde have det bortbyttet imod Bahus, der blev opfattet som havende stor Betydning for Norges Forsvar.

Ganske almindelig var fremdeles den Opfattelse, at man ved Fredslutningen nødvendigvis maatte sætte igjennem, at Svenskerne gave Afkald paa Sundtoldfriheden. Men hertil føjedes forskjellige Ønsker, der fremkom mere spredt, deriblandt som det interessanteste den for øvrigt temmelig naive Tanke, at man skulde kunne faa fastslaaet en Paragraf om, at Karlskrona skulde ødelægges som Krigshavn. At Tanken om et saadant Fredsvilkaar kunde blive udtalt, er et Vidnesbyrd om, hvor fortrinligt et Valg Svenskerne havde gjort ved at tage

denne By til Flaadestation. De Danske havde den ene Gang efter den anden paa en højst generende Maade faaet at føle, hvor let de svenske Krigsskibe havde ved herfra at naa hen til deres Farvande.

Dengang de fleste af de her omtalte Betænkninger bleve afgivne, var det netop, at den svenske General Armfeldt trængte ind i det nordenfjeldske Norge, og at Karl XII trak Tropper sammen for snart efter at angribe Frederikshald. Saameget mere forbavses man over, at den Fare, der truede Norge, næsten slet ikke nævnes af de voterende. Den eneste af dem, der kom ind derpaa, var U. Kr. Gyldenløve, som ytrede alvorlig Frygt for, at Karl XII ved sit Angreb paa dette Rige skulde blive støttet ved det Misnøje, der dels fandtes hos Soldaterne deroppe over, at de ingen Løn fik, dels hos Befolkningen over, at Soldaterne plyndrede hos dem. Han satte dog sin Lid til „den lykkelige naturelle Aversion, som er Nordmændene saa godt som medfødt imod Sverige".

Efter at de fleste af de her omtalte Betænkninger vare blevne tilsendte Frederik IV, lod han Gabel gjøre et kort Uddrag af dem (i alt af 29), og denne nyttede Lejligheden til at fremsætte kritiske Bemærkninger om flere af dem, saaledes som vi ovenfor have set, at han gjorde med Hensyn til Wibes Votum; han anbefalede tillige Kongen at følge Flertallets Raad om Tilslutning til Georg I, ligesom ogsaa at faa Kronprinsen gift med

en engelsk Prinsesse[1]). Det har ikke ringe Interesse at se Gabel, der Aaret i Forvejen som Overkrigssekretær var stillet i Spidsen for Hærens og Flaadens Styrelse, paa denne Maade træde frem, saa at sige som Kongens fortrolige Raadgiver. Vi have her Begyndelsen til den betydelige Rolle, han senere efter Fredslutningen i flere Aar skulde spille i denne samme Retning og som en Slags Medbejler af Konseillet. Men medens han dengang blev Talsmand for Tilnærmelse til Rusland, er det en helt anden Politik, han, som vi have set, kæmpede for — og det ingenlunde uden Ret — i Aaret 1718. Og naar det netop var den af ham foreslaaede Holstein-Holsteinborg, der kort efter blev sendt til England for at underhandle om Forbund og for tillige at føle sig for, om der kunde tænkes paa det af Gabel stærkt anbefalede Ægteskab imellem Kronprinsen og en engelsk Prinsesse, mærke vi den tydelige Virkning af hans Indflydelse. Det er et nyt, vigtigt Træk af Gabels Liv, som de nu fundne Aktstykker vise os. Men ved Siden af hans Raad have aabenbart de Udtalelser, der vare faldne i mange af Betænkningerne, havt stor Betydning med Hensyn til den Svingning, Kongen foretog over imod England-Hannover, og som, selv om andre Planer nogen Tid krydsede den, dog i det hele blev betegnende for Frederik IV's Politik i den følgende Tid. Ligesom Betænkningerne fremdeles give os et klart Billede af de politiske Meninger og de Lidenskaber, der raadede hos Statens højeste Embedsmænd, saaledes vise de ogsaa, at hvad der i dem blev fremhævet som vigtigst at opnaa ved

[1]) Jvfr. med Hensyn til Gabels engelske Sympathier min Afhandling S. 627.

den endelige Fred, det var det, hvorfor der ogsaa blev kæmpet stærkest ved Fredsunderhandlingerne[1]). Vi se endelig, at de to vel kjendte Bestemmelser i Frederiksborgfreden, Forpligtelsen for Sverige til aldrig at blande sig i det slesvigske Spørgsmaal (hvortil snart kom Englands og Frankrigs Garanti) og dets Afkald paa Sundtoldfriheden, vare det, hvorom der havde været saa godt som enstemmig Mening iblandt dem, der voterede i Efteraaret 1718.

---

[1]) Hvis man kan stole paa, hvad Reventlow siger i sin Betænkning, havde Kongen personlig ment, at Ligevægten i Norden kunde holdes oppe, naar han beholdt Svensk Pommern og den hertugelige Del af Slesvig og Holsten.

Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie.

Af

Johannes C. H. R. Steenstrup.

Et af de Spørgsmaal, som i høi Grad maa beskjæftige Forskerens Fantasi og Tanke, naar han grubler over vore ældste Bebyggelsesforhold og da vender sig mod vore Stednavne, er dette: naar levede de Mænd, hvis Navne endnu saa mærkelig knytte sig til mangfoldige af vore Landsbyer? Naar levede Bjørn, efter hvem Bjørnstorp har Navn, naar Gøtær, om hvem Gørslev minder, naar boede Svend i Svendsmark, og naar ryddede Ubbe sig Jord til Dyrkning i Ubberød? I det Hele tørner Tanken idelig mod Spørgsmaalet om, paa hvilket Tidspunkt vore Stednavne ere opstaaede, om vi skulle betragte dem som fremkomne efterhaanden igjennem meget lange Tidsrum, eller om de kunne anses for nogenledes jævnaldrende. Man kunde endvidere ønske oplyst, om de Stednavne, som henvise til Naturforhold, beskreve den mindre Plet eller lode Karakteren af hele den Egn, hvori Byen ligger, afspeile sig i Navnet; jeg kan maaske udtrykke mig nærmere saaledes, om det er Bopælen og dennes nærmeste Omgivelse, der er bleven betegnet, eller

om Navnet oprindelig har angaaet større Omraader med et vist bestemt Udseende eller af en vis økonomisk Værdi.

Og fremdeles — thi den Forskendes første Pligt er jo altid at have hundrede Spørgsmaal rede — mon vi endnu den Dag idag kunne skimte de Forhold, under hvilke Landsbyerne oprindelig bleve grundede? Saaledes er det jo bekjendt, at Torp i det gamle Sprog betyder en Udflytterby, og derfor gjerne en mindre By, men kan dette Forhold endnu kjendes, eller have Tidernes Omvæltninger og forandrede Vilkaar ikke helt udvisket de gamle Træk? Ligesaa kunde man ønske at vide, om der i ældre Tid fandtes Landsbyer, der ligesom gjorde sig gjældende fremfor andre, ja mulig allerede ved deres Navn betegnede sig som dem, der indehavde en vis Værdighed.

I.

Tanken vender sig naturlig hen mod Kong Valdemars Jordebog som den Kilde, der saa ofte kan bringe Hjælp eller dog veiledende Vink, naar gamle Samfundstilstande skulle udredes. Og her maa særlig Opmærksomheden henledes paa Falsterlisten, fordi det er det eneste Stykke i Jordebogen, som giver en fuldstændig statistisk og topografisk Oversigt over en enkelt Egn eller Landsdel. Uagtet Listen bærer til Overskrift: „Descripcio cuiusdam partis falstrie", er det sikkert nok, at den ikke omhandler en Del af Falster, men medtager den hele Ø, saa at alle Sogne og Byer findes nævnte. Alle de Sogne, som nu findes paa Falster, ere anførte, og det er meget faa af Falsters nuværende Byer, som Listen ikke nævner — tilmed havde den maaske slet

ikke Grund til at nævne de saaledes savnede, efterdi de dengang ikke vare til; omvendt nævner Listen kun faa Byer, som senere ere forsvundne. Den Begrænsning, som ligger i Titelen, maa derfor forstaaes paa en anden Maade, og mulig har Forfatteren villet angive, at Listen kun giver Oplysning om „en Del" af Jordegodset paa Falster; den har nemlig til Hovedformaal at opregne Kongens falsterske Gods, og kun delvis medtager den de øvrige Besidderes Eiendomme[1]).

Iøvrigt er Fortegnelsens Indhold ikke til at misforstaa; jeg kan som Prøve hidsætte Følgende:

Brænningy 4 bool, 8 mr. Rex habet 3 mr. et dim. — Asgutsthorp 1 bool, 3 mr. Hastæn habet totum preter 2 oras. — Stangæthorp 1 bool, 4 mr. Bo 5 sol., rex 3 mr. et 7 sol. — Rathwet 2 bool, 4 mr. Rex 2 mr. et 16 sol., Galman oram.

Asthorp 3 bool, 4 mr. Rex habet 15 oras, Galman 9 oras. — Wætring 8 bool, 11 mr. 8 sol. minus. Rex habet 4 mr. et 2 sol., Galman 14 oras, Kiætil gamæl 13 sol. et dim., Frændi æsgisun 7 oras sol. minus, Bo dim. mr. — Morknæsby 6 bool, 8 mr. Rex habet 3 mr. et dim. et 4 sol., Bo pætersun 4 sol., Peter thatæsun mr.

Man vil se, at der strax efter Bynavnet findes en Opgivelse om, hvor mange Bol og hvor mange Mark der fandtes i Byen. Der er anvendt to Maader at angive Jordens Værdi paa; foruden den gamle Bestemmelse efter Bol benyttes den mere fintmærkende Vurdering efter Mark Skyld, det vil sige efter Størrelsen af det Sædekorn, som Jorden kunde modtage. Derefter angives, hvor meget Jord Kongen har, og desuden Navnet paa enkelte Jordeiere med deres Jorders Skyldtal. Det geist-

[1]) Jfr. Joh. Steenstrup, Studier over K. V. Jordebog 421.

lige Gods er helt forbigaaet, og Listen synes i det Hele kun at ville nævne de større Eiendomsbesiddere.

Hovedsagen for vort Formaal er imidlertid Erkjendelsen af, at de to første Tal ved hver By angive Byens samlede Jordskyld eller Vurdering. Og herom kan der aabenbart efter Listens hele Ordning og Indretning ikke være Tvivl. Summen af de derefter anførte Besiddelsers enkelte Tal overstiger desuden ikke det Tal, der er stillet i Spidsen, medens dette derimod flere Gange netop evaluerer Summen af de andre Tal, saaledes at Listen for disse Byers Vedkommende medtager Alt. Derfor henvise de specielle Opgivelser ofte til Totalsummen, saaledes: „Eknæs 1 Bol, 5 Mark. Det Hele er Kongens." „Byørnsthorp 1 Bol, 2 Mark. Kongen har 5 Skilling, Johannes hele Resten." „Gundrizlef litlæ 6 Bol, 12 Mark. Bispen har næsten det Hele." Om denne Tolkning have da ogsaa alle Forfattere været enige [1]).

Hvis man nu gjør Betegnelsesmaaden for de falsterske Byer og særlig Stednavnenes Endelser til Gjenstand for Undersøgelse, vil man se, hvor mærkelig simpelt hele det anvendte System i Grunden er — hvis jeg maa bruge dette noget dristige Udtryk — eller hvor faa Betegnelsesformer der i det Hele ere anvendte. Listen omfatter ialt 110 Byer; hvis vi heraf udskille 18, hvis Navneformer ikke lade sig samle i Grupper eller som kun forekomme een eller to Gange [2]), ville de øvrige kunne opstilles efter Navnenes Endelser i 5 Grupper:

[1]) Saaledes Paludan-Müller i Vidensk. Selsk. Skr., 5 R., hist.-phil Afd. IV. 226, Kr. Erslev i Hist. Tidsskr. 4 R. V. 86 f., Steenstrup l. c. 415, 421

[2]) Skærnæ, Ketælscogh, Rathwet, Methæløsæ, Wirky, Eki, Sestopht, Ekæbjargh, Køcæliz, Elkenør, Warløsæ, Rabærgh, Egy, Marbæch, Fiskæbæc, Thingstathæ, Brunætoftæ, Stathagræ.

4	Byer	ende	paa	-næs
8	—	—	—	-ingæ
14	—	—	—	-lef
15	—	—	—	-by
51	—	—	—	-torp

Naar vi dernæst ved Hjælp af det for Byerne opgivne Bol- og Marktal ville søge at finde Gjennemsnitsstørrelsen af Byerne i de her anførte Grupper, og naar vi for at undgaa alle Tilfældigheder holde os til de fire største Grupper, faa vi følgende ud:

	Bol	Mark
-lef	6,8	9,1
-by	6,4	9,2
-ingæ	4,9	7,7
-torp	1,6	3,3

Størrelsesforholdet bliver derfor dette, at i Landsbyernes øverste Række staa de Byer, der ende paa *-lef* og paa *-by*, hvilke indbyrdes kjæmpe om den første Plads. Noget under dem staa Byerne paa *-ingæ*, og sidst Byerne paa *-torp*, hvis Jordtilliggende kun udgjør en Trediedel af, hvad Landsbyerne i første Række sidde inde med.

At der virkelig her er fundet et Væsensmærke ved Landsbyer med de angivne Endelser og ikke noget Tilfældigt, vil fremgaa af, at disse Tal ikke ere fremkomne ved at tage Mellemproportionalen mellem stærkt varierende lave og høie Tal; de enkelte Tal indenfor hver Gruppe have i Virkeligheden en nogenlunde ens Størrelse. Dette vil kunne ses af, at ikkun 2 af de 14 Byer paa *-lef*, hvis Gjennemsnitstal er 9,1 Mark, gaa ned under 8 Mark, kun 4 af Falsters 15 Byer paa *-by* — med Middeltal 9,2 Mark — gaa ned under 8 Mark, kun 2 af de 8 Byer paa *-ingæ* — med Gjennemsnitstal 7,7 Mark — gaa ned

under 5 Mark, kun 8 af de 51 Byer paa *-torp*, med gjennemsnitlig 3,3 Mark, gaa op over 4 Mark. Dette synes uomstødeligt at godtgjøre, at et bestemt Areal eller en vis Jordværdi er eiendommeligt for Byer med visse Navneendelser.

Men disse fire saa stærkt fremtrædende Navnegrupper vise sig yderligere at være dem, der repræsentere Falsters Kirkebyer. Af de 27 Sogne er der kun 4, hvis Navne have anden Endelse end de her omtalte (nemlig Walnæs, Sestopht, Thingstathæ, Stathagræ); de øvrige 23 fordele sig paa følgende Maade:

	samlet Antal	heraf Kirkebyer
Byer paa -lef . . .	14	8
— — -by . . .	15	7
— — -torp . .	51	5
— — -ingæ . .	8	3

Paa den Tid, da Kirkerne byggedes og Sognene opstode, have altsaa de Byer, der ende paa *-lef*, været saa fremtrædende, at adskilligt over en Fjerdedel af Kirkerne blev bygget i dem, medens en Fjerdedel tilfaldt Byerne paa *-by*. Som den tredie i Rækken gjorde Byerne paa *-torp* sig gjældende i Kraft af deres store Mængde, sidst kom Byerne paa *-ingæ*, hvilke imidlertid ere repræsenterede med $^3/_8$ af deres hele Antal, medens kun en Tiendedel af *-torp*'erne ere Kirkebyer.

Endnu Eet giver Falsterlisten os Leilighed til at iagttage, nemlig at alle Byerne paa *-lef* ere sammensatte med et Personnavn, og at det samme gjælder alle Byerne paa *-torp*, medens ingen af Byerne paa *-by* have en Sammensætning med en Persons Navn. Saaledes er det i Virkeligheden for en hel Række Forhold ved den gamle Bebyggelse og Landsbytopographi, at Falsterlisten

aabner vort Øie. Vi faa Oplysning om, at der, hvad Jordtilliggendet angaar, findes bestemte Klasser af Landsbyer, og at enkelte af disse ogsaa paa anden Maade gjøre sig gjældende indenfor Landskabet.

2.

Det var naturligvis en Prøve værdt at se, om dette Forhold skulde kunne forfølges videre for andre Landsdeles Vedkommende eller for senere Tider. Vi maatte opsøge andre Matrikelopgivelser for enkelte Egne, hvor Størrelsen af Landsbyernes Jordtilliggende paa lignende Maade var angivet. Men her blive vi ladte i Stikken af det historiske Materiale. Hverken fra Middelalderen eller fra Reformationsaarhundredet vil det vist være muligt at finde en Kilde, der indeholder en fuldstændig Oplysning for en enkelt Egn om, hvor meget Jord hver By har inde. Det vil ogsaa huskes, at de gamle Skyldsætningsmaader, som vi kjende fra Kong Valdemars Jordebogs Tid og fra andre samtidige Kilder, i de nærmest paafølgende Aarhundreder gik af Brug, og at der, endog indenfor snævrere Omraader og Landskabsdele, fulgtes forskjellige vaklende Bestemmelsesmaader for at angive Jordværdien[1]). Angivelsen efter Landgildens Størrelse var i Middelalderens senere Del og i det 16de og 17de Aarhundrede den mest brugte Betegnelse for en Eiendoms Værdi. Paa Christian IV's Tid benyttedes da

[1]) Jfr. for det 16de Aarhundredes Vedkommende følgende Udtalelse af P. V. Jacobsen, Det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II, 23: Naturligvis følte man [ved Beskatning af Jordbrug] Trangen efter en saavidt muligt ligelig Maalestok for Alle . . . Imidlertid kunde man endnu ligesaalidt

ogsaa Landgilden ved Skattepaaligning, idet man omsatte alle de forskjellige Landgildeydelser efter den i hver Egn brugte Taxt til et bestemt Maal af Rug eller Byg („hart Korn") og saaledes naaede en Vurdering. Men en almindelig Skyldsætning for Landet manglede endnu.

Vi blive med andre Ord nødsagede til at gaa saa langt ned gjennem Tiden som til det Tidspunkt, da Regeringen lod hele Landet ansætte i Hartkorn, til vore ældste Matrikler[1]).

Vi have her i Danmark i Tidernes Løb havt tre Matrikler, der alle hidrøre fra Enevoldskongernes Periode. Efterat Suveræniteten var indført og en vis Lighed i Beskatningen var gjort til Princip, maatte man ønske at have en ny og mere retfærdig Basis for Skattepaaligning. Derfor forlangte Kong Frederik III allerede i Januar 1661, at der indsendtes Extrakter baade af Lenenes, Adelens og Kjøbstædernes Jordebøger, og paa Grundlag af disse udarbeidedes den saakaldte Matrikel af 1664, hvis Protokoller endnu ere bevarede i Matrikelkontoret.

Det er en Selvfølge, at en paa et saadant Grundlag udarbeidet Matrikel maatte blive et meget mangelfuldt Arbeide, der kun midlertidigt kunde gjøre Tjeneste. Derfor tog man da ogsaa syvten Aar senere fat paa en virkelig Skyldsætning, som var grundet paa Opmaaling og Taxering efter en af Ole Rømer og Jens Dinesen

---

dengang som i langt senere Tider finde en saadan Maalestok enten for hele Riget eller for de enkelte Provinser, selv ei engang for de enkelte Herreder.

[1]) Jfr. om disse Chr. Rothe, Beretning om den nye Jordskyldsætnings Historie, Mandix, Landvæsensret, 2den Udg. I. 345 f., Falbe-Hansen og Scharling, Danmarks Statistik IV. 183 f., E. Holm, Danmark-Norges indre Historie 1660—1720 I. 106 f., Veiledende Arkivregistraturer II. 29 f.

fastslaaet Plan. Arbeidet udførtes i Løbet af 7—8 Aar ved særskilte Kommissarier, og Kong Christian V gav sin Stadfæstelse af Matriklen den 8de Mai 1688, efter hvilket Aar den gjerne betegnes, medens den dog først blev sluttet for hele Danmark 1690. Ogsaa de Protokoller, der vedrøre denne Matrikel, bevares i Matrikelkontoret.

Det store Opsving i Landbruget, som fandt Sted i Slutningen af det 18de Aarhundrede, Ophævelsen af Fællesskabet, Udflytningen af Gaardene og alle de andre betydelige Forandringer i Fordelingen af Jorderne og i det Udbytte, man tog af dem, maatte gjøre det høist ønskeligt at faa en ny Matrikulering for Landet. Paa en saadan begyndte man da ogsaa 1806, men Krigene og Landets andre Ulykker bragte ofte Standsning i Arbeidet, saa at den kun langsomt skred frem; Taxationerne afsluttedes først 1826, Beregningerne og Rettelserne 1843. Det var et efter en veloverveiet Plan med største Omhu gjennemført Arbeide, hvoraf vort Land kan være stolt; neppe noget andet Land havde da Mage dertil. Denne — den ny Matrikel — blev gjældende fra 1ste Januar 1844.

Som jeg foran sagde, maatte det være min Opgave at prøve paa, om jeg ved Hjælp af disse Matrikler kunde komme til almindeligere Resultater om Landsbyernes Størrelse i senere Tider. Det viste sig imidlertid snart, at jeg kun kunde anvende den nyeste Matrikel. Ingen af de to ældre Matrikler giver nemlig Oplysning om de enkelte Byers samlede Hartkorn — derimod nok om Sognenes —, og hvis jeg selv skulde sammenlægge Opgivelserne for de enkelte Eiendomme i hver By, vilde det være et saa langvarigt og besværligt Arbeide, at jeg i alt Fald for mit Vedkommende maatte betragte det som

uoverkommeligt. Den ældste Matrikel giver jo desuden et temmelig mangelfuldt Billede af den virkelige Jordværdi, og skulde i det Hele den paalideligste Angivelse af Jordens Værdi omsat i Tal ønskes, maatte den nugjældende Matrikel ubetinget være den bedste. Saaledes maatte jeg da — i alt Fald som et Forsøg — give mig i Lag med den nye Matrikel.

Denne frembyder følgende Materiale. Der findes, som det væsentlige Grundlag for den egentlige Matrikel, særegne Beregningsprotokoller for hvert enkelt Sogn. I disse opføres først de store Herre- eller Sædegaarde, derpaa de enkelte Byer eller Eierlaug og de afsides liggende Gaarde, som ikke ere regnede med til Eierlaugene. Saaledes vil man for at tage et Exempel i Protokollen for Øster Egede Sogn finde Eiendommene opførte under følgende Rubrikker:

Hovedgaarden Jomfruens Egede,
Heiedegaarde,
Atterup By,
Nyerup Gaard og Mølle,
Monsholt Skov og Vænge,
Aas By,
Viverup By.

Indenfor disse Afdelinger opfører Protokollen saa hver enkelt Eiendom, angiver Arealet af hver enkelt af dennes Marker, udregner Hartkornet for den og sammenlægger endelig Eiendommens samlede Areal og Hartkorn. Senere sammenlægges Areal og Hartkorn for den hele By eller for Eierlauget, og i Protokollens Slutning gjentages disse Tal, hvorpaa hele Sognets Areal og Hartkorn sammentælles.

Der blev med stor Imødekommenhed fra Matrikul-

kontorets Side givet mig let Adgang til at benytte hele dette Materiale, saaledes at jeg dér kunde foretage mine Uddrag og Beregninger[1]).

Til Oplysning om min Fremgangsmaade vil jeg bemærke Følgende. For at lette Arbeidet har jeg overalt ved Angivelsen af Byernes Areal kun medtaget de hele Tønder, medens jeg har bortkastet Skjæpper, Fjerdingkar, Album. Tallene vare saa store, at disse Brøker ikke kunde faa den fjerneste Betydning for Helheden, medens Medtagelsen af dem vilde volde et stort Besvær. Jeg har af samme Grund ved Hartkornet kun taget Hensyn til Tønder og Skjæpper; paa Hovedsummen vilde Medtagelsen af Fjerdingkar og Album aldeles ikke kunne faa nogen Indflydelse, der vilde have Betydning i denne Sammenhæng.

Det første Omraade, som jeg gjorde til Gjenstand for Undersøgelse, var Præstø Amt. Jeg valgte denne Egn, fordi den efter al Sandsynlighed vilde frembyde Nutidsforhold, som dog nogenledes kunde afspeile de ældre Tilstande — hvis saadant i det Hele taget var muligt —, medens jeg derimod kunde vente at træffe altfor forandrede Forhold i det i senere Tid saa stærkt opdyrkede Nordøst-Sjælland og endvidere i de Egne, der laa i stor Nærhed af Hovedstaden. Til Præstø Amt, med dets 7 Herreder (deriblandt Møenbo Herred) og 85 Landsogne, knyttede jeg endvidere Falster med dets 2 Herreder og 29 Sogne, idet Falster jo paa Grund af Oplysningerne i Kong Valdemars Jordebog havde en

[1]) Jeg bringer min oprigtige Tak til d'Hrr. Kontorchef, Kammerraad P. G. T. Birk, Fuldmægtig J. E. F. Mørup, Assistent A. Buhl samt de øvrige Embedsmænd i Matrikulkontoret, der saa forekommende have hjulpet mig under disse Studier.

særlig Interesse for denne Undersøgelse; jeg maatte jo ogsaa for at undgaa Tilfældigheders Spil vælge et større Omraade med et betydeligere Antal Opgivelser. Af Protokollerne udskrev jeg samtlige Rubrikker (baade Hovedgaarde, større Proprietærgaarde og Byer o. s. v.) ialt halvfjerde Hundrede, jeg ordnede dem i Grupper efter Endelsen, og jeg naaede til det Resultat, der findes paa omstaaende Side. Selvfølgelig lode endnu flere Endelser sig samle i Grupper end de her opførte (saaledes Byerne paa *-bjerg, -næs, -sø*), men de syntes ikke egnede til Benyttelse i denne Undersøgelse, idet Antallet af dem ikke var stort, Størrelsen af deres Omraade syntes vaklende, og Navnenes Etymologi ofte var usikker (mon saaledes en Sø eller en Ø havde givet Byen paa *-ø* Navn? var *-bjerg* oprindelig Bjerg eller Borg?).

Jeg bør bemærke, at paa nogle Steder var Matriklens Angivelse uanvendelig for mit Øiemed, naar den til Ex. slog Sædegaarde og Byer sammen til en Enhed eller samlede flere Byer under en Fællesangivelse.

Da jeg foretog de første Beregninger, var jeg naturligvis noget spændt paa, om jeg ikke vilde komme i den Forlegenhed at maatte træffe et Valg imellem at skulle tage enten Hartkornet eller Arealet til Udgangspunkt, idet Byerne vilde ordne sig forskjelligt i Rækken, efter som jeg anvendte det ene eller det andet Grundlag. Det viste sig imidlertid snart, at der i den Henseende ikke skulde opstaa nogen Tvivl. Det har paa enkelte Afvigelser nær i det Hele været ligegyldigt, om jeg tager Tønder Hartkorn eller Tønder Land til Udgangspunkt; Byendelserne ville, naar man opstiller Rækken, i det Hele komme til at følge i samme Orden og med tilsvarende Afstand efter hinanden. Imidlertid kan der

ikke være Tvivl om, at Hartkornet ubetinget frembyder en paalideligere Maalestok. Et Tilliggende af et større Overdrev vil mangen en Gang kunne frembringe høie, stærkt indvirkende Tal, og især hvor Hedeegne og frugtbart Land mødes, vil Arealet kunne afgive særdeles vaklende Tal. Man vil derfor i det Følgende hovedsagelig finde Hartkornet benyttet.

Det fundne Resultat vil fremgaa af følgende Liste, hvormed jeg sammenstiller Falsterlistens Opgivelser:

	Matriklen 1844		Falsterlisten c. 1231	
-løv	1109 Td. Ld.	120 Td. Hk.	6,8 Bol 9,1 Mark	Skyld
-by	862 „ „	90 „ „	6,4 „ 9,2 „	„
-sted . . .	844 „ „	86 „ „		
-løse . . .	744 „ „	72 „ „		
-inge . . .	739 „ „	80 „ „	4,9 „ 7,7 „	„
-mark(e) .	622 „ „	58 „ „		
-bæk . . .	489 „ „	44 „ „		
-torp . . .	468 „ „	45 „ „	1,6 „ 3,3 „	„
-skov . . .	421 „ „	37 „ „		
-rød	275 „ „	16 „ „		
-holt . . .	193 „ „	19 „ „		

Ligesom Kong Valdemars Jordebog viste os Byerne med Endelsen *-lef* eller *-løv* som de største (kun i Markskyldberegningen, ikke i Boltallet, staa Byerne paa *-by* en lille Brøk over dem), saaledes træde i Nutiden indenfor det sydsjælland-falsterske Omraade igjen de samme Byer i Spidsen, medens *-by*erne staa i Række nærmest efter. Nederst i Rækken stod i det 13de Aarhundrede *-torp*erne, der ogsaa nuomstunder indtage en beskeden Stilling, hvor talrige de end ere (Endelsen er nu som bekjendt gjerne *-rup*, *-drup*, *-trup*, *-strup*), og den Mellemstilling, som Byerne paa *-inge* havde, indtage de endnu den

Dag idag. Mindst ere de Byer, hvis Endelse erindrer os om Træbevoxning, Byerne paa *-skov*[1]), *-rød*, *-holt*.

Men vi kunne ogsaa opstille en Liste, som alene rummer de falsterske Byer, saaledes som disses Areal og Hartkorn er i Nutiden, og sammenholde den med Opgivelsen fra Kong Valdemars Tid:

	1844		c. 1231	
	Areal	Hartkorn	Bol Mark	Skyld
-by	987 Td.	109 Td. 1 Skp.	6,4	9,2
-løv	930 „	106 „ 5 „	6,8	9,1
-inge	882 „	106 „ 3 „	4,9	7,7
-torp	484 „	50 „ 1 „	1,6	3,3

Heraf fremgaar, at de falsterske Byer paa *-inge* i Løbet af de sex Aarhundreder ere rykkede stærkt hen imod Landskabets Storbyer, og at *-torp*erne, som tidligere kun vurderedes til en Trediedel eller en Fjerdedel af Byerne paa *-lef* og *-by*, nu dog værdsættes til Halvdelen af dem.

Om de forskjellige Feil, der kunne indløbe ved en saadan Statistik som den, jeg her har foretaget, vil jeg opsætte at tale til et senere Tidspunkt, hvor jeg da ogsaa skal søge at forklare, hvorledes det er gaaet til, at vore Landsbyer saa urokkeligt have bevaret et Præg som for tusind Aar siden.

De vundne Resultater maatte opfordre mig til at gaa videre, og der var Grund til at prøve, om andre Dele af Landet vilde give lignende Forhold. Dette har

[1]) Falsterlisten har kun een By paa *-skov* (S. 65): Ketælscogh rex marcam et 5 solidos, en lille, nu ukjendt Besiddelse.

jeg da ogsaa forsøgt, og jeg har valgt følgende Omraader. Jeg gjennemgik for Fyens Vedkommende hele den nordlige, større Del af Landet, nemlig Odense Amt og Vinding Herred af Svendborg Amt (ialt 9 Herreder og 124 Landsogne). I Jylland tog jeg som eet Omraade Landet fra Limfjorden ned til Kalø Vig[1]); det omfatter Aalborg Amt (med Undtagelse af Kjær Herred Nord for Fjorden) og Randers Amt, ialt 18 Herreder og 229 Sogne[2]). Endvidere gjennemgik jeg Aarhus Amt (12 Herreder, 126 Sogne) og som det femte Omraade Veile Amt (9 Herreder, 89 Sogne).

Som alt sagt undgik jeg oprindelig det nordøstlige Sjælland som et Omraade, der formentlig altfor stærkt

[1]) Dette Omraade er noget større end de andre, men *-torp*erne optræde i disse to Amter i et saa overvældende Antal og paatrykke Navnerækken en Ensformighed, som kunde gjøre det ønskeligt — ved at tage et noget større Omraade — at skaffe de andre Endelser tilstrækkelig Repræsentation.

[2]) Jeg bemærker her, at jeg for de to nordlige jydske Omraader og dernæst for Frederiksborg Amt har anvendt en lidt forskjellig Fremgangsmaade, da jeg maatte begrænse den Tid, jeg turde anvende paa disse Studier. Medens jeg ved de fire andre Omraader udskrev af Protokollerne samtlige Rubrikker, for hvilke en Hovedsum angaves, gik jeg her den Vei, at jeg af J. P. Traps „Kongeriget Danmark" udskrev alle de Byer, hvis Navne bare de Endelser, hvormed jeg i det Hele beskjæftigede mig (ialt en Snes Endelser), hvorpaa jeg efter Matriklen tilføiede Areal og Hartkorn. Traps Liste og Matriklen falde saa nøie sammen, at jeg er vis paa, at denne Ændring i Fremgangsmaaden ikke har havt den fjerneste Indflydelse paa Resultatet. Det maa desuden erindres, at jeg ikke ved denne Statistik giver de absolute Tal i den Forstand, at der netop i vedkommende Amt skulde findes det opgivne Antal Byer med denne Endelse og ikke flere; Matriklen indeholder ret ofte Angivelser, som ikke kunne bruges, idet den slaar to Byer (til Ex. en By og en Torp) eller en større Gaard og en By sammen under samme Sum.

havde skiftet Karakter siden Oldtiden. Imidlertid lokkede denne Landsdels karakteristiske Byendelser mig dog stærkt, og da det jo var interessant at se, hvor store Forrykkelserne i Virkeligheden vare, gjennemgik jeg ogsaa Frederiksborg Amts Matrikel (6 Herreder, 60 Sogne). Endelig vil man finde Oplysninger om Ribe Amt — 8 Herreder, 79 Sogne —, som jeg først havde beregnet sammen med Veile Amt; det viste sig imidlertid nødvendigt at skille det ud derfra, idet Karakteren af Jordsmonet, de udstrakte Heder, ligesom sikkert ogsaa en stærk Opdyrkning i nyere Tid have givet det ejendommelige Forhold. Ialt har jeg saaledes gjennemgaaet 71 Herreder og 821 Sogne, eller Halvdelen af Danmarks Jord. I den Redegjørelse for Resultaterne, som jeg nu skal fremsætte, lader jeg de tvende sidste Omraader, hvis Statistik er givet sammen med de andre Egne paa Hovedlisten S. 331, foreløbig ude af Betragtning og holder mig til de fem første Omraader, hvor man har Grund til at vente mere normale, ensartede Forhold, hvad Bebyggelsen og Opdyrkningens Historie angaar.

Imidlertid vil jeg paa Forhaand udtale, at man naturligvis ikke kan vente, at vore Landsbyer nuomstunder skulle kunne lade sig ordne i mathematisk bestemte Rubrikker, lystrende uden Undtagelse faste Regler. Det vilde jo være at opstille en Theori, hvis Uholdbarhed var selvindlysende og som tidligt vilde falde til Jorden. Vi maa være tilfredse med, om vi uagtet Tidernes Slid og de mange sociale Omdannelser af Samfundet kunne gjenfinde utvivlsomme Spor af de oprindelige Linier, som Bebyggelsen fulgte. Og endvidere beder jeg om, at man vil huske paa, at det Antal Byer, hvormed der indenfor hvert Omraade kan virkes, er forholdsvis lille, og at

naar til Ex. en Byendelse ikkun repræsenteres ved 3—6 Byer, Undtagelser ville faa en stor Indflydelse. Strax at samle alle Kredse til en Enhed maatte paa den anden Side synes lidet heldigt, da Synet paa de forskjellige lokale Eiendommeligheder derved vilde tabes. — Man har under de angivne Forhold, som det synes, langt større Anledning til at undre sig over, at ikke stærkt bølgende Linier komme til at fremtræde. Iøvrigt henviser jeg allerede her til de Forklaringer af tilsyneladende Afvigelser, som ville blive givne i et senere Afsnit, hvor de enkelte Navneendelser blive gjorte til Gjenstand for Undersøgelse[1]).

Af den paa S. 330—31 trykte Hovedliste[2]) vil nu for det Første med Hensyn til Hartkornet ses, at dette ingenlunde over det hele Land har samme Høide i Byer med de samme Endelser, medens dog den samme Endelse i samtlige Kredse ikke vil indtage en meget forskjellig Plads i Rækken. Og overalt kan man udskille tre større Grupper. Den første Gruppe med de største Tal rummer Byerne paa *-løv*, *-by*, *-sted*, *-inge* og *-løse*. Betydeligt under denne Gruppe finde vi den anden Gruppe paa *-torp* og *-skov*; *-torp*erne have gjennemsnitlig 45 Tdr. 2 Skp. Hk., *-skov*erne udvise 41 Tdr. 4 Skp. Hk. Endelig repræsenteres en sidste Gruppe af Endelser paa *-holt* og

[1]) Jeg skal her endnu tilføie, at min Kollega Professor Harald Westergaard har vist mig den Velvillie at gjennemse disse Undersøgelser med Hensyn til den fulgte statistiske Fremgangsmaade, og at denne er bleven godkjendt af ham.

[2]) I den første Kolonne indenfor hvert Omraade angives, hvor stort Antallet af Byer med den nævnte Endelse er (forsaavidt Matriklen har havt selvstændige Opgivelser herom, jfr. S. 327 Anm. 2); i de to næste Kolonner opføres Middeltallet for disse Byers Hartkorn og Areal; i den sidste angives, hvor mange af disse Byer der have Kirker.

	Præsto Amt og Falster					Odense Amt (og Vinding Herred, Svendborg Amt)					Aalborg og Randers Amter					Aarhus Amt				
	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirke-byer	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirke-byer	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirke-byer	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirke-byer
		Tdr.	Skp.				Tdr.	Skp.				Tdr.	Skp.				Tdr	Skp.		
-løv . . .	30	120	"	1109	19	25	95	7	913	13	27	77	3	1203	19	16	75	7	839	8
-by . . .	51	90	7	862	20	47	91	3	831	17	36	69	7	1203	18	20	72	"	897	8
-sted . .	7	86	7	844	4	8	91	6	932	5	26	66	3	1239	8	12	64	4	1138	6
-inge . .	24	80	5	739	4	14	109	5	1015	8	24	81	3	1223	17	36	75	6	1274	19
-løse . . .	7	72	6	744	3	6	115	5	1187	5	1	51	4	563	"	"	"	"	"	"
-torp . .	143	45	5	468	12	121	61	7	593	20	241	36	4	774	39	107	35	4	633	10
-skov . .	10	37	6	421	1	6	40	7	576	"	4	58	4	1066	"	5	30	1	552	"
-rød . . .	4	16	4	275	"	7	32	6	333	1	1	34	5	432	"	"	"	"	"	"
-holt . .	4	19	4	193	1	"	"	"	"	"	3	38	4	614	"	4	36	4	503	"

	Veile Amt					Tilsammen i de anførte fem Omraader					Frederiksborg Amt					Ribe Amt				
	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirke-byer	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirke-byer	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirke-byer	Antal	Hartkorn		Tdr. Land	Kirke-byer
		Tdr.	Skp.				Tdr.	Skp.				Tdr.	Skp.				Tdr.	Skp.		
-løv . . .	7	91	1	1169	5	105	92	"	1046	64	10	117	6	1306	5	3	56	5	1884	1
-by . . .	13	37	"	805	4	167	72	1	919	67	20	93	7	1090	9	7	22	7	890	"
-sted . .	13	92	1	1196	7	66	80	2	1069	30	3	65	5	911	2	15	71	1	1773	6
-inge . .	10	93	2	1263	4	108	88	1	1102	52	5	66	"	721	2	12	32	2	1254	1
-løse . . .	"	"	"	"	"	14	79	7	831	8	11	140	5	1667	6	"	"	"	"	"
-torp . .	64	62	2	955	10	676	48	2	684	91	75	37	2	465	7	58	38	3	1348	12
skov . .	6	40	6	1562	"	31	41	4	835	1	"	"	"	"	"	6	41	"	1102	1
-rød . . .	"	"	"	"	"	12	27	7	346	1	29	50	6	669	5	"	"	"	"	"
-holt . .	7	34	2	433	"	18	32	1	435	1	11	48	6	697	1	5	25	5	817	"

-rød med et meget lille Hartkorn. Paa de nedenfor anførte Tabeller vil man finde de tre Gruppers Forhold nærmere anskueliggjort.

Første Gruppe.

Byerne paa *-løv, -by, -sted, -inge* og *-løse*[1]).

Tønder Hartk.	Præstø Amt og Falster	Odense Amt	Aalborg og Randers Amter	Aarhus Amt	Vejle Amt
120-	-løv	—	—	—	—
110-	—	-løse	—	—	—
100-	—	-inge	—	—	—
90-	[-løse] -by	-løv -sted -by	—	—	-inge -sted -løv
80-	-sted -inge	—	-inge	—	—
70-	-løse	—	-løv	-løv -inge -by	—
60-	—	—	-by -sted	-sted	—
50-	—	—	—	—	—
40-	—	—	—	—	—
30-	—	—	—	—	-by

[1]) Det ved Præstø Amt i Parenthes satte *-løse* viser denne Endelses Plads, hvis Byen Ulse udelades (se herom S. 350 f.).

Anden Gruppe.

Byerne paa *-torp* og *-skov*.

Tønder Hartk.	Præstø Amt og Falster	Odense Amt	Aalborg og Randers Amter	Aarhus Amt	Veile Amt
60-	—	-torp	—	—	-torp
50-	—	—	-skov	—	—
40-	-torp	-skov	—	—	-skov
30-	-skov	—	-torp	-torp -skov	—

Tredie Gruppe.

Byerne paa *-holt* og *-rød*.

30-	—	-rød	-holt	-holt	-holt
20-	—	—	—	—	—
10-	-holt -rød	—	—	—	—

Netop de samme tre Grupper ville findes ved Betragtning af Arealet. Kun maa det huskes, at naar i Hartkornslisten samme Endelse staar nogenledes horizontalt over de forskjellige Omraader, altsaa de jydske saa temmeligt i Niveau med de sjællandsk-fyenske, medfører dette samme Forhold med Nødvendighed, at paa Listerne over Arealet i Jylland Linierne maa stige i Veiret — idet naturligvis den mindre gode Jord i Jylland, Hederne og de magre Egne maa kræve et langt større Areal for at kunne give det samme Hartkorn. Dette udvise da ogsaa Tabellerne med tydelige Træk. Men atter her tegne de tre Grupper sig bestemt:

Første Gruppe.

Byerne paa *-løv, -by, -sted, -inge* og *-løse*.

Tønder Land	Præstø Amt og Falster	Odense Amt	Aalborg og Randers Amter	Aarhus Amt	Veile Amt
1200-	—	—	-sted -inge -løv -by	-inge	-inge
1100-	-løv	-løse	—	-sted	-sted -løv
1000-	—	-inge	—	—	—
900-	—	-sted -løv	—	—	—
800-	-by -sted	-by	—	-by -løv	-by
700-	-løse -inge	—	—	—	—

Anden Gruppe.

Byerne paa *-torp* og *-skov*.

1000-	—	—	-skov	—	-skov 1562 Tdr.
900-	—	—	—	—	-torp
800-	—	—	—	—	—
700-	—	—	-torp	—	—
600-	—	—	—	-torp	—
500-	—	-torp -skov	—	-skov	—
400-	-torp -skov	—	—	—	—

Tredie Gruppe.

Byerne paa *-holt* og *-rød*.

Tønder Land	Præstø Amt og Falster	Odense Amt	Aalborg og Randers Amter	Aarhus Amt	Veile Amt
600-	—	—	-holt	—	—
500-	—	—	—	-holt	—
400-	—	—	—	—	-holt
300-	—	-rød	—	—	—
200-	-rød	—	—	—	—
100-	-holt	—	—	—	—

Naar der spørges, hvorledes Forholdet er ved de Amter, som jeg har skudt tilside, fordi de formentlig ikke kunne betragtes som normalt Jordsmon overfor Bebyggelsesforholdene, da vil man ved at kaste et Blik paa Opgivelserne S. 331 se, at i Virkeligheden udvise Tallene her i de store Træk det samme som ved de fem normale Omraader. Saaledes tegner sig for Frederiksborg Amts Vedkommende igjen den øverste Gruppe bestemt med Byer paa *-løse* (140 Tdr. Hk.), *-løv* (117 Tdr.), *-by* (93 Tdr.), *-inge* (66 Tdr.) og *-sted* (65 Tdr.). Fremdeles staa i anden Gruppe Torperne paa deres gamle Plads (37 Tdr.); Byer paa *-skov* findes ikke. Det er kun den tredie Gruppe, som viser nogen Afvigelse og tilmed den Forskjel, som vi kunde vente, idet *-holt*erne ere rykkede op til 48, og *-rød* til 50 Tdr. Hartkorn. Dette i Forbindelse med det store Antal af disse Byer (*-holt* 11, *-rød* 29) vidner klarlig om, i hvilken Grad Jorden i denne Egn er bleven afklædt sin Skovvæxt for at give Plads for Agerbrug og for Landsbyer, idet talrige nye Byer ere opstaaede i senere Tid og mange

ældre smaa ved Rydning have voxet sig store. Det er af historiske Oplysninger sikkert nok, at Nordøstsjælland var i Oldtid og Middelalder i endnu langt høiere Grad end nu dækket med store Skove, og Adam af Bremen betegner netop det nordlige Sjælland som øde[1]) — en Karakteristik, som for vort Kjendskab til, hvor frugtbart et Jordsmon denne Egn nu indeholder, maa lyde besynderligt, men som altsaa fuldkommen bekræftes af Bebyggelseshistorien.

Vi vende os derpaa til det syvende Omraade, Ribe Amt. Man vil her se, hvorledes Byernes Hartkorn synker over hele Linien. Medens i Præstø og Odense Amter af den første Gruppes Byer ingen har under 72 Tdr. Hartkorn, naaer i det vestjydske Amt slet ingen By op over 71 Tdr. (*-sted* har 71 Tdr., derefter *-løv* 56 Tdr.). Byerne paa *-torp* (38 Tdr.) og *-skov* (41 Tdr.) indtage den sædvanlige lave Stilling, men nedenunder dem findes *-inge* (32 Tdr.) og *-by* (22 Tdr.). Her foreligger aabenbart en særlig vestjydsk eller sydjydsk Eiendommelighed. Allerede paa ovenstaaende Tabel over Hartkornet (S. 332) have vi set, at Veile Amt frembyder det Særegne, at *-by* her betyder en ganske lille Landsby (37 Tdr.). Endnu stærkere viser det sig i Ribe Amt, hvor denne Endelse ikke repræsenterer mere end 22 Tdr. Hk. Altsaa ere Bebyggelser, som man i hele det øvrige Danmark vilde undse sig for at give Betegnelsen af By, her blevne døbte som saadanne. Man bringes ved dette Forhold til at mindes, hvorledes *bú* i Oldsproget betegnede en Gaard, og man kommer i Erindring om lignende eiendommelige Forhold paa Bornholm, hvor Landsbyer ikke

[1]) Adam IV. 5: Seland ... a borea vero, ubi et deserta est, fretum Nordmanniæ.

findes. „Hvad der paa Bornholm kaldes *By*, er kun Samlinger af faa Gaarde; undertiden hører der kun to Gaarde til *Byen* (Elleby, Aaby, Muleby, Tornby etc.), undertiden bæres Bynavnet kun af en eneste Gaard (Bolbygaard etc.)“ [1]).

Det Forhold, hvori de her omtalte Bygrupper staa til hinanden indbyrdes, vil maaske komme endnu tydeligere frem, naar jeg vælger en af Byendelserne til Udgangspunkt og beregner de øvrige i Forhold til den. Det vil være naturligt her at vælge de overalt forekommende, talrige og temmelig ensartet repræsenterede Torper. Hvis jeg altsaa for hvert Omraade gjør Byerne paa *-torp* til Enhed og Sammenligningspunkt, ville de andre Byer stille sig paa følgende Maade i Forhold til dem [2]):

	Præstø Amt og Falster	Odense Amt	Aalborg og Randers Amter	Aarhus Amt	Veile Amt	De fem Omraader tilsammen	Frederiksborg Amt	Ribe Amt
-løv . . .	2,6	1,5	2,1	2,1	1,4	1,9	3,1	1,4
-by . . .	1,9	1,4	1,9	2,0	0,5	1,4	2,5	0,5
-sted . .	1,9	1,4	1,8	1,8	1,4	1,6	1,7	1,8
-inge . .	1,7	1,7	2,2	2,1	1,4	1,8	1,7	0,8
-løse . . .	1,5	1,8	„	„	„	1,6	3,7	„
-torp . .	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
-skov . .	0,8 [0,5]	0,6	1,6 [1,2]	0,8	0,6 [0,5]	0,8	„	1,0 [0,2]
-rød . . .	0,3	0,5	0,9	„	„	0,5	1,3	„
-holt . . .	0,4	„	1,0	1,0	0,5	0,6	1,3	0,6

[1]) E. Vedel, Bornholms Oltidsminder og Oldsager 3.

[2]) De ved *-skov* i Parenthes anbragte Tal angive Endelsens Plads, hvis de fem nedenfor (S. 343 f.) angivne Byer udelades.

Det viser sig saaledes som et Hovedresultat af disse Undersøgelser, at vore Landsbyer lade sig ordne i bestemte Klasser efter de Navnes Endelser, som de bære, hvorved de tillige blive ordnede i Klasser efter deres Jordtilliggendes Størrelse og Værdi. Endnu den Dag idag afspeile vore Landsbyer trods Tidernes Omskiftelser de Forhold, under hvilke de opstode.

Det vilde naturligvis have al Rimelighed imod sig, om den nugjældende Matrikel skulde fremvise Forhold, som ikke fandtes i Matriklerne fra det syttende Aarhundrede. Jeg har foran angivet Grundene, hvorfor jeg ikke har kunnet benytte disse Matrikler, men jeg skal endnu tilføie, at jeg forsøgsvis har sammentalt Angivelser i Matriklen af 1688, og at disse Prøver syntes at godtgjøre, at jeg vilde være naaet til de samme Resultater, hvis jeg havde benyttet denne Matrikels Opgivelser.

Det vil være rigtigt at tilføie her nogle Oplysninger om Enkeltheder i min Fremgangsmaade og derved tillige at belyse, hvad jeg anser for de vigtigste Feilkilder i min Statistik.

Der kan tvistes, om en By, som nærmere betegnes efter Verdenshjørnerne (Øster Kippinge, Vester Kippinge osv.), skal slaaes sammen med sin Navnefælle til een — oprindelig — By eller regnes for to. Her har jeg dog som Hovedregel talt hver By for sig, idet nemlig de to saaledes benævnte Byer meget ofte ere lige gamle, mulig endog liggende langt fra hinanden, saa at Betegnelsen efter Verdenshjørnet er opstaaet for ved Omtale af dem at tydeliggjøre, hvilken der mentes, ikke som Følge af en Deling. Selv hvor en Deling af et ensbenævnt Omraade har fundet Sted, vil denne Deling kunne være foregaaet, da Agerdyrkere delte dette større til Græsning tidligere anvendte Omraade, altsaa netop da Landsbyerne opstode. Kun undtagelsesvis, hvor vitterligt nok en Bys eller Gades vestlige eller østlige Del havde faaet et sær-

ligt Navn, og Adskillelsen maaske end ikke var gjennemført overalt eller Matriklen slog dem sammen til Eet, har jeg regnet de tvende Byer for en Helhed. De samme Regler har jeg fulgt med Hensyn til de ved *øvre* og *nedre*, *store*, *magle* og *lille* nærmere betegnede Byer. At der i de her omtalte Henseender kan være indløbet en og anden Uregelmæssighed i min Statistik, skal jeg gjerne indrømme. Undersøgelserne maatte udstrække sig gjennem et længere Tidsrum, og jeg kunde i flere Henseender først ved at prøve mig frem vinde Erfaring om den rette Arbeidsmaade.

Den værste Feilkilde vil efter min Opfattelse dog foreligge i Navnenes nuværende Form, der ofte giver en vrang Forestilling om, hvorledes deres oprindelige Udseende har været. Jeg har bestræbt mig for at kjende Navnenes gamle Udseende, og jeg har overalt, hvor der kunde være stærkere Tvivl, søgt at finde Oplysninger; men det følger af sig selv, at alligevel mange Navne have været misvisende. Jeg vil saaledes pege paa den Tilbøielighed til at udvikle parallele Former, som en Egns Stednavne kunne have, nemlig at en Navneendelse omdannes til en anden lydlig nærliggende Endelse, som er stærkt repræsenteret i denne Egn. Naar der ligger forskjellige *-løser* i Nærheden, kan *-lef* eller *-høgh* blive til *-løse*, ligesom et hosliggende *-løf* kan forandre et *-høgh* til en Navnefælle (Gravlev i Hornum Herred hed 1268 Grauelhøu). I Skaane ere Vibre og Æverthe blevne til Veberød, Efverød, fordi der her findes saa mange Byer paa *-rød*.

Der vil her være Grund til at fremsætte nogle Bemærkninger om, hvorfor jeg i det Følgende ikke har taget Hensyn til det østligste af de tre skaanske Landskaber. Medens Halland og Skaane for det Tidsrum, hvorom der her kan blive Tale — den ældste historiske Tid og Jernalderen — sikkert maa betragtes som hørende sammen med de vestligere Lande, er Forholdet derimod anderledes med Hensyn til Bleking. Dette Landskab har havt vexlende Forbindelser i de forhistoriske Tider. I Stenalderen og i Broncealderen synes dets

Mindesmærker og dets Oldsager bestemt at knytte det i Kultur til Skaane og det øvrige Danmark, hvorfor det vel ogsaa i politisk Henseende — i det Omfang, hvori der paa de Tider kunde tales om politisk Henhøren — hørte derhen[1]). Jernalderens Oldtidslevninger vise derimod bestemt hen til Gøtalandene, og dermed stemmer ogsaa den Efterretning, som Wulfstan giver Kong Alfred c. 900, at efter Bornholm havde han til Bagbord Bleking, Møre, Øland og Gulland, og disse Lande høre til Sverige[2]).

Jeg veed ikke af, at de blekingske Stednavne ere gjorte til Gjenstand for Undersøgelse, men saavidt jeg kan se, synes de netop at bevidne det Samme. De her forekommende talrige Navne paa *-måla* (Sigfridsmåla, Busemåla, Ulfsmåla osv.) have saaledes Fæller i Kalmarlen, men knap nok i Skaane[3]). Mest betegnende forekommer det mig dog at være, at de fire karakteristiske danske Endelser *-lef*, *-løse*, *-toft*, *-tved*, der ogsaa i Skaane ere saa hyppigt repræsenterede, saavidt jeg kan se slet ikke findes i Bleking (jeg har benyttet Generalstabskortene og N. H. Sjöborg, Blekings Historia).

Jeg skal nu gaa over til at undergive flere af Byendelserne en nærmere Betragtning.

Nederst i Rækken træffe vi Endelsen **-holt.** Byer af denne Klasse findes baade i Vest og i Øst (Mørkholt, Faurholt, Roholte, Kirkelte, Plegelt, Sletelte osv.). De findes i Tabellen opførte med et Tilliggende af imellem 19 og 38 Tdr. Hartkorn (i Nordsjælland dog 48 Tdr.).

---

[1]) Se Worsaae, Blekingske Mindesmærker fra Hedenold 43, Montelius i Sveriges Historia I. 73.

[2]) Jfr. Worsaae l. c., H. Hildebrand, Svenska folket under hednatiden (andra uppl.) 182.

[3]) Falkman, Ortnamnen i Skåne 73, H. Hildebrand i Månadsblad 1876, 303.

Det er let forstaaeligt, at Byer, der betegnes efter en *Holt*, ikke kunne blive store. *Holt* betyder en lille Skov[1]). Selv om man fulgte Fritzners Forklaring af det oldnordiske *holt*: „tør, ufrugtbar Stengrund, som hæver sig op over den omliggende Jordoverflade og gjerne er bevoxet med Træer" — hvad der næppe har Gyldighed for Danmarks Vedkommende — vilde det ikke kunne blive en stor By, der opstod paa en saadan Plet. Karakteristisk nok findes der da ogsaa kun 2 Kirkebyer blandt samtlige 34 Navne, nemlig Grønholt (ved Hillerød) og Roholte (i Faxe Herred), men dette sidste Sogn er opstaaet sent; 1370 hed intet Sogn saaledes.

Enkelte svenske Forfattere[2]) have udtalt, at *hult* betyder Løvskov, *skog* derimod Naaleskov, hvortil Andre[3]) dog have knyttet den Bemærkning, at Adskillelsen ikke er konstant, saaledes som det svenske Postlexikon udviser, hvor fem Steder Granhult nævnes. Dette kunde dog være Dannelser fra sildige Tider, da den oprindelige Betydning var glemt. Jeg veed ikke af, at *holt* i Danmark er sammensat med Gran eller Fyr (i Registret til

---

[1]) Jeg veed ikke af, at der for Danmarks Vedkommende kan findes noget Bevis for, at det skulde betyde en bar Bakke. Oberst Emil Madsen udtaler (Annaler for nordisk Oldkyndighed 1863, 211): Holt synes allevegne at have betegnet Skov. Söderwall anfører i sin Ordbok öfver Svenska Medeltidsspråket ved *hult*. *hylta* kun „liten skog, skogsdunge". Ivar Aasen har i Norsk Ordbog *holt* baade som Lund, Skovstykke og som stenet Bakke. men han betragter den sidste Betydning af Ordet som en Afgrening af den første.

[2]) Saaledes Hyltén-Cavallius, Wärend och Wirdarne I. 3, Bergström, Södermanlands ortnamn 16, Falkman, Ortnamnen i Skåne 49.

[3]) Hildebrand, Sveriges Medeltid I. 47.

Trap's Danmark findes ikke Exempler derpaa), og Bynavnet Lærkeholt (i Øster Horne Herred) er enten ungt — Lærketræet indførtes jo først i forrige Aarhundrede — eller har en hel anden etymologisk Oprindelse. I det Hele synes Stednavne paa *-holt* — Egholt, Risholt, Hesselholt, Bøgholt — nærmest at pege paa Løvtræer. Derimod forekommer det mig tvivlsomt, om H. Knudsen har Ret i sin Udtalelse[1]): „ved Holt forstaar den sjællandske Bonde — om jeg ikke feiler — dog nok især en lav Skov, altsaa enten en Underskov eller en Ungskov".

Ryd som Betegnelse for den fra Skov ryddede Plet, hvor nu en Bebyggelse findes, er som bekjendt meget almindelig i det østlige Danmark og i Skaane, fremdeles i Sverrig saa langt som til Venerns og Vetterns nordlige Bred[2]). Man kan være sikker paa, at Egne, hvor Bynavne paa *-ryd* og *-rød* ere stærkt fremherskende, først sent ere komne under Opdyrkning. En skaansk Iagttager bemærker, at Navnet *-rød* i Skaane forekommer paa saa begrænset et Omraade, at man kan sammenbinde alle Sognenavnene paa *-rød* med Linier og vil da indenfor disse finde saa godt som alle — flere Hundrede — Byer og Gaarde paa *-rød*. Denne Egn, som omfatter en Del af den saakaldte Linnerøds Aas og dens grusblandede Affald, er en af de ufrugtbareste og sikkert nok en af de senest opdyrkede i hele Provinsen. Her er ikke fundet nogen Grav fra Stenalderen, her findes

[1]) Danmark i Middelalderen 37.
[2]) E. Låftman og H. Hildebrand i Månadsblad 1876, 295 f.

ogsaa kun sjeldent Oldsager[1]). Paa lignende Maade paaviser en arkæologisk Undersøger af Bohuslän, hvorledes Gaardnavne paa Ryd altid ligge i Ubygder eller paa Steder, hvor der kun er lidet Agerjord og Egnen sent har lokket til Dyrkning[2]).

Vi have set, hvorledes Nordøstsjælland netop frembyder de samme Forhold. Den sene Opdyrkning har ladet en stor Del Landsbyer paa *-rød* opstaa, og det kraftige Indhug paa Skovene har bragt disse Byers Hartkorn til at stige i Vejret (til 50 Tdr. 6 Skp.). For de to andre østdanske Omraader er Gjennemsnits-Hartkornet kun 24 Tdr. 5 Skp.; i Vest-Danmark findes det ikke i Matriklen[3]) som Byendelse[4]).

Noget høiere op i Rækken naa vi ved Byerne paa **-skov**. De i Listerne anførte 37 Byer have i Gjennemsnits-Hartkorn mellem 30 og 58 Tdr. I det Hele er disse Byers Størrelse lidet varierende, dog er der fem Byer, som svinge sig i Veiret med et meget stort Hartkorn; hvis vi drage dem fra, synker Gjennemsnits-Hartkornet fra 41 Tdr. 4 Skp. til 30 Tdr. 7 Skp. Det vil nu være lærerigt at betragte, hvilke disse fem Byer ere. Bjeverskov, i Sognet og Herredet af samme Navn,

---

[1]) Friherre Arvid Kurck i Månadsblad 1876. Nr. 59—60. Her er bortset fra to Sogne paa *-rød*, som i ældre Tid ikke havde denne Endelse (se ovenfor S. 339).

[2]) Ekhoff i Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns Fornminnen II. 123.

[3]) Dog findes i Randers Amt Eskerød (34 Tdr. 5 Skp.).

[4]) Her kan ogsaa mindes om, at intet af det gamle Danmarks Herredsnavne ender paa *-ryd*. Rythingshæreth i Salingsysæl (Rødding Herred) har intet med Skovryd at gjøre.

staar opført med ikke mindre end 136 Tdr. 3 Skp. Hk. Men nuomstunder findes der ikke Skov paa Byens Omraade, en ubetydelig Skov ligger i Sognets Udkant, og Beboerne gaa paa Skovarbeide i Nabosognet. Leirskov, i Anst Herred (V. for Kolding), staar anført med 129 Tdr. 5 Skp. Hk., men her er nu ikke det mindste Skov. Askov (med den bekjendte Høiskole, i Malt Sogn og Herred, 73 Tdr. Hk.) har ingen Skov, hvorimod der ligger flere mindre Skovstykker i Nærheden som Rester af Fortidens Skove. Egeskov i Veilby Sogn, Elbo Herred (75 Tdr. 4 Skp.), har nu kun en ubetydelig Plet Bøgeskov, og hvad Helberskov (95 Tdr.) i Als Sogn, Hindsted Herred, angaar, findes der Landsbyer i større Nærhed af denne By end den nærmeste Skov. Størstedelen af de andre Byer med det mindre Hartkorn ligger derimod i Skovegne og op ad Skovkanter. Heraf fremgaar da temmelig klart, hvad der er Grunden til, at disse Byer, der bryde ud af Rækkerne, ere blevne saa rige paa Hartkorn; det er simpelthen sket ved, at Landsbyen, som laa ved Skovens Side og fik sit Navn efter den, efterhaanden har trukket sit Grænseskjel ind i Skoven, hvis Træer have maattet bøie Hovedet og overlade Grunden til Ploven og Kornet.

Med denne Paavisning stemmer det nu godt, at af de 37 Byer med Endelsen *-skov* kun to ere Kirkebyer, nemlig Bjeverskov og Leirskov; tilmed gav denne sidste By slet ikke oprindelig Sognet Navn, dette hed Ærstath, Erst Sogn.

Torp opfattedes paa Provinslovenes Tid som en mindre By, især fordi den var opstaaet paa en anden

Byes Mark, jfr. Jydske Lov I. 47: er thorp gørth ut a marc . . oc skil them um hwat til thorp hørær oc hwat til athæl by osv. Derfor giver Anders Sunesøn ogsaa den Definition af Torp, at det er den By, der vides at være opstaaet af en anden (33: unam ex alia constat originem duxisse, jfr. Sk. L. IV. 7). Hvor uforandret dette Forhold, at Torperne kun ere mindre Byer, har bevaret sig til vore Dage, vil fremgaa af den her givne Statistik. Disse Byer holde sig paa samtlige syv Omraader imellem 35 og 62 Tdr. Hk., og Ensartethed er bestemt raadende indenfor hver Kreds; kun faa svinge sig op til store Høider. Med mere end 90 Tdr. Hk. findes saaledes paa samtlige syv Omraader kun 59 Byer eller en Fjortendedel af den hele Mængde. Som Exempel paa denne Ensartethed kan det ogsaa anføres, at i Frederiksborg Amt med Gjennemsnitshartkorn 37 Tdr. 2 Skp. findes af 75 Byer kun 8, som gaa op over 60 Tdr., i Aalborg og Randers Amter, med Middeltal 36 Tdr. 4 Skp., staa af 241 Byer kun 10 med over 90 Tdr., kun 23 med mere end 60 (og under 90) Tdr., i Aarhus Amt med Middeltal 35 Tdr. 4 Skp. gaa af 107 Byer kun 12 op over 60 Tdr. Hk.[1]).

Med Hensyn til Endelsen **-inge** kunde selvfølgelig Tvivl opstaa, om den lod sig betragte som virkeligt Led

---

[1]) Jeg henleder her Opmærksomheden paa den Fortegnelse over de slesvigske Torper, som findes hos Strodtmann, Bedeutung der Ortsnamen im Herzogthum Schleswig (Program fra Flensborg lærde Skole 1833) 26 f. Forfatteren optæller 278 Byer: men bemærkes bør, at hvor samme Navn findes to Gange, nærmere bestemt ved Øvre-, Nedre-, Nørre-, Søndre-, Store-, Lille- osv., tæller Forf. det kun een Gang. Af de 278 Byer ses 50 at være Kirkebyer.

i et sammensat Ord, eller om den ikke var en simpel Afledningsendelse, saaledes at egentlig alene den første Del af Navnet bestemte dette nøiere[1]). Hvis Forholdet var dette, maatte Endelsen jo lige saa vel kunne findes ved et mindre Jordstykke som ved en By. Den udstrakte Anvendelse, som Endelsen *-inge* har i Tydskland, hvor vi kjende den baade som Betegnelse for Landskaber (Thüringen, Lothringen), for større Stæder (Tübingen) og for Landsbyer, kunde synes at vise, at her kun forelaa en Afledningsendelse med vagere Betydning. Paa den anden Side er det vist, at *-ingen* i flere tydske Landskaber er knyttet til Lokaliteter af en bestemt Karakter. Lamprecht har i sine mærkelige Undersøgelser over Mosellandets Bebyggelse da ogsaa kunnet tage særligt Hensyn til Stednavnene paa *-ingen*, og han godtgjør, at denne Endelse tilhører den ældste Tid af Bebyggelsen, vistnok ogsaa især alemanniske Bebyggere[2]).

Det bliver derfor rettest at bedømme Endelsens Værdi i hvert enkelt Land eller Landskab for sig. Vi have desuden set, hvorledes det af Kong Valdemars Jordebog synes at fremgaa, at Landsbyer paa *-inge* have en bestemt Plads i Trinfølgen. Saaledes var der al Grund til at prøve, om ikke Byerne paa *-inge* ogsaa i den nyere Tid fremtræde som en egen Gruppe, og dette har ved den foretagne statistiske Undersøgelse jo fuldt bekræftet sig. Disse Byer udgjøre en egen Kategori;

[1]) Saaledes O. Nielsen i Blandinger, udg. af Universitets-Jubilæets Danske Samfund I. 254 (anderledes i Malt Herred 105), Bellander, Westmanlands härader 80.

[2]) Karl Lamprecht, Deutsches Wirthschaftsleben im Mittelalter I. 1. 153 f. II. 21 f. Undersøgelser over Udbredelsen af Stednavnene paa *-ingen* (med Kort) findes ogsaa hos Seebohm, The english village community, chapter 9.

man finder intetsteds en Bebyggelse af ringe Omfang kaldet *-inge*, det er jævnstore, paa Fyen og i det østlige Jylland endog store Byer.

Hvorledes denne Endelse etymologisk skal tydes, er usikkert. Oberst Emil Madsen har iagttaget, at Benævnelsen især knytter sig til „langstrakte, mere eller mindre udhævede Fordybninger i Jordsmonnet, hvor der enten endnu findes eller tidligere har været Eng", og at disse Stednavne hyppig findes ved „langstrakte Eng- og Mosestrøg". Paa samme Maade er Falkman mest tilbøielig til at forklare de skaanske Stednavne af denne Art, idet han især lægger Vægt paa, at det angelsachsiske *ing* betyder flad Mark ved Bække og Floder, saaledes som Ordets Betydning endnu er i Sydskotland, og at de fleste skaanske Stednavne paa *-inge* ere beliggende i Nærheden af Vandløb [1]).

Ved Landsbyerne med Endelsen **-by** og **-sted** [2]) har jeg ikke særlig Grund til at dvæle, men henviser til de foran trykte Lister.

Bynavnene paa **-løse** have altid vakt Opmærksomhed, og ved Tydningen af dem have mange Tvivl gjort sig gjældende. At tolke dem som sammensatte med *-løs*, fri for, synes slet ikke rimeligt, da til Ex. *Jordløse* ikke synes at kunne mangle Jord og *Sengeløse* har mange

---

[1]) E. Madsen. Sjælandske Stednavne, i Ann. f. n. Oldk. 1863, 201. Falkman. Ortnamnen i Skåne 58. Bosworth, Anglo-Saxon Dictionary, ny Udg., har: ing, a meadow, an ing (i Dialekter i N. og Ø.).

[2]) Her ere selvfølgelig tagne med Byerne Gamst, Store Anst, Sest og lignende, hvor de gamle Navneformer ere Gamsted, Anstath, Seested osv.

Søenge[1]). End mindre synes der at være nogen Rimelighed for at knytte Ordet til *Lod* eller til *at løse*, *indløse*. Meget ofte synes den første Del af Navnet at være Betegnelse for Naturgjenstande (*Jernløse, Stenløse, Jordløse*). Oberst E. Madsen henviser til et angelsachsisk Ord *lǽs*, der betyder Græsgang (*gemǽne lǽs*, Fælled) og ogsaa er gaaet over i ældre Engelsk: *leswe*. Dette Ord synes i Virkeligheden at staa det danske *-løse*, der saa ofte er afslidt til *-else*, meget nær; selv om Ordene ikke ere sproglig identiske, kunne de meget vel være opstaaede af samme Rod[2]).

---

[1]) K. Rygh (Norsk Histor. Tidsskrift I. 112) nævner en Del Navne i Helgeland paa *-løs* og forklarer dem ved hvad der er frit for, mangler. Disse Navne synes især at betegne Gaarde, altsaa i Lighed med det danske Gaardnavn *Brødløs*.

[2]) Dette vil fremgaa af følgende Redegjørelse, som min Kollega Professor Herman Møller, hvem jeg anmodede om at udtale sig om dette Spørgsmaal, velvillig har sendt mig:

Angelsaksisk *lǽs* fem. „pasture", „pascua", gen. acc. *lǽswe*, er germansk *lēswā-* fem. Det oprindelige *w*, der foreligger i alle andre Casus, maatte i nom. sing. bortfalde (da *u* i Udlyd svinder efter lang Stavelse, maatte ældre nom. sing. **lǽsu* blive til *lǽs*). At Vocalen *ǽ* i det foreliggende Ord er opstaaet af oprindeligt *ē*, viser de nordengelske Former (cod. Rushw. acc. *léswe*, cod. Lind. *lésua*). Middelengelsk *leswe* (med regelret Forkortning foran to Konsonanter) er opstaaet af acc. sing. *lǽswe*, *léswe*, brugt som nom. sing. Nyengelske Dialekter har Ordet i Formerne *leasow* og *lease*: den første Form er = acc. ags. *lǽswe*, den anden en yngre acc. *lése* (middeleng. *lēse* hos Robert af Gloucester), en Analogidannelse efter nom. sing. uden *w*'et.

En Afledning af Ordet er Udsagnsordet ags. *lǽswian* (og *lǽsian*) „to pasture, feed, graze", middeleng. *leswien* (der vilde være gotisk **lēsvōn*).

At dansk *-løse* (*-løse*, *-lse*) er beslægtet med angelsaksisk *lǽs* og har haft samme eller en lignende Betydning som dette Ord, er a priori meget sandsynligt, dog kan de to Ord ikke uden videre identificeres, da til ags. *ǽ* (opstaaet af germ. *ē*)

Særdeles vigtig er følgende Iagttagelse af Oberst Madsen: „Altid findes Navne, som oprindelig have Endelsen *-løse*, i det storformede Terræn, ved ofte vidtudstrakte Moser, Enge og lavtliggende, flade Strøg. Især have disse Navne deres rette Plads i Nærheden af Aaerne, hvor de bekvemmeste naturlige Græsgange findes“ [1]). Dette tror jeg, at Enhver vil sande, som i Terrænet er bekjendt med disse Byer, eller som paa Generalstabens Kort vil nærmere undersøge deres Beliggenhed. Og dermed stemme da ogsaa de Oplysninger, som Matriklen giver om deres Størrelse.

Ved at gjennemgaa disse Byer med Hensyn til deres økonomiske Forhold vil man blive slaaet af den over-

---

maatte svare dansk *ă*. Men det danske Ord kan være en anden Dannelse af samme Rod med samme (eller lignende) Betydning. Den oprindelige Rodstavelse er uden Tvivl *les-*: Rodverbet foreligger i tysk *lesen* („auflesen, sammeln“). ags. *lesan*, nyengelsk *lease* („to gather“), litauisk *lesù* (1 Person sing.) „mit dem Schnabel picken, Körner fressen, Körner mit dem Schnabel auflesen“ (Nesselmann, Wörterbuch der litt. Sprache 358). Det danske *-løsæ* kan være opstaaet af germ. *las-wia-* (*a* maatte ved *u*-Omlyd og *i*-Omlyd blive til dansk *ø*; *w*'et maatte bortfalde allerede paa Grund af Stavelsens Bitone) eller af germ. *lōs-ia-*, af samme Rod. Et germ. *las-wia-* med kort *a* vilde forholde sig til det engelske Ord med oprindeligt *ē*, ligesom f. Ex. tysk *matte* „Wiese“ (= dansk dial. *made*, *maj*, Eng. i Stednavne som f. Ex. *Lønsømade* paa Als) til ags. *mǽd* (opstaaet af germansk *mēdwā-*), nyeng. *meadow*, eller som Stavelsen *vat-* (i oldn. *vatn*, ags. *wæter*, nyeng. *water*, højtysk *wasser*) til *vēt-* (i ags. *wǽt*, nyeng. *wet*, oldn. *vátr*, dansk *vaad*) eller som ags. *lagu*, nyeng. *law*, med *u*-Omlyd oldn. *lög*, dansk *lov*, til lat. *lēx lēgis*. Skulde derimod det danske Ords Vokal være Omlyd af langt *ō*, saa vilde det forholde sig til det engelske Ord som f. Ex. dansk *grøde* til ags. *grǽde* „grass“, „gramen“. (Mange andre Exempler se Noreen, Abriss der urgerm. Lautlehre, 53 f., 41 ff.)

[1]) Annaler f. n. Oldk. 1863, 223.

ordentlige Størrelse af deres Tilliggende. Jeg har undersøgt i Matriklen samtlige de Byer paa *-løse*, som findes i Danmark — altsaa ikke alene dem, som ere optalte i de ovenfor nævnte Amter[1]). Denne Betegnelse tilhører afgjort især det østlige Danmark. Jeg fandt i Landene Øst for Lillebelt 64 Byer med gjennemsnitlig 1203 Tdr. Ld. og 111 Tdr. 6 Skp. Hk. Det er med andre Ord Landets største Byer; med under 80 Tdr. Hk. findes kun 11 Byer; ikkun 10 Byer havde mellem 80—90 Tdr. Disse Byer findes i størst Antal i Holbek Amt (ialt 16), i Frederiksborg Amt (10, med gjennemsnitlig 150 Tdr. Hk.), i Kjøbenhavns (ligeledes 10), Sorø (9) og Præstø Amter (7). Man kan forstaa, at disse store Byer let komme til at udgjøre et Sogn for sig, saa at *løse*rne ret ofte ere Kirkebyer; af de 64 Byer have 34 Kirker, eller 53 pCt. I Skaane ere af 19 *løse*r 7 Kirkebyer eller 36 pCt.

Man vil have bemærket, at Byerne paa *-løse* efter de foran trykte Lister ikke synes i Præstø Amt og paa Falster at have et saa stort Hartkorn som i de andre Amter. Hvad der her har bragt de 7 Byers Hartkorn saa stærkt ned, er den lille By Ulsø eller Ulse i Faxe Herred, der staar anført for 121 Tdr. Ld. og 14 Tdr. 4 Skp. Hk. — et aldeles enestaaende lille Tilliggende. Jeg har ikke vovet at udslette den af Rækken, idet Byen 1355 skreves Vgløsæ, 1370 Vghløsæ. Da denne By ligger ved en Sø, Ulse-Sø, var det ikke urimeligt at antage, at Endelsen *-løse* skyldtes en af *-sø* hidført Misforstaaelse og var opstaaet under Paavirkning af Byer med temmelig

[1]) Jeg havde herved en god Støtte i det af Pastor F. Selmer i Aarbøger for nord. Oldkyndighed 1884, 48 f. samlede Materiale.

ligelydende Navne (Uggerløse osv.). Tilmed er denne Bys Endelse tidligt bleven stærkt afslebet; thi 1494 skreves Byen Wlsse og i det 16de Aarhundrede idelig Ulsøe og Ulse[1]). Ingen af de Byer, der bære Navnene Uggerløse, Uggeløse, Uvelse, have været underkastede en saa stærk Sammentrækning, og hvor let Overgangen fra den ene Form til den anden kan ske[2]), vil fremgaa af, at Ugglesjø i Skaane 1624 findes skrevet Ugløse[3]). — Udelades Ulse[4]), bliver Gjennemsnitshartkornet for Præstø Amt 91 Tdr. 1 Skp., og Byerne paa *-løse* komme da til at indtage den næstøverste Plads i Rækken.

Om denne Endelse findes paa den jydske Halvø, er vist meget tvivlsomt. Herfor kan i hvert Fald ikke anføres, at nogle Huse i Adelby Sogn ved Flensborg hedde *Vandløs* eller en Gaard i Øsby Sogn ved Haderslev *Børløs* (1783 Børløsgaard)[5]), da intet af disse Navne betegner en Landsby og de formodentlig ikke heller ere gamle. Ligesaalidt kan herhen regnes en By (med Vandmølle) *Brødløs*, der ligger tæt ved Mariager og bestaar af 3 Eiendomme paa ialt 11 Tdr. 5 Skp. Hk.[6]), eller

[1]) Rigsarkivet, topogr. Samling, Faxe Herred Nr. 2, 83. Ældste Archivreg. I. 139. Scr. Rer. Dan. VII. 114. Eline Gøyes Jordebog 321. Kronens Skøder, ved L. Laursen I. 35, 50, 83, 110, 117.

[2]) Mærkes kan, at Skjenkelse hed 1085 Skenkilsiø, 1379 Schenchilsøø.

[3]) Falkman l. c. 72.

[4]) En anden, noget mistænkelig By er Tyvelse i Sørterup Sogn, Slagelse Herred, med ikkun 438 Tdr. Ld., 49 Tdr. 5 Skp. Hartkorn. Den skrives 1187 og 1204 Thyffløsæ, men 1199 Thywelshøw. Parallelen af Tjuvelse By og Sogn i Tybjerg Herred (1281 Thyffløsæ) kunde her have indvirket.

[5]) Kok, det danske Folkesprog i Sønderjylland II. 107, 429.

[6]) Med de ærværdige, gamle Bynavne paa *-løse* have disse Dannelser aabenbart Intet at gjøre; de ere af mere skjemtsom Natur, og de have aldrig den karakteristiske Forkortelse af

Gaarden *Brødløsgaard* i Sjørslev Sogn (Lysgaard Herred). *Hvalløse* i Galten Herred, Aarhus Amt, synes at kunne sammenstilles med *Vulløsa* i Skaane og er vel altsaa en ægte *-løse*[1]). Derimod ere Byerne og Sognene *Øsløs* og *Vesløs* i Vester Han Herred ganske sikkert af anden Oprindelse. Baade er Endelsen en anden (*-løs*, medens den ellers overalt i Danmark hedder *-løse*), og der findes i det øvrige Danmark ingen Byer paa *-løse*, som ere sammensatte med Verdenshjørnernes Navne alene (derimod nok Nørre-Lyndelse, Sønder-Jernløse osv.)[2]).

Det maa endnu nævnes som karakteristisk for Endelsen *-løse*, at den altid er et Bynavn. Det har kunnet hænde, at enkelte Pletter have faaet deres Navn afslebet i Lighed hermed — Oberst Madsen nævner en Eng ved Gavnø *Madeløse*, en Vig paa Seirø *Skagelse Huk*, et Hus i Blidstrup Sogn *Kirkeløse Hus* — men det er tilfældige Ligheder[3]) og Uregelmæssigheder, som ikke kunne paavirke den Hovedregel, at *-løse* er Betegnelse for en By.

Vokalen (*-else*). Johan Nordlander anfører i Anteckningar om några norrländska ortnamn (Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift VII. 171) som Stednavne fra det 16de Aarhundrede en Udjord Brödhlösze i Medelpad, et Ödesgods Grötlöse, et andet Kornlösä, et tredie Laglöse i Jämtland, en lille Ø Smörlös i Ångermanland, og han tilføier, at Navnene synes at antyde, at Folkehumoren her har været paa Spil; man har for Spøg givet Grundordet en anden Forstaaelse end sædvanlig og ladet det faa en Betydning af Mangel paa det, som Bestemmelsesordet angiver.

[1]) Hvalløse har 563 Tdr. Land, 51 Tdr. 4 Skp. Hartkorn.

[2]) Øsløs har 2826 Tdr. Land, 105 Tdr. 7 Skp. Hk., Vesløs 1194 Tdr. Ld., 53 Tdr. 3 Skp. Hk.

[3]) Saadanne ere ogsaa: Birkelse, 1204 Birkils; Longelse, 1231 Lyunghals.

Medens nu *-løse*rne repræsentere saa at sige Rigmændene indenfor det danske Landsbysamfund, er der en anden Endelse, som afgjort angiver Aristokratiet, nemlig Landsbyerne paa **-lef** eller **-løv**. Det er den mest eiendommelige Endelse, som tillige derved, at den altid er sammensat med et Personnavn, frembyder et eget historisk Tilsnit. Den har endvidere som ved Indfødsret et bestemt Tilhold indenfor vort Lands Grænser; kun paa eet enkelt Omraade udenfor Danmark har den fundet en tilsvarende Udbredelse.

Bynavne paa *-lef* forekomme over alle det gamle Danmarks Landskaber, hvorimod de ikke findes hos vore nordlige Naboer Svenske og Nordmænd. Ligesaalidt forekomme de i Landene nærmest Syd for os, hverken i Holsten, Meklenburg eller Hannover, hvorimod der findes et stort Landskab i Hjørnet mellem Elben, Saale og Harzen[1]), det gamle Nordthüringen, hvor Bynavne paa *-leben*, i ældre Tid *-leua*, *-leiba*, fremtræde paa en lige saa karakteristisk Maade som i Danmark, tildels med Navne, der i alt Fald tilsyneladende have danske Paralleler, saaledes Andesleve, Hersleve, Hadisleba, Ingeresleve, Maresleve.

Hvorledes Endelsen er fordelt indenfor de nuværende og tidligere danske Provinser, vil ses af den nedenstaaende Liste[2]). I Sønderjylland findes disse Navne lige ned til

---

[1]) Enkelte Exempler findes tillige i de allernærmeste Egne udenfor dette Omraade, se i det Hele W. Seelmann. Die Ortsnamenendung *-leben* i Jahrbuch d. Vereins f. niederdeutsche Sprachforschung 1886, 7 f. Jfr. ogsaa Sach, Der Ursprung der Stadt Hadersleben 3, 31.

[2]) Jeg har udarbeidet den til Grund liggende Fortegnelse med Benyttelse af Traps Danmark, Seelmanns og Sachs i Anm. 1

Eideren, men forholdsvis sparsommere end i de østligere Landsdele. I Nørrejyllands to sydligste Amter samt Ringkjøbing Amt ere de ligeledes kun faa i Tal[1]), hvorimod de forekomme ret ligelig fordelte i de øvrige Dele af Landet. Paa Bornholm findes intet saadant Navn, medens de i Skaane og tildels Halland optræde som i Østdanmark.

	Kirkebyer	andre	
Sjælland	52	28	
Fyen	19	15	
Laaland	7	2	
Falster	6	5	
Hjørring Amt . . .	10	9	
Thisted — . . .	7	7	
Aalborg — . . .	6	4	
Viborg — . . .	11	4	
Randers — . . .	11	7	
Aarhus — . . .	9	9	
Veile — . . .	5	2	
Ringkjøbing — . . .	„	2	
Ribe — . . .	3	1	
Sønderjylland	7	18	
Skaane	32	36	
Halland	8	4	
Tilsammen . . .	193	153	i Alt: 346

Ligesom Falsterlisten viste os Byerne paa *-lef* i første Række, saaledes have de for det nuværende Dan-

anførte Bøger, Styffe, Skandinavien under Unionstiden, Falkman, Ortnamnen i Skåne, Bexell, Hallands historia och beskrifning.

[1]) Strellev i Nørre Horne Herred hed 1203 Strelhøci, 1340 Strellygh. Jvf. Saml. til jydsk Topogr. VIII. 289.

marks Vedkommende i Sjælland langt den første Plads, og i de øvrige Dele af Landet vise de sig ogsaa som meget store Byer. Hvor ensartet Størrelsesforholdene ere, vil fremgaa af, at der paa det sydsjællandske Omraade, hvor Hartkornsgjennemsnittet er 120 Tdr., findes af 30 Byer kun 4 med et Hartkorn under 70 Tdr., i Nordsjælland af 10 Byer med Gjennemsnit 117 Tdr. kun 1 (paa 67 Tdr.) under 89 Tdr., paa Fyen med Gjennemsnit 95 Tdr. gaa 4 af 25 ned under 70, i Nordjylland findes af 27 (à 77 Tdr.) 9 med under 50 Tdr., og lignende Forhold træffes i de sydligere Amter[1]).

Om denne Endelses etymologiske Forklaring synes der nu at være Enighed hos Forskerne[2]). Ordet maa være det samme som det oldnordiske *leif* Arvegods, det gammelsvenske *lef* Levning, Rest, *ætlef* Arvegods, og endvidere det gammeldanske Ord *lef*, der findes i Benævnelsen *kununglef* Krongods, *Sigridlef* Jordegodset,

---

[1]) Jeg bemærker med Hensyn til de her meddelte Lister og den i det Følgende givne Statistik, at de moderne Navne paa *-lev* meget ofte kunne skuffe; man maa nøie passe paa de ældre Former og ikke lade sig vildlede af tilfældig Lydlighed (jfr. S. 339, 354) Jeg har saaledes under Vrads Herred i Aarhus Amt ikke medtaget Asklev i Tem Sogn paa 5 Tdr. 4 Skp. Hk.. da Traps „Danmark" ikke anfører denne Samling Steder som en By, men som en Beboelse, og da Navnets rette Form synes at være As-klev, jfr. Stednavne som Kløv, Kløvested. Egnens hele Karakter gjør ogsaa Betydningen af Kløft, Snævring sandsynlig.

[2]) Oberst Madsen forklarede Endelsen ved Henvisning til angelsachsisk *hlǽw* Høj, høinet Grund, men dette Ord vilde paa Dansk blive *hlæ* (*læ*), jfr. Dr. F. Dyrlund i Tidskrift for Philologi VII. 97. Flere af de Navne, som formentlig maatte lægge Hindringer i Veien for en Tydning som Arvegods, ere forklarede af Arkivar O. Nielsen. Vesløv kommer ikke af Verdenshjørnet, men af Mandsnavnet Wæsi, Sønderlev skreves 1498 Sønder-liiff. Kjøbelev stammer ikke fra at kjøbe, men fra Mandsnavnet Køpi. Se Blandinger I. 236 f.

som havde tilhørt Sigrid Storraade, og det i forskjellige Aktstykker brugte Udtryk: som er mit rette Fæderne og Oldeleffue (1445), Holm haver været Hr. Eskils Olde Leffue af Arildtid (1475), været i min Faders Være og i hans Oldefaders Lefve (1476), Ooswidh var hendes rette Oldhe lewæ af hedhen høøss (1480), Gaarden kom ud af hans Oldeleffue (1501)[1]). Da nu Bynavnene paa *-lef* altid ere sammensatte med et Personnavn, maa Fortolkningen lyde paa, at Byen er betegnet som vedkommende Persons Arvegods. Paa samme Maade tydes ogsaa sædvanlig de thüringske Navne[2]).

Det forekommer mig dog, at der her kan reises en Indsigelse, eller at en nærmere Bestemmelse vil være fornøden. Man henviser til, at *arfr* paa lignende Maade i Norge brugtes som Betegnelse for en Jordeiendom, paa hvilken Ættens Hovedmand har sit Sæde og som ved hans Død tilfalder Hovedarvingen, hvorfor der til Ex. i Gudbrandsdalen fandtes Blakararfr, Brandsarfr, Gauparfr, Geisarfr osv.[3]). Herved er imidlertid at bemærke, at alle disse Steder jo ere Gaarde, medens der for Danmarks Vedkommende alene er Tale om Byer[4]), saaledes at Parallelen ikke er afgjørende. Det samme Forhold gjenfindes paa Gulland; her findes en Mængde Stednavne, sammensatte med *arf*; men ikke en eneste By, ikke et Sogn ender paa denne Maade, overalt er

[1]) Kjøbenhavns Dipl. I. 181, Eline Gøyes Jordebog 90, Ny kirkeh. Saml. II. 532, Molbech, Glossar.

[2]) Förstemann, Namenbuch s. v. *lib*. Seelmann, l. c. 25.

[3]) Fritzner, Ordbog, arfr.

[4]) Det kan overhovedet ikke noksom betones, at man ved Undersøgelser over Stednavne maa holde disse Begreber ude fra hinanden.

det Gaardnavne [1]). Mest Oplysning give vel næsten Forholdene i Dalarne, til hvilke man ogsaa har henvist. Naar saaledes i Aaret 1400 Jowan Dafinsmager og hans Hustru Walburgh Dafinsdotter pantsætte deres Gods Dafinsarwet med Hus, Tomt, Ager og Eng, saa er det Datter og Svigersøn af Dafin, der disponere over en efter ham kaldt Gaard. De gamle Diplomer nævne „ena thækt a coperberghena, son hetir Baambaraarfwit", „Äfrikegarden, med tächter som här effter nämpnes Krokarff, Kolarearff, Gudzomsarff" osv.; de omtale et Hemman Drängsarfvet, en Bergfrälseeiendom Bengtsarfvet osv. Det er som Regel enkelte Eiendomme og Gaarde eller Dele af Eiendomme og Jordstykker, der betegnes saaledes; kun undtagelsesvis findes ogsaa en By benævnt paa denne Maade, saaledes som rimeligt var, da jo en større Gaard kunde drage flere Husmænd til sig eller i Tidens Løb blive udstykket [2]).

Den Parallel, som drages fra disse andre nordiske Stednavne, er derfor ingenlunde afgjørende. I Stedet for *-lef* møder os *-arf*, og endnu mere betydningsfuldt er, at det reale Grundlag er et andet, væsentlig forskjelligt. Det var derfor værd at undersøge, om ikke en anden Tolkning af *-lef* er mulig, ja om den ikke bliver nødvendig.

Det forekommer mig nu, at *-lef* maa have havt — mulig i meget gamle Tider — tillige en anden Betydning end Arv. Saaledes vil jo *kununglef* egentlig ikke sige Arvegods, men derimod Gods, der er bestemt til de

---

[1]) Se Snöbohms Gottlands land och folk.

[2]) Se de topographiske Registre til Diplomatarium Dalekarlicum. Jfr. A. Erdman, Über die Heimat der Angeln i Skrifter utg. af Human. Vetenskapssamfundet i Upsala I. I. 58.

vexlende Kongers Underhold; det er Krongodset og modsættes Kongens private Arvegods (*patrimonium*). Der er vist Grund til at antage, at Stednavnet *Jarlslef* (Jarlslef hæreth, nu Dronninglund Herred) har en tilsvarende Oprindelse, altsaa af en Besiddelse, der var henlagt til en Jarls Underhold. I den yngre Edda nævnes *Finns leif* og ligesaa Sværdet „*Dáins leif*, er dvergarnir gerðu"; men netop det sidste Udsagn viser, at *-leif* ogsaa kan betyde det Frembragte, Produktet, da det jo dog er høist sandsynligt, at netop Dvergen Dáin har smedet Sværdet[1]). Vi ere saa meget mere berettigede til denne Antagelse, som det tilsvarende Ord i Angelsachsisk *lâf* benyttes paa en lignende Maade. *Lâf* har en Hovedbetydning af Levning, Rest, men det anvendes i Poesi ved Omtale af Vaaben paa den Maade, at hvad der frembragte eller smedede Vaabnet staar i Genitiv derved, se saaledes Beowulf v. 1033: *fêla lâfe*, Filenes Efterladenskab eller Værk, Sværdene, v. 2830: *homera lâfe*, Hamrenes Efterladenskab, Sværdene; *ic eom wrâdra lâf fŷres and feóle*, jeg er Fjenders, Ilds og Fils Værk, siger Sværdet[2]).

Med andre Ord — det Personnavn, som knytter sig til *lâf*, til *leif* og *lef*, behøver ikke med Nødvendighed at være en Arvelader, men kan være en tidligere Besidder, en Ophavsmand, en Producent, en Person, til hvem denne Gjenstand har været særlig „overladt" eller knyttet.

Vi kunne nu vende os til det andet Spørgsmaal, om ikke *-lef* i Bynavnene nødvendig maa forstaas paa en anden Maade end Arv. Her maa man for det Første

[1]) Jfr. Die Edda, übersetzt von Hugo Gering 385.
[2]) Bosworth, Anglo-Saxon Dictionary, lâf.

huske paa, at der ikke er Tale om smaa Besiddelser som Gaarde, men om store Byomraader, som man vanskelig kan tænke sig skulde gaa i Arv. De som Paralleler anførte Stednavne fra Sverige og Norge vise jo, hvor nødig Arv benyttes som Bynavn, og dette maatte vel saa ogsaa gjælde et tilsvarende dansk Udtryk. Fremdeles maatte en Arv jo dog kunne være baade stor og liden; der var ingen Grund til, at Byer paa *-lef* netop skulde repræsentere de meget store eller største Landsbyer. Endvidere var der Sandsynlighed for, at Byer, der betegnedes som Arv, laa tæt op ad hinanden, saaledes som netop *-arf* i Dalarne gjør. Og endelig er det vanskeligt at forstaa, at Byer, der ere Arvegods, især fremtræde som Kirkebyer. Og dog er dette, som jeg nu skal vise, netop Tilfældet[1]).

Paa Kong Valdemars Tid var paa Falster 57 pCt. af Byerne paa *-lef* Kirkebyer (29 pCt. af samtlige Sogne). Hvis vi raadspørge andre Fortegnelser og Oplysninger om gamle Kirkeforhold, ville vi finde, at i Sjælland i det fjortende Aarhundrede 12 pCt. af samtlige Sogne vare benævnte efter Byer paa *-lef*, i Skaane i det femtende Aarhundrede 8,3 pCt. (i Halland 5,8 pCt.), hvilket er meget betydelige Tal, naar man husker, hvor mange forskjellige Byendelser der overhovedet findes[2]). Hvis vi

[1]) Jeg veed ikke af, at dette Forhold er berørt af Andre end Sach, der om de danske og thüringske Byer paa *-lef* bemærker, at den Omstændighed, at de som oftest ved Christendommens Indførelse valgtes til Kirkebyer, taler for deres tidlige Betydning, ligesom ogsaa deres Beliggenhed i let bebyggelige Egne paa velvandet Sletteland viser, at de maa tilhøre den første Kolonisation (Ursprung der Stadt Hadersleben 6).

[2]) Jeg har benyttet Fortegnelserne i Roskilde Bisps Jordebog (i Scriptores Rer. Dan. VII. 109 f.) og Styffe, Skandinavien under Unionstiden.

benytte de nuværende Tilstande, synes Forholdet at stille sig som i følgende Liste:

Der findes af Byer paa *-lef*:

	i Danmark og Sønderjylland	Skaane	Halland
Kirkebyer	153	32	8
andre Byer	113	36	4
	266	68	12

eller med andre Ord, at af Byerne paa *-lef* ere i Danmark og Slesvig 57 pCt., i Skaane 47 pCt., i Halland 66 pCt. Kirkebyer.

Som jeg sagde før, ligge disse Byer ikke tæt ved hinanden, ikke klumpvis i samme Sogn, og dette kan statistisk belyses paa følgende Maade. Jeg kan ikke mindes at have truffet paa mere end to Sogne, der rummede tre Byer paa *-lef*; der kan findes en enkelt Gang to *-lef*er indenfor et Sogn, som har en anden Endelse end *-lef*, men vist er, at af 40 *-lef*er i Skaane og Halland, der ikke ere Sognebyer, ligge kun 7 indenfor Sogne med Endelsen *-lef*, og at af 114 *-lef*er i Danmark og Slesvig, som ikke ere Kirkebyer, ligge kun 18 indenfor Sogne paa *-lef*.

Alle disse Forhold fortjene dog sikkert i høi Grad at komme i Betragtning[1]), naar man skal komme til en

[1]) Den Betydning, som Byerne paa *-løv* have endnu i Nutiden, viser sig ogsaa i, at Landsbyskoler i fremtrædende Grad ligge i disse Byer. Dette staar naturligvis i Forbindelse med de to ovenfor paaviste Forhold, at de ere store Byer og at de jævnlig ere Kirkebyer. I Alt have 71 pCt. af Listernes Byer paa *-løv* en Skole, nemlig i Frederiksborg Amt 8 af 10, i Præstø Amt og Falster 22 af 30, i Odense Amt 16 af 25, i Aalborg og Randers Amter 20 af 27, i Aarhus Amt 12 af 16, i Veile og Ribe Amter 6 af 10.

Forstaaelse af Oprindelsen til den gamle Betegnelsesmaade. Hvis man fortolker *-lef* som Arv, da maa jo vedkommende By og Byomraade engang i Tidernes Løb være faldet i Arv efter en eller anden Mand og saa for Eftertiden — i Grunden rent tilfældigt — være bleven betegnet efter ham. Men det Tidspunkt, da Byen faldt i Arv, maatte være forskjelligt for de enkelte Byer; den ene By maatte være kommet til at hedde saaledes i eet Aarhundrede, den anden maaske i et langt senere. Hvorfor ere endvidere kun disse store Byer blevne betegnede som Arv, og hvorfor ligge de ikke søsterligt ved hinandens Side, hvorfor findes de ikke saa nær ved hinanden, som en større Gaard ligger ved Nabogaarden eller en By ved sin Torp, hvorfor ligge de netop i en Afstand som den, der i det danske Landskab kan betegnes ved Kirketaarnets Afstand fra Kirketaarnet i Nabosognet?

Ligesom *-lef*erne altid ere sammensatte med et Personnavn, og vistnok altid med et Mandsnavn[1]), er det Tilfældet med *-torp*erne, men den Person, efter hvem Torperne have Navn, er jo aabenbart den Mand, som oprindelig anlagde Udflytterstedet eller som stod i Spidsen for den udflyttende Kreds af Mænd. Denne Parallel forekommer mig netop at vise hen til, hvorledes *-lef*erne skulle forstaas. Her er det paa lignende Maade den Mand, som tog dette Omraade i Besiddelse paa et givet Tidspunkt — da Landet ved Indvandring eller Erobring deltes paany. Han blev da Eneeier deraf, eller snarere var han Høvding for den mindre Hob, som her

[1]) Jeg er ikke stødt paa noget Stednavn paa *-lef*, der kunde give Formodning om, at Ordets første Del var et Kvindenavn.

bosatte sig, men Tidspunktet har været det samme eller nogenlunde det samme for alle Byerne paa *-lef*. Denne Forklaring undgaar de Tilfældigheder, som Tolkningen som Arv frembyder, og den gjør det forstaaeligt, at disse Byer have et saa stort og ensartet Tilliggende, ligesom at de komme til at have Indflydelse i Landskabet paa langt senere Tider, som vi se det, da Christendommen er trængt ind i Landet og Kirker bygges med Forkjærlighed i disse Byer.

For at forklare mig nærmere vil jeg som Exempel tage en Egn, hvor Byerne paa *-lef* netop ligge saa karakteristisk ved hinandens Side, nemlig Halvøen og Herredet Stevns med de to tilgrænsende Herreder (Bjeverskov og Faxe). Jeg tænker mig altsaa, at paa et givet Tidspunkt er Egnen ved Erobring eller Indvandring paany taget i Besiddelse, omend mangen Plet er bleven uforandret i de gamle Besidderes Værge. Paa selve Halvøen fik da Endre Enderslev, Havar (eller Hathær) Haarlev, Vrapi (eller Hrapi) fik Varpelev, hvorhos Gjorslev[1]) tilfaldt Gyrd og Sigerslev Siger. Frø, Lyder og Hogni (eller Hanef) fik hver sin af de tre Byer Frøslev, Lyderslev og Havnelev, medens Alf overtog Alslev og Juri Jørslev. Længere vestligt bosatte Ulvger sig i Vollerslev og Gøter i Gjørslev. Det er naturligvis kun som en Formodning, at dette fremsættes; men denne anser jeg dog for mere berettiget end de fire Tilfældigheder, som vi ellers — efter den her bekæmpede Antagelse — maatte regne med, og som vi vanskelig kunde forklare. Og disse Tilfældigheder ere: 1. at Byerne paa *-lef* engang til forskjellige Tider skulde være faldne Arv, 2. at netop disse Byer ligge i en vis

[1]) Gjorslev er nu en Herregaard, men var tidligere en By.

Afstand fra hinanden, **3.** at alle Byerne (paa 3 nær) i det 10de og 11te Aarhundrede bleve Kirkebyer[1]), og **4.** at netop alle disse Byer besidde et saa høit Hartkorn.

Jeg tror saaledes ved de foran meddelte Undersøgelser at have paavist nogle hidtil oversete Veie, ad hvilke man kan komme til Oplysninger om vor Bebyggelses Historie. Det fortjente sikkert ogsaa at blive undersøgt i andre Lande, hvor lignende Matrikler som de danske maatte foreligge, om ikke Størrelsen og Værdien af Landsbyernes Tilliggende kunde bane Vei til tilsvarende Resultater[2]). Og der kan ganske sikkert ved Hjælp af vore danske Matrikler findes mange andre Oplysninger end dem, som jeg her har fremdraget — i alt Fald mener jeg at have gjort Iagttagelser over flere andre Bynavne og Stedendelser — men jeg har i denne Afhandling ment at burde begrænse mig til de foran gjennemgaaede.

Den foran givne Forklaring af de enkelte Endelsers Forstaaelse vil ogsaa have vist, hvor naturligt det er, at flere af disse Byendelser pege hen paa et bestemt Tilliggende. Ligesom Landboerne nu omstunder have en Række nuancerede Betegnelser for Jordbrugets forskjellige Størrelse — Huse, Boelssteder, Parcelsteder, Gaarde, Proprietærgaarde, Gods osv. — saaledes har man i Fortiden, da Landsbyerne navngaves, fortræffelig vidst at lade Benævnelsen indeholde en Karakteristik af Byens

---

[1]) Hvis vi benytte de ikkun faa Tal, som disse tre Herreder rumme, viser det sig, at af Byer paa *-lev* ere 75 pCt. Kirkebyer, af Byer paa *-sted* 66, *-by* 58, *-inge* 33 pCt.

[2]) Jeg veed ikke af, at dette nogetsteds er blevet prøvet.

økonomiske Værdi. *Torp* var mindre end *By*, som *Holt* var mindre end *Skov*[1]) — derfor pege disse Endelser hver paa sin Maade hen paa et bestemt Omraade. Den, som skulde hugge sig Plads i Skoven, kunde kun vinde et mindre Jordstykke som *Ryd*. Ved *-løf* forstod man det større, til den Enkelte anviste Omraade; ved Vandløbet betegnede *-inge* den jævnstore Bebyggelse, medens derimod *-løse* var Navnet paa hele den vidtstrakte Græsningsslette.

Man vil nu maaske sige: men hvorledes er det muligt, at vore Landsbyer have kunnet i den Grad bevare deres gamle eller oprindelige Forhold, saa at den ene By ikke er voxet paa den andens Bekostning, eller at de i senere Aarhundreder opstaaede Herregaarde og Godser ikke have udskaaret betydelige Dele af Landsbyerne og forvidsket deres gamle Karakter? Fremdeles skulde man jo synes, at mangen Landsby maatte være voxet ved, at Skov er bleven forvandlet til Mark og i det Hele udyrkede Omraader i stor Mængde lagte ind under Ploven. Hertil er nu at svare, at saadanne Forandringer ganske vist i stort Maal ere foregaaede, hvorfor man let vil kunne udpege mærkelige Undtagelser fra det Tal, som ellers tilfalder den enkelte Navneendelse som Middeltal; paa den anden Side ere disse Ændringer dog

[1]) Her kunde jeg ogsaa anføre, at Endelsen *-bæk* — Landsbyen ved det lille Vandløb, der ofte krummer sig stærkt — gjennemgaaende peger paa det mindre Omraade. Jeg har ikke villet medtage denne Endelse i det Foregaaende, men skal her oplyse, at som Regel have Byerne paa *-bæk* et meget beskedent Tilliggende, medens dog enkelte ved en eller anden Begunstigelse have svunget sig op til et stort Hartkorn. Indenfor de syv Omraader findes 45 Byer paa *-bæk*, og de have et Gjennemsnitshartkorn af 43 Tdr. 5 Skp. Hvis vi imidlertid af disse 45 Byer udskyde de 9 største, synker Hartkornet til 30 Tdr. „ Skp.

ikke saa talrige eller stærke, at de kunne rokke synderligt ved den Plads i Rækken, som Endelsen ellers vilde komme til at indtage.

Det laa endvidere i det indtil det 18de Aarhundredes Slutning bestaaende Landsbyfællesskab med alle de dertil knyttede økonomiske Rettigheder og Forpligtelser, at Bymændene vaagede over, at Grænserne for Byens Omraade ikke forrykkedes. Saa kom Udflytningstiden, men Gaarden eller Huset flyttedes jo dog kun ud paa Byens Mark og vedblev endnu at regnes til det samme „Eierlaug" — selv den nyeste Matrikel har ikke gjort Forandring heri — og endnu den Dag idag har Betegnelsen Eierlaug sin stadige Anvendelse i Landmaaler- og Matrikelsproget.

Endelig maa det huskes, at Inddelingen efter Landsbyer og Landsbyfællesskabet jo vare fuldt bestaaende paa den ældste Matrikels Tid, hvorfor denne naturligen ved sin Registrering maatte benytte hin Inddeling. Den næste Matrikel af 1688 fulgte tæt i dens Forgængers Spor; det var let forstaaeligt, at den en Gang fastslaaede Inddeling ogsaa fra Administrationens Side maatte ønskes bevaret, da derved Sammenligning med den ældre Matrikels Opgivelser og den nødvendige Kontrol maatte lettes, og netop de samme Grunde maatte tilskynde til, at man ved Udarbeidelsen af den nyeste Matrikel benyttede denne Inddelingsmaade.

Men mere end alt Andet har dog den eiendommelige Konservatisme virket, som har præget alt, hvad der vedrører vort Landbrug eller vore Landboforhold, saaledes at man under alle de Omskiftelser og hele den Udvikling, som er foregaaet, dog altid har søgt at bevare saa meget af det gamle som vel muligt. Vi have af

Jordebogen fra Kong Valdemars Tid set, at Falster for 600 Aar siden havde de samme Byer som nu, kun en enkelt er i Tidernes Løb forsvunden og kun faa komne til, Sognene da vare de samme som nu, og deres Grænseskjel gik paa de samme Steder, hvor de findes den Dag idag. Det er denne samme Urokkelighed og Standhaftighed, hvorom vore Landsbyer vidne, naar man gjør deres Størrelse, Værdi og Eiendommeligheden af deres Tilliggende til Gjenstand for Undersøgelse.

Underslæb paa Bremerholm under Korfits Ulfeldts Finansstyrelse.

Af

H. D. Lind[1]).

11. Juli 1651 led Dina sin Straf som den, der havde fremført løgnagtige Beskyldninger mod Rigshofmesteren Hr. Korfits Ulfeldt; en af de følgende Dage fejrede Ulfeldt denne glædelige Udgang af en lang, pinefuld Periode ved et Gæstebud for Slægt og Venner; — og 14. Juli flygtede han med sin Frue fra Danmark. Grunden til denne Flugt vilde vel de fleste søge i Ulfeldts Harme over den Æreskrænkelse, som Dinas Proces i det hele taget havde været for den højt staaende Adelsmand — og Ulfeldt selv søgte at faa sig selv og andre til at tro, at dette var Hovedmotivet —, men mere indviede vidste at tale om, at et nyt Uvejr truede Rigshofmesteren, og at dette havde været den egentlige Bevæggrund til det skæbnesvangre Skridt. Der var nemlig en Undersøgelse

[1]) De trykte Hovedkilder ere naturligvis: Birket Smith. Leo. Kr. Grevinde Ulfeldts Historie og (især) Fridericia. Adelsvældens sidste Dage; men disse Værker citeres dog ikke i det følgende. Sidstnævnte Forfatter har i sin Tid velvilligst henledet min Opmærksomhed paa Revisionskommissionens Protokoller; de findes i Danske Kancellis Arkiv i Rigsarkivet.

i Gang angaaende Ulfeldts Finansstyrelse og da især omfattende hans Delagtighed i Afslutningen af Kontrakter om overordentlig store Leverancer til Søværnet. Længe havde dette Damoklessværd hængt truende over hans Hoved; nu drev det ham til frivillig at søge Landflygtigheden. Sværdet havde været draget i det mindste siden Juli Maaned 1650; da havde han paa Kongens Bud maattet udlevere til Kongens Kammerskriver Kristoffer Gabel alle de Dokumenter, som angik Leverandørernes Fordringer og Afregninger, og disse vare dernæst blevne gennemgaaede af Rentemestrene, af hvilke særlig Peder Vibe havde fulgt Ulfeldts Færd med uvenlige og mistænksomme Øjne; der udfoldedes en ikke ringe Virksomhed; man klassificerede Leverandørernes Fordringer, man extraherede Regnskaber, man omvurderede Leverancerne paa Holmen o. s. v. Ulfeldt selv skildrer denne Travlhed ret malende, idet han omtaler sine „Fjender": „de søgte efter alle Vegne, om de kunde finde noget udi min Administration, som jeg for kunde kulperes; det var ikke saa ringe en Ordre, jeg havde udgivet, at den jo blev igennem og atter igennem sét, om der intet var at dadle paa. Rentemestrene, som vare under min Kommando, skulde korrigere det, som jeg udi H. kgl. Maj. højlovlig Ihukommelses Tid efter hans Befaling havde forrettet; det, som mere var: Renteskrivere bleve dertil satte, at de mine affaires skulde efterse, hvorved jeg ikke aleneste blev spottet, men endog den salig højlovlige Herre gjordes dermed umyndig; ja, de ny reformateurs vilde og disputere de Afregninger, som denne regerende Herre havde approberet, ikkun formedelst at jeg dennem havde gjort." Omsider kunde de ved Undersøgelsen fremkomne Momenter lade sig

sammenstille til en formelig Anklage. Denne skulde, i Følge Rygtet, oprindelig være paatænkt formuleret i 30 Spørgsmaal, som skulde forelægges Ulfeldt til Besvarelse, men den fremkom i Virkeligheden som en kongelig Skrivelse til Rigens Raad, hvori Raadets Betænkning begæredes angaaende Nødvendigheden af de nævnte Regnskabers Inkvirering[1]). Inden Rigsraadet kunde faa Lejlighed til at forhandle om Sagen, havde Ulfeldt, der havde vidst at forskaffe sig en Kopi af Skrivelsen, truffet sine Modforanstaltninger, idet han tog Flugten. Det hedder i Kongens Proposition (af 13. Juli): „Af Tømmer haver han ladet gøre store Livrantser til Holmen for ganske umaadelig og excessiv Pris, saa det synes høj nødig, at baade de og andre Livrantser bliver eftersét, som nu en Tid lang og meget grovere i Rigens Hofmesters Tid end nogen Tid tilforne haver gaaet i Svang og vist er ikke ringe Aarsag til den store Gæld, som vores Regering nu er med betynget." Dette blev ligesom et Program for den Fremgangsmaade, man derefter fulgte. Samtidig med, at Rigsraadet bifaldt et Forbud imod, at Ulfeldt afhændede sine Jordejendomme, førend han havde gjort Rede for sin Administration, befaledes (25. Juli) Hr. Niels Trolle, Mogens Høg og Erik Juel at indtræde i Kommission for at undersøge alle de Afregninger, som vare gjorte paa Rigens Vegne siden 1643, og ligeledes alle Leverantssedlerne, „havendes i Agt Kvantiteten, Prisen, med hvis andet dertil hører, saa og hvor det er henkommet til Rigens Nytte og Brug". Uagtet Kommissionen var befalet at udføre sit Hværv „med forderligste", blev

[1]) Ulfeldt, Høytrengende Æris Forsuar, 103. Af Renteskrivere synes Thomis Thomisen at have været den virksomste. Gigas, Rebolledo, 87. D. Mag. 3. R. IV, 122.

den nødt til „nogen Tid at gøre Forhaling", da man endnu ikke var færdig med Forarbejderne, med Samlingen og Ordningen af Dokumenterne, en Paastand, som bekræftes ved den Omstændighed, at vi endnu i Oktober se nye skriftlige Vidnesbyrd skaffede til Veje [1]). Endelig var man dog kommet saa vidt, at Kongen ved et nyt Missive af 17. Januar 1652 kunde befale Kommissarierne at give Møde i København 13. Marts for at efterkomme det tidligere Paalæg; men da de saa „med største og muligste Flid" gav sig i Lag med Arbejdet, stødte de paa en ny Hindring: de fleste Afregninger vare kændte rigtige og bekræftede af Rigshofmesteren med egen Haand, saa at de ej turde befatte sig med dem, hvorfor de udbad sig en ny, specificeret Befaling af Kongen. Denne svarede i et Missive af 22. Marts, som ryddede denne Hindring af Vejen: Alle Afregninger burde gennemgaas uden nogen Persons Anseelse, hvem det ogsaa kunde være, som enten havde givet Ordre til Varernes Levering og Modtagelse eller havde fastsat Prisen derpaa; — de Leverancer dog undtagne, for hvilke der kunde fremvises den afdøde Konges egen Haand og Ordre. I øvrigt burde Kommissionen konferere de Regnskaber, der laa som Bilag ved Afregningerne; det skulde undersøges, om Prisen paa de leverede Varer kunde kaldes billig, eller om der var gjort Forskæl paa Leverandørerne, saa at nogle havde opnaaet højere Priser end andre; endvidere, paa hvilket Tidspunkt denne forhøjede Pris først var begyndt. Endelig, om den skete Betaling var afskrevet paa Af-

[1]) 25. Okt. befales flere Leverandører at indlevere Afregning paa, hvad de have leveret, med Oplysning om, efter hvis Ordre Betaling derfor er sket. O. Nielsen, Københavns Diplomatarium V, 346.

regningen, om alt var ført rigtigt til Bogs, og om det havde været nødvendigt at anskaffe saa stor Kvantitet af Varer, som leveret var[1]). Efter denne Anvisning arbejdede derpaa Kommissionen videre, og da alt var lagt til Rette for den, kunde den snart fremlægge en Frugt af Arbejdet, nemlig en Protokol med Udskrift: „Underdanigste Relation om adskillige Afregninger, nemlig: Albert Baltser Berns, Gabriel Marselis, Gødbert og Johan Bram, Gunde Rosenkrans, Hans Pedersen, Hans Eggertsen, Mads Mortensen, Markvor Radebant, Sigfred Fris." Denne Protokol udfærdiges i 3 Eksemplarer, hvoraf dog kun det ene er undertegnet (uden Dags-Angivelse) af de tre Kommissarier, „forblivendes altid K. Maj.s underdanigste Tjenere"[2]). Dermed var Arbejdet dog ingenlunde bragt til Ende; tværtimod var der dobbelt saa meget Materiale tilbage at bearbejde. Da imidlertid Mogens Høg og Erik Juel blev hindrede i at deltage i Undersøgelsen, idet de i Maj skulde være til Stede i Bergen til Herredagen der, befaledes Jørgen Sefeldt 24. April at træde i deres Sted, og det tillodes ham at møde i København først 5. Maj, da han holdtes tilbage af sine Landsdommer-Forretninger. Men dermed synes det hele at være gaaet i Staa; dog blev denne Pavse sandsynligvis benyttet til at skaffe nye Oplysninger[3]). Leverandørerne, som i høj Grad vare interesserede i Sagen og med Spænding

[1]) Sjæll. Tegn. XXXII, 135. 254. 297.

[2]) Desuden findes Udskrifter af de enkelte Leverandørers Afregninger i den store Samling „Afregninger" i Rigsarkivet.

[3]) I et Tømmerregnskab hedder det: „Denne Sum kommer overens med Ekstrakten paa de 5 Aars Tømmer-Udgifters Taksering, paa Penge anslagen, beregnet fra 1643 til 1648, og Hr. Rigens Hofmester skal overgives." Jokum Gersdorf var bleven Rigshofmester i Oktbr. 1652.

imødesaa Resultatet, anholdt i Mellemtiden „nogle Gange“ hos Kongen om, at „de dermed maatte komme til Endskab“, og Kongen befalede da (11. Novbr.) Niels Trolle og Jørgen Sefeldt at fyldestgøre den tidligere Befaling[1]). Den rekonstruerede Kommission forefandt da en af de 3 tidligere Kommissarier paabegyndt Relation, hvori derfor Mogens Høgs og Erik Juels Navne, der vare anførte i Kommissoriet sammen med Missiverne af 25. Juli 1651 og 17. Januar og 22. Marts 1652, udslettedes og erstattedes af Jørgen Sefeldts Navn. Sandsynligvis i Løbet af et halvt Aars Tid blev Kommissionen færdig med denne „Underdanigste Relation om adskillige Afregninger, nemlig: Henrik Møller, Jakob Madsen, Jens Jensen, den runde Kirke, Rasmus Jensen, Jørgen Regelsen om Prisgods, Lavrits Kristensen, Gødbert Bram.“ Relationen forefindes samlet i 2 Eksemplarer, som begge, ligeledes uden Datum, ere egenhændigt underskrevne af Jørgen Sefeldt Kristoffersen og Niels Trolle, uagtet det ene Eksemplar kun kalder sig „Copia“. Arbejdet maa have været færdigt 26. Juli 1653, paa hvilken Dag Kommissionens Resultater ere blevne forelagte Rigsraadet; og 18. Avgust gives et Resumé deraf i „Aabent Patent om Arrest paa Korfits Ulfeldts Indkomst og tilstaaendes Gæld i Danmark og Norge“; Almenheden faar nu et Indblik i, at „Renteriet befindes saaledes at være imod al Herkommen og lovlig Brug forbigangen, at de færreste Kontrakter og Afregninger dér findes at være gjorte. Med Leverantser er saaledes omgaaet, at af Tømmer alene paa 6 Aars Tid fra Ao. 1642 indtil Ao. 1648 opskrives at være leveret næsten for 13 Tønder Guld,

[1]) Sjæll. Tegn. XXXII, 318. 322. 439.

uansét, ikke ét Skib deraf er bygt, ikke heller nogen stor Landbygning gjort; mens vel beregnes til et Skib at reparere at være medgangen Tømmer for 36000 Rdlr. og til et andet for 35000 Rdlr. Paa Holmen, som Hr. Korfits Ulfeldt efter sin Ed skulde have Indseende med, er saaledes forholdt, at Tømmer under Tiden ikke før 16 eller 17 Maaneder, efter at det er leveret, er blevet takseret, og for én mere end dobbelt saa højt takseret som for en anden, og at adskilligt 6 Gange dyrere er betalt, end andre det have erbødet at ville levere. Den, som paa Holmen var Materialskriver, havde været Hr. Korfits Ulfeldts egen Tjener og havde ingen kongelig Bestalling" [1]). Dog alt dette er kun Paastande, som vi nu ville lade Kommissarierne forsøge at godtgøre for os, og vi ville derfor høre deres „Relation" om de Aktstykker, som ere blevne dem forelagte til Brug ved Dokumentationen. Vi tage dog først selve Kommissionens Medlemmer lidt i Øjesyn. De hørte alle til „de højædle Herrer Rigens højvise Raad", saaledes som en Renteskriver udtrykte sig om dem; som Rigsraader skulde de nu sanktionere de tidligere Undersøgelser, som kun havde været anstillede af underordnede Embedsmænd. Niels Trolle til Troldholm, Lensmand paa Roskildgaard, var vel Kommissionens Formand og havde formodentlig nærmest faaet dette Hværv af Hensyn til den Stilling, han hidtil havde beklædt; endskønt han havde stærk Tvivl om egen Dygtighed, var han som bekændt i 1645 bleven udnævnt til Rigs-Viceadmiral, men havde netop i Begyndelsen af 1651, efter „nogle Gange" at have ansøgt

[1]) Historisk Tidsskrift III, 405. Danske Mag. 3. R. IV, 238, 278. 20. Avg. 1655 var Sagen atter for i Rigsraadet.

Kongen derom, faaet Afsked fra Admiralsbestillingen paa Grund af Svagelighed. Maatte han altsaa betragtes som den marinekyndige Fagmand, kunde der hos de tre andre Rigsraader kun forudsættes Kændskab til den almindelige Statshusholdning og til Rigets Lovgivning. Mogens Høg til Kærsgaard, Lensmand over Silkeborg Len, var bleven Rigsraad 1649 og døde 1661; Erik Juel til Hundsbæk (død 1657) var Lensmand over Aalborghus Len, Landkommissar og tillige Landsdommer i Jylland; Jørgen Sefeldt, Befalingsmand paa Ringsted Kloster, var Landsdommer i Sjælland (død 1662). Dette med Hensyn til deres Dygtighed. Et andet Spørgsmaal er derimod, om de kunde anses for uvildige Dommere, om de forud havde indtaget enten en venskabelig eller en fjendtlig Stilling ligeoverfor Rigshofmesteren. Medens Erik Juel i denne Henseende synes at have været nevtral, maa det antages, at Niels Trolle har nydt Ulfeldts Fortrolighed og altsaa besiddet hans Venskab, hvorimod senere Begivenheder lade formode, at man allerede paa dette Tidspunkt kan forudsætte Uvilje mod Ulfeldt hos Mogens Høg, der 1653 overtog en Ambassade til Sverig mod Hr. Korfits, saa vel som hos Jørgen Sefeldt, hvis Bibliotek Ulfeldt som bekændt tilrev sig under Svenskekrigen; netop med Hensyn til Jørgen Sefeldt kan det bemærkes, at den af ham (og Niels Trolle) redigerede Del af Relationen udmærker sig ved Udtryk, der ere adskilligt skarpere mod Ulfeldt end Udtalelserne i den Del, hvori de 3 først udnævnte Kommissarier referere[1]).

Naar Kommissionen havde faaet Paalæg om at fore-

[1]) Sjæll. Registre 23, 19. Becker, Saml. til Frederik IIIs Hist. I, 14. Bricka, Biografisk Leksikon VIII, 228. Nyt hist. Tidsskrift VI, 204. Erslev, Len og Lensmænd 1596—1660.

tage Undersøgelsen „uden nogen Persons Anseelse", da maatte dette Paalæg siges at være ikke helt ufornødent. Thi foruden Korfits Ulfeldt selv, hvortil hint Udtryk naturligvis alene sigter, var der en hel Række Personer, af Hensyn til hvilke selv en strængt kriticerende Kommissarius helst vilde undgaa at udtale sin Mening. Saaledes var der Ulfeldts adelige Hjælper i Rentekamret fra 1648 —51, Rentemester Oluf Daa; saaledes de adelige blandt Leverandørerne: Ove Gedde, Hannibal Sehested, Gunde Rosenkrans[1]), Kristoffer Gøje o. fl. Men dernæst maatte flere Mænd af Borgerskabet, som nød almindelig Agtelse og Anseelse, blive ramte af de Oplysninger, vore Rigsraader kunde fremkomme med; og uagtet de høje Herrer vel i Almindelighed ikke led af for stor Finfølelse ligeoverfor de „ufri" Stænder, kunde Rigsraaderne nok ømme sig ved at røre ved Mænd, hvem Regeringen skyldte Tak for mange beviste Tjenester, og hvis Haandsrækning den heller ikke i Fremtiden ret godt kunde undvære. Dette gælder egentlig alle de i Relationen nævnte borgerlige Leverandører. Albert Baltser Berns var født i København, men var bleven Købmand og dansk Faktor i Hamborg; i Neustadt byggede han Orlogsskibe for Kongen, og i Glykstad havde han oprettet et Tøjhus og Kanonstøberi. Gabriel Marselis den yngre, af hollandsk Æt, var kgl. Faktor i Amsterdam, havde oprettet en Afdeling af Ostindisk Kompagni i Glykstad og havde skaffet Kristian IV Penge. Johan Bram, tysk af Fødsel, var

[1]) Denne, der var kommen med paa Relationens sorte Brædt, slipper dog aldeles fri for Antegnelser. — Om Oluf Daa, Biografisk Leksikon IV, 132. Naar en Afregning er kvitteret af Ulfeldt og Kristoffer Gabel, rører Kommissionen ikke ved den.

Borger i København og kgl. Faktor samme Steds, ansees for Datidens største Handelsgeni i Norden; han var Medlem af Admiralitets-Domstolen, af Ostindisk Kompagnis og Hvalfangstkompagniets Bestyrelser. Broderen Gødbert Bram, der fra 1639 var Tolder i Øresund, var ogsaa en driftig Handelsmand. Sigfred Fris havde før 1628 været Renteskriver, fungerede som Mønstringsskriver i Kejserkrigen og var nu øverste Renteskriver; i Kristian IVs sidste Dage tilbød han at levere Tømmer til Holmen, hvilket Tilbud blev modtaget til Renteskriverens store Fordel. Henrik Møller, født i Itzeho, var 1632 bleven Kammerskriver, 1641 Tolder for København og Marts 1651 Generaltoldforvalter i Danmark. Han er ubetinget fremmest i Leverandørernes hele Skare, hvorfor vi ofte ville komme tilbage til ham. Jakob Madsen, født paa Gulland, var den største Købmand paa Kristianshavn, hvor han var Borgmester, og han udmærkede sig særlig som Byggeentreprenør i stor Stil. Jens Jensen, „Borger i København", er sikkert den J. J. Vissing, der ogsaa senere havde Leverancer til Frederik IIIs Søetat. Rasmus Jensen Helkande drev Skibsbyggeri paa Kristianshavn, men var ogsaa en fornem Handelsmand og Skibsreder, rig nok til at kunne forstrække Kongen med Penge. Lavrits Kristensen, vistnok den senere Raadmand i Kristiania, skal i Følge Relationen have tjent nysnævnte Rasmus Jensen og paa sin Husbonds Vegne gjort Leverancer paa Bremerholm, men han drev ogsaa selvstændig Købmandsforretning i Trælast. Alle disse Mænd give Kommissarierne rig Lejlighed til at fremkomme med kritiske Bemærkninger. Alle de andre, der kunne nævnes, ere kun Baggrundsfigurer og gaa saa godt som fri for Kommissionens videre Tiltale. Saaledes

Markvor Radebant, en Tysker, der havde været Kristian IVs Kammertjener og fungeret som Kammerskriver; Hans Pedersen, sandsynligvis H. P. Bladt, der var Henrik Møllers Svoger og derfor er indkommen i denne Kreds; Hans Eggertsen Stockfleth, Borgmester i Kristiania, og Mads Mortensen, Tolder i Helsingør[1]).

Alle disse Leverandørers Afregninger og „Leverantssedler" skulde nu gennemsees af Revisionskommissionen. Selv om Renteskriverne have lettet dette Arbejde med Beregninger og Ekstrakter, hvoraf nogle endnu ligge imellem Protokollernes Blade, maa Kommissarierne dog have anvendt megen Tid og Opmærksomhed for at sætte sig ind i alle de mange Enkeltheder; thi hvert Regnskab med tilhørende Bilag maatte revideres, Blad for Blad, Post for Post, og da de samme Fænomener kom stadigt igen, maatte Ensformigheden virke særdeles trættende. At Revisorerne virkelig have haft alle Afregningerne, de omtale, i deres Hænder, er udenfor al Tvivl, nogle af disse Dokumenter forefindes jo endnu; og lige saa

---

[1]) A. B. Berns fik 1640 Tilladelse til at føre en Del Planker igennem Øresund mod at erlægge Told i Planker paa Bremerholm, og til at sejle under dansk Flag igennem Øresund paa Spanien og Italien, mod at give Told og ikke bruge Underfundighed (Sjæll. Reg. 20, 179. 281). — Biografisk Leksikon II, 137. 584 f. VII, 299. Bricka og Fridericia, Kristian IV egh. Breve IV, 284. 302. 294. O. Nielsen, Københavns Beskrivelse IV, 220. 279. 286. V, 189. 428. Meddelelser fra Rentek. Ark. 1872, 172. Sj. Tegn. XXIX, 98. Bruun, Kolberghede 78. Personalhist. Tidsskrift 2. R. IV, 202. 207. Lassen, Børsen. Renteskriveren Jørgen Regelsen aflagde Regnskab over det i Øresund o. a. St. konfiskerede Gods; hans Forhold omtale vi dog ikke, da de ere Bremerholm uvedkommende. Af Personer med Navnet Hans Pedersen kændes endnu 2, der have Tilnavnet Klein (O. Nielsen, l. c., 438), og en, der døde 1645 og var Tolder i Sundet (Egenh. Breve III, 129).

utvivlsomt er det, at Revisorerne have haft Vilje til at referere rigtigt[1]). Der var meget, som de ved Gennemsynet fandt „underligt“, og som derfor ikke kunde undgaa Notat; da de allerfleste Poster paa det nærmeste lignede hverandre, maatte næsten stadigt de samme Antegnelser atter og atter gentages. Kommissarierne trættes dog ikke ved Gentagelserne, men forfriske sig kun en sjælden Gang ved en lille ironisk, halvt humoristisk Bemærkning, naar der viser sig noget saa abnormt, at det kunde friste selv alvorsfulde Rigsraader til at trække paa Smilebaandet. En anden Ting er det, om deres Antegnelser altid ere rigtige; de have i den Henseende reserveret sig alt fornødent, idet de bemærke: „dog herudinden enhver uforgribelig sin Erklæring forbeholden, om noget kunde her antegnes, hvorom vi ikke kunde være ret informeret, eller videre Efterretning til Regnskabernes Oplysning herudinden kunde være, som os ikke er forekommen, — da saadanne Antegnelser saavelsom alle Ting det angaaende til kgl. Maj. og Rigens Raads Censur vil have remitteret“. Det vilde dog blive for vidt-

[1]) Til at konferere de bevarede Afregninger med Relationen har der paa Grund af Materialets Omfang ikke været Lejlighed; paa den anden Side vilde Materialets Ufuldstændighed gøre Resultatet usikkert. Til en Prøve ere Relationens Tømmerleverancer for 1646 sammenholdte med Bremerholms Tømmerregnskab for samme Aar (Admiralitets-Ark. Nr. 661. Rigsarkivet). 6 Leverandører findes baade i Relationen og Regnskabet; af f. Eks. Henrik Møllers Leverancer findes der endog 2 flere i Regnskabet end i Relationen; denne har altsaa endda ikke faaet al Ting med. Men derimod savnes i Regnskabet 4 Leverandører, som Relationen anfører, deriblandt Rasmus Jensen med en meget stor Leverance; denne er imidlertid øjensynligt udeladt af Regnskabet, fordi den først blev vurderet i Aaret 1647, men Tømmerregnskabet for dette Aar foreligger kun i Ekstrakt, som ikke opgiver de enkelte Leverancer.

løftigt at følge Kritikken Skridt for Skridt; vi ville derfor kun betragte Relationen fra visse Hovedsynspunkter, som til Dels ere fremsatte i de tidligere meddelte kgl. Befalinger, og vi indskrænke os til at benytte de Conti, som væsentlig angaa Marinen — hvilke dog udgøre Hovedmassen —, altsaa Leverancerne til Bremerholms Tømmerhave, til Materialhuset samme Steds og til Provianthuset for Københavns Slot; — de ere blevne modtagne og førte paa Regnskab af Søstatens Embedsmænd paa de nævnte 3 Steder, selv om det leverede senere har fundet Anvendelse udenfor Holmens Omraade. Leverancerne til andre Statsmyndigheder end Marinen ere næsten forsvindende.

Af Tømmer, Materialier og Proviant er der i Aarene 1640 til 1649, begge medregnede, leveret af

Albert Baltser Berns	for c.	29000	Rdlr.
Gabriel Marselis	—	148000	—
Gødbert Bram	—	30000	—
Johan Bram	—	26000	—
Gunde Rosenkrans	—	4000	—
Hans Eggertsen	—	4000	—
Mads Mortensen	—	2000	—
Markvor Radebant	—	9000	—
Sigfred Fris	—	51000	—
Henrik Møller	—	692000	—
Jens Jensen	—	25000	—
Jakob Madsen	—	270000	—
Rasmus Jensen	—	409000	—
Lavrits Kristensen	—	11000	—
Alle Leverancernes Sum er		1,710000	Rdlr.

Det er et forbavsende stort Tal; men omsættes Datidens Speciedaler i Nutidens Kronemønt, bliver Tallet endnu større, over 13 Millioner Kroner.

Som Orlogsværft maatte Bremerholm, hvor der til Stadighed blev drevet Skibsbyggeri og Reparation af Orlogsskibene, kræve store Leverancer af Skibstømmer. Relationen viser os da ogsaa, at det af de nævnte Leverandører leverede Tømmers Værdi var i Aaret

1640	c.	46000	Rdlr.
1641	-	132000	—
1642	-	85000	—
1643	-	225000	—
1644	-	155000	—
1645	-	221000	—
1646	-	204000	—
1647	-	235000	—
1648	-	51000	—
1649	-	29000	—
	i alt	1,383000	Rdlr.

eller 11 Millioner Kroner, i Gennemsnit over 1 Million Kroner om Aaret, men saa ulige fordelt, at Leverancerne i de fede Aar 1643—1647 stige gennemsnitlig til 208000 Rdlr. eller langt over 1½ Million Kr. om Aaret, medens Gennemsnitstallet for de magre Aar ikke kan naa 69000 Rdlr. eller 560000 Kroner. Men hermed have vi dog endnu ikke oversét alt, hvad der blev modtaget paa Holmen af Tømmer. Der var mange flere private Tømmerleverandører end de i Relationen nævnte, som supplerede Holmens Beholdninger, og endelig maa de Bidrag, som Rigens Len i Danmark og Norge ydede, ikke forbigaas. Imidlertid kan det vel antages, at de i Relationen kriticerede Leverandører have leveret Broderparten. Hvilken mægtig Forøgelse maatte ikke Orlogsflaaden modtage, naar alt dette Tømmer blev anvendt til Krigsskibes Bygning, samtidigt med, at der byggedes Orlogsskibe i Neustadt, i Norge og andre Steder! Og

dog paastod man, at der i hele den Periode, hvori man svømmede i Tømmer paa Bremerholm, kun blev bygget 2 Pramme og „Den lange Amager“ [1]). Derfor fremkommer Spørgsmaalet af sig selv: har denne store Masse Tømmer virkelig været nødvendig? Kommissarierne have søgt at besvare dette Spørgsmaal paa en ret ejendommelig Maade. Naar Tømmeret var leveret paa Holmen, skulde det selvfølgeligt besigtiges og vurderes, og denne Synsforretning skulde foretages inden 3 Dages Forløb, for at Købmand og Skipper ikke uden Nødvendighed skulde blive opholdte [2]). Kommissarierne opdagede snart, at denne Termin for Vurderingen var bleven overskredet i mangfoldige Tilfælde: af omtrent 230 Poster have over 60 faaet Notater herom. For ikke at tale om en halv Snes Leverancer, der havde maattet vente indtil 14 Dage, havde 20 henligget uvurderede fra 1 til 6 Maaneder, 12—13 fra et halvt til et helt Aar, 15 endnu længere, $1^1/_2$ Aar, 2 Aar, ja endog 6 Aar, og nogle enkelte vare til en Forandring slet ikke blevne vurderede. Kommissionen kan slet ikke forstaa, hvorledes Leverandørerne efter saa lang Tids Forløb ved Vurderingsforretningen kunde kænde deres Tømmer fra andres eller skælne deres egne forskællige Leverancer fra hverandre. Denne Gaade lod sig let løse, thi det var netop paa hin Tid blevet befalet, at hver Leverandør straks skulde forsyne det af ham leverede Tømmer med sit „Brænde“ o: indbrændte Stempelmærke [3]), og det er

[1]) D. Mag. 3. R. IV, 278. Naar der her omtales et Forbrug af Tømmer for c. 18 Tdr. Guld i 8 Aar, er vistnok dermed ment hele Tilførselen til Holmen, som ovenfor antydet.

[2]) Lind, Kristian IV og hans Mænd paa Bremerholm, 354.

[3]) Sjæll. Tegnelser XXVIII, 290.

da rimeligt, at Leveringsdatoen ogsaa blev tilføjet ved samme Lejlighed. Kommissionens Forbavselse var mere berettiget, naar det fremgik af Leverantssedlerne, at f. Eks. 7 store Leverancer kunde synes af én Mand paa én Dag — hvilket dog kun vil sige, at Synsforretningerne undertegnedes paa én og samme Dag —, eller at nogle Leverancer kunde blive vurderede forholdsvis hurtigt, medens andre, langt tidligere leverede, maatte savne Vurderingen i Aarvis. Men da nu Tømmeret ikke maatte tages i Brug paa Holmen eller anden Steds, førend det var besigtiget, er det klart, at jo længere man lader det trække ud med denne Besigtigelse, des mindre nødvendig Brug har man for det. Ved Hjælp af denne Slutning kommer Kommissionen til det Resultat, at en stor Del af Leverancerne har været aldeles ufornøden. Det maa dog vistnok siges, at Relationen ved at urgere den sent foretagne Vurdering er kommen altfor let til et Bevis. Tømmerets Ufornødenhed maatte kunne dokumenteres med større overbevisende Kraft. Der kunde saaledes være paavist, hvor meget den aarlige Indtægt af Tømmer overskred den budgetterede Sum paa Overslagene over Rigens Indtægt og Udgift. Der findes netop et Overslag for Aar 1642, hvori det hedder: „Alle Slags Tømmer og Planker, som til kgl. Maj.s Skibsflaade paa et Aarstid behøves, er ikke beregnet højere end 26354 Rdlr. NB. beløber nu paa trende Aars Tid over dobbelt saa meget." Saaledes beregnet naaede vi dog Tallet 60000. Paa to lidt senere, enslydende Overslag for Aarene 1651 og 1652 anføres Summen til Tømmer til Flaadens Vedligeholdelse lig Udgiftssummen for 1638, „som er det ringeste udi ti Aars Udgift", nemlig 77000 Rdlr. Herved skal

dog bemærkes, at af disse Overslag[1]) forudsætter det fra 1642, at der for den anførte Sum skaffes Tømmer til Bygningen af 2 nye Orlogsskibe, medens de to andre fra 1651 og 1652 ikke have regnet Tømmer til Nybygninger med i Summen, — hvilket gør Tallet en Del usikkert. Langt mere sikker Grund vilde vi faa under vore Fødder, hvis vi kunde paavise ikke den budgetterede men den virkelige Udgift til Skibsbygningstømmer i de paagældende Aar. Der forefindes for et saadant Øjemed noget Materiale, hvoraf en Del netop er tilvejebragt til Brug ved Kommissariernes Undersøgelser, men ikke er blevet benyttet af dem. Saaledes en Ekstrakt af Udgiften „udi det Aars Tømmerregnskab fra Nyaar 1643 til 10. April 1644, som er salig Gotfred Mikkelsens sidste Regnskab". Men heri anføres slet intet udtrykkeligt til Skibsbygningen, med mindre det skulde skjule sig i en Post paa 22436 Rdlr. til „Skabelunner, Mersloftet og Nagleboden". Mindre skuffede blive vi ved at betragte et Overslag fra 1646; her opgives Udgiften til Skibstømmer at have været i Aaret 1644: 79572 Rdlr.; en Flaadeliste, som ligger hos, opregner 45 Skibe. Et fuldstændigt Regnskab for 1646 kan ikke bruges i vort Øjemed, da Tømmerets Pris ikke anføres deri; men det oplyser os dog om, at 53 Skibe ere blevne reparerede paa Holmen dette Aar. I en Ekstrakt „over Tømmer, som er til Udgift skreven udi Hans Numesens Regnskab fra Nyaar 1647 til Aarsdagen 1648," findes en Udgift af Tømmer til Søstaten paa 39000 Rdlr., deriblandt til 38

[1]) Bruun etc., Danske Samlinger VI, 346 f. Bruun, Curt S. Adelaer, 446. Samling af forskællige Slags Overslag 1632—45, Rigsarkivet.

navngivne Skibes Reparation Tømmer for 16215 Rdlr.[1]). Alle disse Tal, sammenlignede med de ovenfor anførte Leverancers Beløb, give jo meget utilfredsstillende Resultater. Men det fremgaar tillige af Regnskaberne, at Flaadens Reparation krævede ikkun den mindste Del af Tømmerudgiften. Allerede Relationen selv viser, at der i alt er anvendt for 92000 Rdlr. Tømmer udenfor Holmen. Regnskaberne berette nu om saare meget Tømmer, der er udleveret fra Bremerholm til „Landbygninger" i Byen, til de kongelige Slotte og Gaarde, til Befæstning o. s. v. Saa vokse Summerne stærkt. For Aar 1643 bliver Udgiften nu: 221334; for 1644: 109975 foruden, hvad der „er forskikket til Malmø og andre Steder"; for 1646 kan den ikke opgives; for 1647: 105478 Rdlr. Der skal i disse Aar være „forbygt for 15½ Tønde Guld" paa denne Maade, og det uagtet der ikke var opført nogen større Landbygning[2]). Hvorledes det end forholder sig hermed, saa have vi opnaaet Tal, som dog nærme sig noget mere til Leverancernes Summer. Forskællen har maaske sin Oprindelse i, at Regnskaberne have vurderet Tømmeret efter en anden, lavere Skala end Leverandørernes Afregninger. Det have vi altsaa vundet, at de høje Tal nu have i det mindste en vis Sandsynlighed. Men kunne vi ikke naa et Skridt videre? Da Tømmeret, som vi have sét, er forskikket viden om, ogsaa til Provinserne, saa er det maaske dog sandt, hvad Ulfeldt i 1654 fremførte til sit Forsvar, at alt „det meget Tømmer" var sendt til Glykstad. Saa opnaa vi

---

[1]) Rigsarkivet: Reg. 108 b, 57. Forskællige Slags Overslag 1632 – 45. Admiralitets-Arkivet, Nr. 661.

[2]) D. Mag. 3. R. IV. 278.

med ét Slag Balance i vore Beregninger, naar alt, hvad der paa Holmen savnes af Tømmer, kan genfindes ved Elben. Det er nu vist, at store Tømmerladninger ere dirigerede fra Norge til Glykstad, og det kan heller ikke nægtes, at der er sendt Tømmer til denne By fra København baade af en privat Entreprenør og med et kongeligt Orlogsskib[1]), men lige saa vist er det, at Tømmerregnskaberne for 1643 og 1647 ikke indeholde Spor af slige Forsendelser fra Holmen, efter at de, vel at mærke, have passeret Bremerholms Regnskaber, ja vi tør paastaa, at Ordet Glykstad ikke er nævnet i Forbindelse med de talrige og store Leverancer, som vor Relation omtaler. Og naar Ulfeldt tillige vil hævde, at Tømmeret altsammen har fundet Vej til Glykstad, da indeholde disse Ord en haandgribelig Overdrivelse, der gendriver sig selv, thi hvilken Ebbe har der da ikke været i Tømmerbeholdningen paa Bremerholm! Og selv om vi ville tage Ulfeldts Forklaringer for gode Varer, vedbliver det Spørgsmaal at være aabent: har saa meget Tømmer været fornødent, eller har man ikke vist en stor Ødselhed paa en Tid, da Sparsommelighed mere end nogen Sinde maatte anbefales som den fornemste Dyd? Til at klare Spørgsmaalet i denne Skikkelse kan Relationen ikke siges at have ydet noget Bidrag.

Derimod stiller Relationen de forhen omtalte „Leverantssedler“ i det klareste Lys, ja hele Kommissionsbetænkningen er i Hovedsagen en Kritik af disse Dokumenter. Leverantssedlen var i Reglen udfærdiget paa et halvt eller et helt Folioark; herpaa har Leverandøren

[1]) D. Mag. 5. R. II, 383. Norske Rigsregistranter, f. Eks. VIII. 282. 296. Egenhændige Breve V, 372. 374. Afregninger H, 117 e.

kortelig angivet den Ordre, i Følge hvilken Tømmeret var bestilt, Skipperen, som transporterede det til Holmen, Leverancens Art og Størrelse samt Tiden for Leveringen, — alt dette underskrevet af Leverandøren. Dernæst tilføjede Vurderingsmændene deres Attest om Synsforretningen, Tømmerskriveren paa Bremerholm sin om Modtagelsen, hvilket bekræftedes af Holmens Admirals Underskrift, og endelig fik Dokumentet Rigshofmesterens egenhændige Paategning, der som oftest lød: „Dette saaledes befales at annammes paa Holmen til Flaadens Fornødenhed og efter Taksten (ɔ: Vurderingen) saaledes skal blive betalt. Korfits Ulfeldt.“ — Saaledes saa en Leverantsseddel fra den Tid ud, naar alt var i Orden med den, men dette er saa sjældent Tilfældet, at Kommissionen bliver næsten helt begejstret ved paa sin Undersøgelses Vej at finde en enkelt Seddel, paa hvilken der intet er at udsætte. Relationen udbryder da: „Med denne Bevis befindes at være omgaaet og medfaret efter den Ordinantse og Forordning, som paa Holmen altid brugeligt var; mens er stor Skade, at saadant ikke er siden altid observeret.“ Derfor blev der Tumleplads nok for Kritikken. Under Tiden vurderedes der kun af en Mestersvend, uagtet hans overordnede, Skibsbygmesteren, ikke var fraværende fra Holmen; under Tiden var der kun én Vurderingsmand, uagtet Tømmerskriverens Instruks foreskrev, at Skriveren selv skulde være til Stede med to forstandige Tømmermænd for at syne og maale Tømmeret; ofte manglede Datum for Vurderingen, saa at man kun havde de opgivne Leveringsterminer at rette sig efter. Med Hensyn til Tømmerskriverne Gotfred Mikkelsens og Hans Numesens[1]) Underskrifter var der

[1]) Bestall. Protokol III, 374. Lind, 349. 350.

den Mærkelighed at paatale, at den første under Tiden erstattedes af hans Hustrus Underskrift (hvorom senere mere), og at der slet ingen Instruktion eller Bestalling var at finde i Danske Kancelli for Hans Numesen; men Relationen tilføjer: „tvivler dog alligevel ikke paa, at han jo burde at rette sig efter den Brug og Sædvane, som for hannem paa Holmen var bleven paabudt at observeres". — Det kunde heller ikke undgaa Paatale, at en Snes Sedler mangle Rigshofmesterens Underskrift; en enkelt Gang har han begyndt paa Attestationen, men har ikke haft Tid til at skrive sit Navn under; men for de andre Tilfælde kan der ikke paavises nogen antagelig Grund. Vi kunne saaledes ikke angive hans hyppige Rejser og „Sygdomsanfald" som det, der har hindret ham i at underskrive, thi andre Sedler netop fra de samme Tidspunkter ere saa heldige at kunne fremvise hans Navn. Men foreligger her en mere tilfældig Forsømmelse, saa er det ikke muligt at antage det samme om den Forsømmelse, Holmens Admiraler Erik Ottesen Orning og Kristoffer Lindenov have udvist ved at lade over Halvdelen af Tømmerbeviserne mangle deres Underskrift; det er sket paa omtrent 130 Beviser af samtlige 230. Dette maa kaldes en grov Pligtforsømmelse, som begge Admiraler ere enige om. Ganske vist indeholde deres respektive Instrukser, der ere enslydende, intet udførligt herom, men der henvises i dem begge til Holmens Artikler af 8. Maj 1625, som jo endnu havde Gyldighed[1]). Heri hedder det (§ 22): „Med Leverantserne skal han (ɔ: Holmens Admiral) have Opsyn, nemlig at

[1]) Bruun, C. Adelaer, 403. Holm- og Arsenal-Artikle, prentet hos Henrik Waldkirch.

intet uden Befaling oplægges eller leveres; om Leverantserne og som til Holmen eller Flaaden sker, skal han erindre, hvad gavnligt og hvad skadeligt er, saa vidt han kan forfare; han skal og intet annamme lade, som ikke godt er, hvo det og befaler, hvorfor han og skal overse og med-underskrive alle Leverantser, som til Holmen sker, og derudi udtrykkelig indføre, hvordanne Varerne ere, paa det enhver sin Gærning kan forsvare." Da denne Mangel paa Admiralens Underskrift breder sig over hele Tidsrummet, er den Indvending allerede paa Forhaand imødegaaet, at Forsømmelsen havde sin Grund i Admiralernes Udkommando eller i den Suspension, som Erik Ottesen maatte lide i 1641, thi i saadanne Tilfælde kunde f. Eks. Overskipperen jo være traadt i Admiralens Sted. Eller har Admiralen med Vilje undladt at attestere, fordi der forelaa en Uorden, som han ikke vilde være Deltager eller Medvider i? Det er bekændt, at Kristoffer Lindenov i 1645 har ytret sin Misfornøjelse med det Fortrin, som blev givet en enkelt af Leverandørerne (Henrik Møller). Dette Admiralernes Forhold forbliver uopklaret. En anden Forsømmelse kan dog ogsaa lægges dem til Last, at de nemlig have undladt at tilholde Holmens Skrivere at indføre Leverantssedlerne i „Holmens Registerbog" [1]), hvilket er forsømt c. 70 Gange, medens omvendt nogle Sedler ere indførte i Registerbogen, som ikke ere blevne præsenterede Kommissionen in originali.

Men netop ved Registerbogen føres vi ind i en ny

---

[1]) Lind, l. c., 77. 79. Registerskriver paa denne Tid var Klavs Andersen (Lind, l. c., 356, hvor dog Vindskrivere og Registerskrivere ere sammenblandede).

Tankerække, hvori der ikke længere er Tale om Pligtforsømmelse, men om svigagtigt Forhold. „Vi frygte," sige Kommissarierne, „at Bogen ikke er rigtig, eftersom meget derudi findes ordine præ postero indskrevet, og er ingen indbunden Bog; mens mene vist, at der paa Holmen efter Gotfred Mikkelsen og Hans Numesen maa findes de rette og rigtige Bøger." Og naar Registerbogen senere omtales, tilføjes der: „saadan, som den er". Ved Siden af dette forkastelige dobbelte Bogholderi antager Kommissionen Tilstedeværelsen af dobbelte, ja tredobbelte Afregninger. Der findes nemlig omtrent et halvt Hundrede Beviser, af hvilke to eller tre have indbyrdes fælles Leveringsterminer, og da Leverandøren er den samme, Varernes Art den samme, Tiden og Stedet for Leveringen den samme, er det aldeles umuligt for Revisionen at se, om der virkelig er sket to—tre samtidige Leverancer, eller om det egentlig er kun én Leverance, der som Genganger to eller tre Gange kræver sin Betaling. Saaledes blive Kommissarierne ret naturligt ledede paa den Tanke: „kanske en Part (af disse Leverancer) aldrig ere gjorte". Og Mistanken bestyrkes af flere Momenter. Her er en Mand (Lavrits Kristensen) „Tjener" hos en anden; medens han paa sin Husbondes Vegne besørger Leverancer til Holmen, leverer han ogsaa Tømmer paa sine egne. Kunde her ikke let afstedkommes Forvirring? Henrik Møller og Rasmus Jensen ere et Aar i Kompagni; de gøre Leverancer i Fællesskab, men gøre ogsaa „partikulære" Leverancer hver for sin Regning; oven i Købet synes de at have præsteret særskilte Beviser, hver for sig, for det, de have leveret i Kompagni, og disse Beviser ere „udi Datum sammenblandede"; hvad af disse Bevisers Paalydende er nu leveret og hvad ikke? Det

er saa meget vanskeligere at afgøre, som Tømmerregnskaberne fremvise tilsvarende Gengangere; i Regnskabet for 1643 er der paapeget 2 Poster paa respektive 3846 Rdlr. og 476 Rdlr., som menes at være opførte 2 Gange. — Aar 1643 leverede Henrik Møller, der jo var Tolder i København, Skibstømmer til Holmen af over 88000 Rdlr.s Værdi. Relationen paaviser, at hvis dette Tømmer er indført fra Udlandet, saa har Henrik Møller ikke krævet den befalede Told (Kommissarietolden) deraf, og hvis det er kommet fra Indlandet, burde han i Følge sin Instruks have angivet, hvor det var ind- og udskibet. I de for Kommissionen fremviste Toldbøger findes der imidlertid intet opført som indskibet i Henrik Møllers Navn; det maa da være indskrevet i Bogen under andres Navne, „hvorom han selv bedst véd at gøre den bedste Efterretning", hvis man ikke maa antage, at der ogsaa paa Toldboden førtes dobbelte Bøger, én officiel med forvanskede Opgivelser og én privat med de virkelige Fakta. — Leverantssedlerne selv kunde have et fordægtigt Udseende, som f. Eks. naar Vurderingsunderskriften faar det Notat: „tvivles og, at det er Tommis Jensens Haand", eller naar henved 30 Beviser bære Underskriften: „Lisbet, Gotfred Mikkelsens, efter hendes salige Husbondes dødelige Afgang". Sagen forholder sig saaledes, at Gotfred Mikkelsen fungerede indtil de sidste Dage af Aaret 1643, da han endnu 31. December udstedte et Bevis; han levede noget ind i det nye Aar og jordedes 11. Januar 1644; hans Eftermand i Embedet Hans Numesen begyndte at optage Inventarium over Beholdningerne 13. Januar og havde tilendebragt Arbejdet 9. Februar. At der fra Nyaar 1644 til 13. Januar eller endog 9. Februar har været et Interregnum, hvori Enken Lisbet

Madsdatter underskrev Beviserne paa sin afdøde Mands Vegne, vilde ingen finde besynderligt, men det vækker Kommissariernes største „Undren", at Interregnet ikke blot strækker sig til 10. April 1644, paa hvilken Tid Lisbet „ej havde med saadant at bestille", men at hendes Enkestand, med dertil hørende Myndighed til at underskrive per procura, allerede er begyndt 21. December 1641, skønt Manden levede hele 2 Aar derefter[1]). I Anledning af et saadant Bevis fra det følgende Aar kan Kommissionen ikke afholde sig fra en spøgefuld Bemærkning: „Seddelen er dateret 13. Marts og er efter Rigshofmesterens Befaling, dog han ikke blev Hofmester førend 2. April[2]); saa her ses, hun lige saa vel vidste, at Statholder skulde blive Rigshofmester, 19 Dage før det skete, som at hun skulde blive Enke, 3 Fjerdingaar før det skete; som er hel underlig." Maatte en slig Underskrift ikke erklæres for ugyldig, — et falsk Flag, hvorunder Bedrageriet sejlede? Og endelig var der Leverancer, som Kommissionen maatte holde for fingerede, da Tidsforholdene i Virkeligheden maatte have hindret deres Effektuering. Om en Leverance, ydet 10. Januar —25. Februar 1645 noteres: „er ikke leveret paa de Tider, Skibene sejlede"; om Leveringsperioden Marts

---

[1]) Jakob Madsen har særlig benyttet sig af Lisbets Underskrift. I en Ekstrakt af hans Afregninger for 1639—1644 opføres 84423 Rdlr. for Leverancer „kvitterede af Lisbet i Utide" og 10346 for saadanne, der vare „kvitterede i rette Tid" af hende (Afregninger J, 8).

[2]) Herved bekræftes den Datum, som Birket Smith, Leo. Kr. Ulfeldts Historie I, CXVIII og Egenhænd. Breve V, 319 opgive; Fridericia, Danmarks ydre politiske Historie II, 292 og Erslev, Aktstykker til Rigsraadets Historie III, 599 have 1. April.

—Maj s. A.: „de Tider, vores Flaade blev slagen[1]) og Svensken krydsede meget stærkt udi Søen"; Maanederne Juni—Avgust s. A. kaldes de Tider, „der Sundet og Byen var med tvende Armader fjendtlig belagt, og de Svenske krydsede stærk (i) Søen og ingen Tilførsel da vilde tilstede fra sidst in Junio og til midt in Augusto, Freden blev sluttet"[2]). 7. Februar 1648 „var ej Tiden at sejle, thi Søen var da frossen" o. s. fr. „Og er højligen at forundre, hvorledes Tømmer skulde paa de Tider (kunne) leveres."

Det maa dog vel siges, at Kommissarierne i deres Iver for at udfinde Notater have ladet sig forlede til at gaa noget for vidt i deres Paastande. At Bedragerierne virkelig skulde være satte saa meget i System, at der baade paa Toldboden og paa Holmen førtes to Rækker Hovedbøger, er næppe rimeligt og i ethvert Fald ikke bevist. Heller ikke ses det af Relationen, at Lavrits Kristensens Forhold til sin Husbonde har medført nogen ligefrem Besvigelse, og hvad Forholdet mellem Rasmus Jensen og Henrik Møller angaar, da siger Betænkningen selv om den førstnævnte: „Rasmus Jensen tilskrives intet dette Aar (1642) at have leveret til Tømmerhaven af Aarsag, at hvis Leverantser, som han og Henrik Møller dette Aar tilsammen have gjort, det haver Henrik Møller sig tilskrevet." Hvad de dobbelte og tredobbelte Afreg-

[1]) Her maa vel være ment Ove Geddes uheldige Togt i Maj Maaned til Gøteborg (og Norge), paa hvilket „Store Sofia" sank.

[2]) De to Armadaer ere: den svensk-hollandske under Ankarhjelm fra Kattegat og den svenske Hovedflaade under Wrangel og Ryning fra Østersøen. Freden sluttedes 13. Avgust, men selv efter den Tid (18. Avgust) maatte man anmode den svenske Admiral om ikke at forulempe Skibsfarten (Erslev, Aktstykker III, 117).

ninger angaar, da kunde de vel være vanskelige at skælne, naar man, som Kommissionen, kun havde Papirerne for sig, men i Realiteten, ude paa Holmen, kunde vel nok en og samme Leverandør til samme Tid have to à tre Skibsladninger under Losning og have ladet dem vurdere hver for sig; Skipperen maatte jo ikke opholdes ved successiv Afladning. Fænomenet „Lisbet" er og bliver helt mistænkeligt, og Muligheden af en svigagtig Forskydning af Dateringen kan ikke benægtes; men det er heller ikke umuligt, at den sene Vurdering, der jo var bleven Coutume paa Holmen, kan have forsinket Leverantssedlernes Kvittering af Tømmerskriveren, saa at en Seddel paa en tidligere Levering først blev færdig til Kvittering i Lisbets Enkestand; og Tømmerregnskabet for 1643 viser tillige, at 10. April 1644 netop blev anset for den officielle Endetermin for hendes Myndighed som Tømmerskriver. De store Tal paa de tidligere omtalte Tømmerregnskabers Udgiftsside svække for en stor Del Mistanken om, at „Leverantserne ikke ere gjorte"; og naar det anføres, at Fjenden og Vinteren have umuliggjort Leverancerne, da kan Indvendingen angaaende Fjendens Blokade vel ikke modsiges, skønt Blokaden vistnok ikke altid var lige effektiv; men for Datiden var det blevet et Axiom, at „Vinteren" aldeles ophævede Skibsfarten; September blev allerede kaldet „sent paa Aaret", og først „noget ind i Marts" kunde man tænke paa at røre sig igen[1]).

[1]) Det var denne Betragtningsmaade, der havde ført til Katastrofen 13. Oktbr. 1644 (Pros Munds Nederlag). I en Betænkning af 21. Avg. 1645 ytrer Borgerskabet angaaende Defensionen: „af Søen in Decbr., Jan., Febr. og noget in Martio havde man sig næst Guds Beskærmelse ej at befrygte" (Erslev, Aktstykker III,

Men lad saa være, at der muligvis kan findes en eller anden mistænkelig Leverance, hvor vel funderet Mistanken end kunde være; — havde man faaet det hele for en billig Pris, kunde mulige „Fejl“ bedre tilgives. Men Kommissionen er ad forskællig Vej kommen til den Overbevisning, at det modsatte er Tilfældet: Prisen er aldeles „excessiv“, som Kongen havde udtrykt sig i sin Skrivelse. For at finde det Tidspunkt, da den forhøjede Pris indtraadte, er Revisionen gaaet c. 3 Aar længere tilbage i Tiden, end der fordredes i den kongelige Befaling. Man fandt da, at de lavere Vurderingstakster ere blevne fulgte endnu i Aarene 1638—40. Til det Beløb, som var Resultatet af Vurderingen til disse lavere Priser, lagde Rentekamret Tyvendepenge, „formedelst at Sorteringen paa Tømmeret ikke kan træffe éns Lighed udi Bredden og Tykligheden“. Paa det udkomne afkortedes derpaa i Rentekamret 10 Procent som en Art Rabat for en-gros-Købet. Men 1640 begyndte man saa smaat at lade denne Afkortning falde bort; hvad der før var beregnet i Sletdalere (à 80 Skilling), betaltes nu med lige saa mange Rigsdalere (à 96 Skilling); og fra September 1642 ere de høje Priser komne ret i Gang, saa at der nu for den samme Kvalitet opnaaedes indtil 16 Rdlr., og før havde man kun maattet give 6 Sletdalere derfor! Og kunde det endda paavises, at den høje Pris var den almindelige Markedspris, ja, saa maatte man jo finde sig i at betale, hvad Varerne kostede, men — nogle Købmænd opnaaede langt højere Betaling end andre: nøjedes disse for „ret Tømmer“ med 7 à 9 Slet-

173). At den danske Flaade i 1657 trods Storm og Kulde holdt sig i Søen til ind i December (D. Mag. 5. R. III, 115 f.), maa kaldes en ligefrem Bedrift.

daler, saa fik hine 16 à 18 Rdlr.; Krumholter, som man hos nogle kunde faa for 5½, 7, 8½ og 10 Sletdaler, kostede hos andre henholdsvis 15, 18 og 20 Rdlr. Dermed var altsaa Systemet med „privilegerede Leverandører" i fuld Virksomhed, og „vare saadanne Privilegier ikke aleneste Kronen til stor Skade i adskillige Maader, men endogsaa andre baade ind- og udlændiske Købmænd, som Tømmer havde", og som Kommissionen et andet Sted kalder „fattige Folk". Revisionen behandler dette Punkt ret con amore. Kunde det erfares, til hvor stor Værdi de forskællige ude fra indførte Leverancer vare angivne ved Toldklareringen, saa havde man en uforkastelig Maalestok at betjene sig af. Men dette var jo mislykkedes for Henrik Møllers Vedkommende, da Toldbogen for 1643 ikke mentes at være i Orden og for 1646 og 1647 kun gav den Oplysning, at Henrik Møller det første Aar havde indført 13 Skibsladninger paa i alt 596 Læster og det andet benyttet 17 Skibe med en samlet Drægtighed af 658 Læster; men disse Tal egnede sig ikke til at sprede Lys ud over Prisforholdene. Derimod foretages Regnestykket for Sigfred Fris'es Vedkommende. Her erfares først af Toldbogen Ladningens Værdi; hertil lægges den udgivne Tolds Beløb og Halvdelen af Værdien som den calculerede Fragt; Summen af disse 3 Beløb beregnes endvidere Leverandøren „til Profit". Paa den Maade udkommer for samtlige Renteskriverens Leverancer Tallet 7784 Rdlr., medens Staten i Virkeligheden har maattet betale Tømmeret med 50188, omtrent 7 Gange for dyrt. Det svage Punkt i denne Bevisførelse er Toldbogens mulige Ufuldstændighed; Sigfred Fris kunde have indført mere Tømmer end det, han havde fortoldet. Man udfandt da en anden Metode.

8. Juni 1651 havde Holmens Admiral Kristoffer Lindenov faaet Befaling til at lade 2 af Holmens og 2 af Byens Tømmermænd (ɔ: Mestre) i Fiskalen Peter Knudsen Skaanings og i Sigfred Fris'es egen Nærværelse vurdere det Tømmer af den sidstnævntes Leveringer, som endnu fandtes ubrugt paa Holmen, for at erfare, hvad det billigen der paa Stedet kunde være værdt. De, som tidligere havde vurderet Tømmeret, skulde „paa deres Ed" forhøres af Admiralen om, hvorledes det tilforn var gaaet til ved samme Tømmers Maaling og Taksering. Alt dette skulde udførligt indberettes til Kongen, saa at han „deraf om al Ting kunde have god Information" [1]). Det viste sig da, at hvad der endnu var i Behold af Renteskriverens Tømmer, var 1649 blevet vurderet til 3142 Rdlr. og værdsattes nu „af Byens Middel som uvildig" til — 300 Rdlr.; efter den Beregning var hele Leverancen kun 4790 Rdlr. værd og var bleven betalt næsten 11 Gange for dyrt. Selv om Tømmeret var leveret stykvis, ikke en gros, og der beregnedes Renter fra Leveringsdagen, vilde Totalsummen efter de tidligere Takster fra 1638—40 kun blive 21929, saa Kronen dog led en Skade paa 28262 Rdlr. — Ved at anstille saadanne Beregninger kommer da Kommissionen til det Resultat, at der til de forskællige Leverandører er udbetalt 915000 Rdlr. for Tømmer, som Staten burde have haft 483000 Rdlr. (c. 3¾ Million Kroner) billigere. Men det vil ses, at det ikke er alle Leverancer, som have faaet denne Antegnelse, og det er heller ikke alle Leverandører, som anklages for at have forvoldt Staten denne Skade. Af den nævnte Ekstraprofit er der til-

[1]) Sjæll. Tegnelser XXXII, 112.

faldet Albert Baltser Berns c. 4000 Rdlr., Gabriel Marselis 72000, Sigfred Fris 42000, Henrik Møller 250000 og Rasmus Jensen 115000 Rdlr. Disse Mænd have altsaa været saa heldige at kunne indtage den fordelagtige Stilling som „privilegerede Leverandører".

Et tilsyneladende berettiget Forsvar for de høje Priser kunde søges i Kronens svækkede Pengestatus, som gjorde det temmeligt usikkert, om man i det hele taget fik sin Betaling eller dog Betaling indenfor en rimelig Tidsfrist. Men Relationen betager ganske dette Forsvar sin Kraft; den viser os, at ved Aar 1651 har en meget stor Part af Leverandørerne faaet det meste af den Betaling, der tilkom dem; en Del af deres Fordringer bleve dette Aar tilfredsstillede for de to Tredjedeles Vedkommende med Jordegods. — Henrik Møller gaar ogsaa i denne Henseende i Spidsen. Ikke alene havde han det Held ved Nytaarstid 1643 som Tolder at have 36886 Rdlr. af Kronens Penge (St. Annæ Told- og Lastpenge) mellem Hænder, saa at, „dersom han ikke endskønt for Leverantser er betalt, saa haver han dog ikke forskudt af sin egen Middel", thi hele hans Fordring dette Aar beløb sig til 33711 Rdlr. Men de følgende Aar faar han endog kontant Betaling for et ikke ringe Beløb, da Kongen ikke vilde „sidde i uskiftet Bo" med ham[1]). Paa denne og anden Maade havde han 1646 modtaget 24195 Rdlr., hvilke han desværre havde glemt at faa afskrevne paa sine Fordringer. Meget kærkomment maatte det være for ham at faa Betalingen erlagt i „Prisvarer", — Skibsladninger, som vare kondemnerede i Øresund og andre Steder for Toldsvig. Af disse Varer

[1]) Egenhændige Breve VI, 213.

blev der i 1643—1644 overladt ham et Parti (for 79642 Rdlr.) „af Rigens Hofmester for godt Køb foruden nogen enten Købmands, Kræmmers eller andre deres Vurdering". Kommissionen fremhæver saadanne Priser som 6 Skilling for et Pund Tobak, 12 Skilling for et Pund Topsukker[1]), 8 Rdlr. for et Skft Stangjærn (og selv forlangte han 10¼ Rdlr. derfor, naar han var Leverandør) og 24 Rdlr. for en Læst spansk Salt (og i Aaret 1646 maatte Borgerne give Marselis 36 Rdlr. for Læsten). „De andre Varer forstaa vi os ikke paa." Endogsaa 4 af de konfiskerede Skibe: Kistemageren, Fortuna, Svenske Bøjert og Røde Løve, fik Henrik Møller til nedsat Pris, for 9200 Rdlr., uagtet de vare vurderede paa Holmen til 9750 Rdlr. Over det Jordegods og de Grundejendomme, hvori han ogsaa havde faaet Udlæg, meddeler Relationen følgende Fortegnelse: 15. Maj 1646: en Plads paa Slotspladsen, maalt og takseret for 200 Rdlr. 17. Juni s. A.: en Plads og 2 Huse ved Gæthuset for 1027; en Plads uden Østerport 200. 17. December 1647: et Hus til Barkmølle bag Slottet ved Løngangen og 6 Boder ved St. Anna, (som) skulde være opsat, (tilsammen) 216. 17. Novbr. s. A.: en Plads mellem Børsen og Broen med Bolværk 1200. 6. og 29. Decbr. s. A.: en Mølle ved Vesterport 2000; en Plads ved Provianthuset til Værts- og Boldhus 666½ Rdlr. 16 Sk. 15. April 1650: Nogle Skovparter ved Hjortholms Mølle 800 Rdlr.[2]). Kommis-

[1]) 1635 betaltes Topsukker med 16 til 23 Skilling Pundet, og det var vel ikke blevet billigere i Mellemtiden. Egh. Breve III, 407.

[2]) Om Boldhuset se O. Nielsen, Københavns Beskrivelse IV, 334. 1649 havde Henrik Møller faaet Hjortholms Mølle frit paa Livstid, medens Arvingerne skulde betale en Afgift (Erslev, Len 1596—1660, 55). Her oprettede H. M. en Fabrik for Messingvarer, og her havde han sit Lysted, hvor han modtog for-

sionen gør derhos følgende karakteristiske Bemærkning: „Vandmøllen, Skovparter, Virum og Jonstrup Vang, dersom de ere forundte Henrik Møller til at bygge og bruge, kan de vel være til Handels og Haandværkers Fortsættelse her i Landet gavnlig; mens saadan Grund arvelig at nyde og beholde, synes at være imod Rigens Fundamentallove, efterdi det er ret, frit Jordegods.“ Angaaende de andre Pladser i og ved Byen var der ikke den Betænkelighed, naar blot ingen anden havde Ret til dem, og naar Henrik Møller brugte dem i Overensstemmelse med de fastsatte Konditioner, der vare særdeles favorable. — Og som Henrik Møller levede under en særlig lykkelig Stjerne, saaledes nød de fleste Leverandører ogsaa godt af Lykkens Solskin; Betaling af Hovedstol og Rente var 25. Maj 1647 blevet alle dem tilsikret, som havde forstrakt Kronen bl. a. med Tømmer, og Betalingen skulde tages af de nypaalagte Skatter[1]), — og dette Løfte havde man ogsaa holdt ligeoverfor Leverandørerne; de bleve „contenterede“, selv om andre maatte savne. Saaledes skriver Rentemester Peder Vibe 22. Februar 1649 fra København: „Baadsfolket og enhver Mand er malcontent uden de Marselis, Hendrik Møller og nogle faa andre, som haver faaet Indvisninger paa de bedste Rigens Intrader, saa at i dette Aar resterer næppelig saa meget, som behøves til Kongens Hofhaltung“ [2]).

---

nemme Gæster som (1658) Frederik III og den svenske Gesandt Coyet (Nyerup, Efterr. om Fr. III, 429). 1650 forpagtede H. M. Jonstrup Mark og Enghave for 300 Dlr. aarlig (Erslev, l. c. 17).

[1]) Erslev, Aktstykker III. 355. 362.

[2]) D. Mag. 5. R. II, 368. Af det ovenfor omtalte Rigens Overslag for 1652 ses, at der af Norges Told var assigneret Henrik Møller 32485 Rdlr., og af St. Anne Contribution og Lastepenge opføres

Vi have endnu ikke betragtet Leverancerne til Materialhuset og til Provianthuset, men om dem kunne vi fatte os i Korthed, da alt, hvad der er sagt om „det meget Tømmer", ogsaa gælder disse Leveringer. Det drejer sig ogsaa her om beskednere Summer, henholdsvis 131000 og 196000 Rdlr., fordelte paa henholdsvis 50 og 40 Poster. Henrik Møller er ogsaa her Hovedleverandør. Revisionen er mærkelig faamælt, thi der er saa lidt at kontrollere. Paa Beviserne, der udstedtes fra disse 2 Steder, er der ikke som paa Tømmerkvitteringerne en hel Række Underskrifter, men i Almindelighed kun 2: Rigshofmesterens og vedkommende Skrivers, foruden Admiralens Navn, som tillige burde findes paa Materialhusets Sedler, men savnes i 24 Tilfælde, medens de 2 andre Underskrifter naturligvis aldrig mangle. Heller ikke her kan „Lisbet" undværes, men hun rammes af et Notat som dette: „her gøres én Afregning fra 5. Maj til 5. Avgust 1643 med Gotfred og en anden fra 20. Februar til 24. Avgust med Lisbet paa samme Varer, — hvori hun strækker Terminerne fra begge Enderne videre end hendes Husbond, hvilket synes at give Mistanke til, at kan være tvende Afregninger paa samme Varer. Tilforn var brugeligt paa Holmen, at Rebslageren skulde besigtige Hamp og Kabelgarn og underskrive med Skriveren, at han befinder det dygtigt til Kgl. Maj.s Arbejde, og da underskrev Vejeren ogsaa Bevisen; og var ogsaa brugeligt, at paa hvert Sk℔ Kabelgarn afdrages 1 L℔ til Indrøgning[1]), — alt hvilket her ej er observeret." Om

slet ingen Indtægt, da det ogsaa var Henrik Møller assigneret. — Denne havde 1651 faaet Lønborg Bispegaard overladt for 41829 Rdlr. (Erslev, Len, 69).

[1]) I Drøgstuen, hvor Tovværket blev „draget" igennem kogende Tjære.

Priserne paa det leverede gøres sjældent nogen Bemærkning.

Men al Mistanke, alle Formodninger om Begunstigelse af visse Leverandører, om Statsindkøb til altfor høje Priser, om Leverancer, der slet ikke ere gjorte, men dog betalte, om Leverantssedlers falske eller manglende Underskrifter, om Hovedbøgernes uordentlige Førelse, om Uordenen ved det leveredes altfor sildige Værdsættelse, om Ødselhed i Anvendelsen af Leverancerne o. s. v. tilspidse sig til én stor Mistanke, hvis Braad er vendt mod Hovedpersonen, mod Rigshofmesteren selv. Ulfeldt siger ganske vist, at ingen andre end hans „Fjender" kunde nære Mistanke imod ham. Den næredes dog allerede af Kristian IV selv, som jo ellers var Rigshofmesteren god. Ulfeldt vilde bevise sin Uskyld ved at veksle Kaardestød med „Angiveren", Kristen Thomesen Sehested, men det blev ham ikke tilladt at føre et saadant Bevis. Kongen vilde overbevise sig selv og aflagde (1644) et Besøg paa Provianthuset, da han mente, at Forholdene her ikke vare, som de burde; men han fik dog ikke sin Mistanke bekræftet. Han havde Øje for Mislighederne ved Leverandørvæsenet efter det Ulfeldtske System og skrev: „At nogle faa her i Byen haver al Leverantsen, derpaa er intet at tvivle. I min Ungdom da fik de Leverantsen, som vilde give bedst Køb, og maatte dog bie efter Pengene, indtil man kunde komme dem afsted." Ulfeldt turde i sit Svar ikke benægte Faktum, men erklærede, uden at slaa Øjnene ned, at der leveredes „nu ej møget og det, mindst muligt er". Kongen maa ogsaa have anet Uraad angaaende Forholdene paa Holmen, thi under Ulfeldts Fraværelse fra Landet det næste Aar (1645) træffer han positive For-

anstaltninger for at hindre Uorden og Underslæb, idet han befaler Admiralen der, Kristoffer Lindenov: „Alle Levrantser, som herefter sker paa Holmen, saafremt de, dennem gør, derfor ville være betalet, ville vi, at du skal undertegne og dertil svare, om, hvis leveret vorder, ikke godt og tjenligt er, som det bør at være.“ Tillige skulde Admiralen lade føre rigtig Bog. Det tyder ogsaa paa Mistanke om Forholdet mellem Henrik Møller og Ulfeldt, at Kongen befaler nævnte Tolder at opgive for Rentemestrene alle de Beviser, som Ulfeldt har afgivet for Penge, Rigshofmesteren har oppebaaret hos Henrik Møller. Mistanken glimter frem endnu noget senere (1647), da Kongen har stødt paa 2 „Sedler“, som Rentemestrene vel have hørt noget om, men vistnok aldrig set; thi hvem havde her haft Myndighed nok til at gaa uden om Rentemestrene?[1]). Men samme Aar kommer Omslaget; den gamle, nedbøjede Konge, der trængte til en kraftig Haand, lod nu al Mistanke fare og udstedte 18. November den bekændte „Generalkvittering“; han var nu kommen „i ret Erfaring“; thi Ulfeldt havde „for alle sine Administrationer, intet undertagendes i nogen Maade, gjort Kongen god Rede og Rigtighed“. Kvitteringen skuer ogsaa ud i Fremtiden ved at tilføje: „Skal derfor være i de Maader fri for min saa vel som for alle efterkommende Kongers i Danmark og enhvers Tiltale, saa at du eller dine Arvinger ingen videre til denne Dag for din Administration haver at svare, mens erst hermed fuldkommen derfor kvitteret“[2]). Saaledes var Mistanken

[1]) Æresforsvar, 53. Birket Smith, Sperlings Selvbiografi, 120. Egenhændige Breve V, 530. VI, 33. 261. Hist. Tidsskrift III, 452. Sjæll. Tegnelser XXVIII, 290.

[2]) Allens Papirer Nr. 23 paa Store kgl. Bibliotek.

død og skrinlagt, og hvo skulde tro, at den atter kunde rejse sig af Graven? Og dog gjorde den det. Den vaagnede under det nye Regimente, og Ansvaret blev lagt paa Ulfeldt, og maatte lægges ene paa ham. Kristian IV havde selv erklæret: „Jeg haver, siden Ulfeldt haver været Hofmeister, intet bekymret mig om nogen Købmandshandel"; alt saadant var da lagt i Rigshofmesterens Hænder alene, og vist er det, at Ulfeldt paa dette Omraade har gennemført et Selvherskersystem. Relationen bekræfter tilfulde, hvad Kong Frederik skrev 1653, at de færreste Kontrakter, „imod al Herkommen og lovlig Brug", vare udfærdigede paa Rentekamret. Før 1643 kunde man dog træffe paa Leverancer, der vare skete „efter Korfits Ulfeldt Statholders og begge Rentemestrenes Begæring", men siden hint Vendepunkt er Forretningsgangen bleven simplificeret; der behøves nu kun én Underskrift, hvor der før krævedes tre; ja Rigshofmesteren ulejliger sig endog med egenhændigt at nedskrive alle Sanktioner paa Dokumenterne, selv om det volder ham adskilligt Skriveri. Men ved denne personlige Styrelse og personlige Udførelse af Sekretærpligterne hindredes alle uvedkommende i at skaffe sig uberettiget Indblik i Sagerne[1]). Og har han villet være ene om Styret, maa han ogsaa være ene om Ansvaret. Han har Ansvaret for al den Uorden, som gik i Svang paa Bremerholm, den være meget mindre, end den forekommer os. Kommissarierne, der, vel af Hensyn til

[1]) Egenhændige Breve VI, 40. Hist. Tidsskrift III, 405. Betegnende er det, at f. Eks. Brevet om Børsens Overdragelse til Jakob Madsen (17. Decbr. 1647, Lassen, Børsen 54), er egenhændigt skrevet af Ulfeldt selv; det er to hele Foliosider stort (Afregninger K, 18).

Standsfællen, ere meget forsigtige i deres Udtalelser, synes dog at ville gøre dette Ansvar gældende imod Ulfeldt. De fremlægge et Bevis; det er undertegnet af Lisbet, hvilket vækker „billig Suspicion", men det er ikke underskrevet af Holmens Admiral, hvilket ikke skal gøre Mistanken mindre; og Kommissarierne udbryde: „saa os forundres, at Rigens Hofmester dette vilde underskrive"; det var jo at sanktionere Uordenen. Ligesaa: af de mistænkelige Beviser har Admiralen kun underskrevet en Del, men Rigens Hofmester er bleven „vexeret til at underskrive dem alle", hvilket Relationen ingenlunde vil anføre til hans Ros. Ogsaa synes Kommissionen at beskylde Ulfeldt for at have haft en for Staten uheldig Indflydelse paa Leverancernes Priser. Om et Bevis paa Tømmer med høj Taksation hedder det: „Naar Rigens Hofmester i Svar paa Oluf Daas Antegnelser herimod agtes, synes os, at det maa være hans Befaling, at det saa højt paa Prisen er opsat"; i Samklang hermed staar, hvad Relationen har ytret om, at Ulfeldt havde ladet Henrik Møller faa Prisvarer for altfor godt Køb; det var ikke at se paa Statens Fordel og Bedste. Flere Anker have de varsomme Herrer ikke at fremføre mod Ulfeldt personlig, men disse Udtalelser røbe — Mistanken. Og den finder Næring ogsaa ved vor Eftertanke. Mon Ulfeldt virkelig ved disse storartede Leverancer og høje Priser blot skulde have haft den uegennyttige Hensigt at gøre nogle enkelte af sine Medmennesker rige? Hvor mon de Tiendepenge, som tidligere vare erlagte af Leverandørerne paa Rentekamret til Statskassen, nu havde fundet Vej? Hvad betingede Rigshofmesteren sig selv, naar han uden Rentemester akkorderede med Leverandørerne om Varernes Pris? Men Ulfeldt var

forsigtig, han blottede ikke sig selv; intet skriftligt kan vidne imod ham. Men hvad vidner for ham? Et saadant Vidne kunde den Frimodighed være, som han viste ved i et Brev af 19. Oktober 1650 at tilbyde „at svare for Kongen og Rigens Raad til alt det, han anklagedes for"; og den gode Samvittighed, han viste, ved at blive til Stede hele 9 Maaneder derefter[1]), maa ligeledes krediteres ham; men lige saa stærkt, om ikke stærkere, vidner da hans Flugt imod ham. Og vi maa sige, at hvis hans Forsvar ikke blev af en bedre Beskaffenhed end det, han præsterede 1654 i Sverig, den Gang han viste det Mod at lade Dronning Kristina dømme i Sagen, da var Forsvaret lidet bevendt. Han paastod her, at han for „det meget Tømmer" havde „Admiralens og Kaptejnens Haand paa Holmen"; dette er, som vi have sét (Side 387), bogstavelig kun halv Sandhed; han paastod ogsaa, nærmest i Modstrid med dette nys anførte Udsagn, at Tømmeret var sendt til Glykstad (Side 384), og for yderligere at diskulpere sig tilføjede han, at „Kongen salig expresse havde forbudet ham at sige det (om denne Forsendelse) til Danmarks Rigens Raad eller til noget Menneske". En saadan hemmelig Anvendelse af Statens Penge vilde ganske vist ikke mangle Sidestykke[2]), men han undgaar næppe her det, som han bebrejder sine Fjender, nemlig at nedbryde den salig Konges Avtoritet ved at gøre ham til sin Medvider. Men han lod ogsaa skriftlige Dokumenter vidne for sig, og hvilke ere da de betydningsfulde Aktstykker, hvorpaa han støtter sin Frikændelse? Naturligvis Generalkvitte-

[1]) Herfra maa vel trækkes de 3 Maaneder, han var i „Arrest" for Dinaprocessens Skyld.

[2]) Egenhændige Breve VI, 105.

ringen af 18. November 1647, men ellers Ting, som aldeles ikke vedkomme den foreliggende Sag[1]). Det er dog ganske utilstrækkeligt til at „justificere en Administration", mod hvilken der kunde rettes saa rammende Sigtelser. Og til det hele havde Rigshofmesteren den Ulykke, at han ikke som en anden Aristides kunde pege paa sin Fattigdom som det bedste Bevis for retfærdig Omgængelse med Statens betroede Gods; tværtimod, Ulfeldt var meget rig og var bleven det i en Periode, da hans „kære Fædreland" var „i største Nød og Betryk". Her bliver Mistanken lysvaagen.

Undersøgelsen havde egentlig gjort sin tilsigtede Virkning, inden den blev sat i Værk: Ulfeldt var bleven umulig, og han udtalte Dommen over sig selv. Hans Udlændighedstid var ingen lykkelig Tid, og selv dens største Triumf, Roskildefreden, mistede hurtig sin Sødme. Og medens Ulfeldt saaledes led sin selvvalgte Straf, syntes Sagen for alle de andre meddelagtige at skulle dø hen af sig selv. Som en Grund, der har været medvirkende hertil, kan det maaske anføres, at en Del af Hovedmændene vare døde paa den Tid, da Undersøgelserne førtes til Ende. Johan Bram døde 1. Januar 1646, Rasmus Jensen Helkande 10. Oktbr. 1648, Albert Baltser Berns i Avgust 1652, Jakob Madsen 21. Maj 1653; desuden døde Gødbert Bram 20. April 1655 og Sigfred

---

[1]) nemlig (foruden Dokumenter vedkommende den engelske Sag): Kongebrev af 7. April 1648 angaaende 15000 Rdlr. og et lignende af 12. Maj 1649 om noget Krudt, begge altsaa fra Frederik III's Tid og til Dels i Sifre; endelig: Kvittering, undertegnet 4. Novbr. 1649 af Kong Frederik, angaaende Ambassaden i Holland (Allens Papirer Nr. 23). — D. Mag. 5. R. II, 383.

Fris omtrent ved samme Tid[1]). Da Staten imidlertid endnu skyldte disse Mænds Dødsboer Penge, kunde Relationens Bemærkninger meget vel bruges til at begrunde en Afkortning i Fordringernes Beløb. Saaledes maatte Sigfred Fris'es Enke Margrete Pedersdatter (Kejtum) finde sig i at erlægge Tiendepenge af Tømmerets Værdi (i Følge Resolution af 19. April 1659), men fik saa sine Fordringer anerkændte i en Obligation af 1. Maj, og efter at hun (1663) var bleven gift med Krigskommissær, senere Borgmester Kristen Andersen Dverig, fik hun 1666 Bevilling paa, at Gælden maatte betales ved Udlæggelse af Jordegods. Jakob Madsens Fordringer vare efter Relationens Anvisning blevne klassificerede i: „avtoriserede", „ikke-avtoriserede" (f. Eks. med Lisbets Underskrift) og „det, som Ordrer er hos, men fattes Beviser". 19. Januar 1657 fik Enken Karen Ejlertsdatter Tilladelse til paa Rentekamret at gennemse sin Husbondes Beviser, Kvittancer og andre Dokumenter, hans Leverancer angaaende, for at hun kunde erfare, om hun kunde svare til de Antegnelser, som vare gjorte af Rigsraaderne, der vare forordnede til at gennemse samme Regnskaber. Hun indgav senere en Fordring for Tiden Novbr. 1642—1. Marts 1661 paa 46000 Rdlr., og det er ikke urimeligt, at der har fundet en Afskrivning Sted, thi 1668, da hun skulde svare paa nye Antegnelser, beklager hun sig stærkt: „Jeg udraabes for en rig Kone og haver næppelig til min Lives Ophold (og til) at stille min Mands udenlands Kreditorer til Freds." Samme Aar var hendes Fordring sunket til 33000 Rdlr. Men i

[1]) Han levede endnu 26. Febr. 1652, men hans Enke underskriver 29. Avgust 1655. — Ogsaa den kompromitterede Materialskriver Hans Numesen døde, medens Undersøgelsen stod paa.

de følgende Aar omrevideres hendes Regnskaber, og Revisionskommissionen i Kristian V's Tid har haft disse Afregninger for den 7. Avgust 1682[1]). — Det anførte maa tjene som Vidnesbyrd om, at vor Revisionskommissions Arbejde (i 1651—53) dog ikke var helt uden Betydning for den følgende Tid, om det end satte Frugt i al Stilhed. Men overalt, ligeoverfor levende saa vel som døde, synes man at være gaaet meget lempeligt frem. Den eneste, som der et Øjeblik blev taget haardt paa, var Henrik Møller, Ulfeldts særlig udkaarne; han blev arresteret i Juli 1651, ja Kongen skal have været saa vred paa ham, at han vilde lade ham bastonere. Det var dog ikke Leverancerne, der havde opvakt den kongelige Harme, men derimod en halv Snes Kanoner, som havde været nedgravede i Ulfeldts Have, og som Henrik Møller efter Ulfeldts Afrejse havde understaaet sig at ville udskibe[2]). Ulfeldt havde nemlig — i Følge Kongens Skrivelse til Rigsraadet af 13. Juli s. A. — tilladt sig uden Ordre at afhænde Kronens Kobberstykker til fremmede. Den Haandsrækning, som Henrik Møller nu havde villet yde ham herved, tillagde man saa stor Betydning, at den endog satte sit Spor i Lovgivningen; i en Anordning om ufornøden Overflødigheds Afskaffelse blandt Adelen af 24. Septbr. s. A. kommer helt uventet til Slutning den Bestemmelse: „Ingen Kobberstykker eller anden Munition maa herefter her af Riget udføres." Men da var Fortørnelsen imod Henrik Møller allerede

[1]) Afregninger S, 42. K, 18. J, 8. Nielsen, København V, 431. Karen var død 1674.

[2]) Disse „8 Ulfeldts Stykker", som Leonora Kristine senere vurderede til 2000 Rdlr., udlaantes 1654 af Kongen til Felttøjmester Kristian Fris tilligemed et engelsk (Pris-) Skib (Sjæll. Indlæg).

forlængst bortvejret. Generaltoldforvalteren kunde ikke undværes ved Udstedelsen af en ny Toldrulle (13. Avgust), han fik Gang og Sæde foran alle Københavns Borgmestre og var ogsaa fremtidigt en højst betroet Mand, der bl. a. blev Medlem af Admiralitetskollegiet. Men paa „Relationen" staar noteret: „Fremlagt og læst i Revisionskommissionen 10. Februar 1681, nok 22. Septbr. derefter." Gæmt vaar da ikke glemt. Henrik Møller dømtes til at betale en stor Sum Penge[1]), han kunde altsaa dog ikke undgaa at blive stemplet som den, der havde taget sig ulovlig Fordel. Og nu vare hans Pengesager i lige saa stor Uorden, som Statens havde været i hine for ham saa gyldne Aar.

Som det var at vente, satte Undersøgelserne ogsaa Spor i Administrationen, der modtog forskællige Forbedringer. 15. Novbr. 1652, omtrent samtidigt med, at Kommissionen i sin fornyede Skikkelse traadte sammen, udstedtes Befaling til Holmens Admiral om, at han herefter skulde tilstille Rentemestrene hver Uge en Ekstrakt over Indtægt og Udgift af Materialier paa Holmen; og naar der var sket en Leverance dér, skulde Rentemestrene straks have nøjagtig Kvittering lydende paa Varens Kvantitet og Kvalitet, for at det kunde føres til Bogs paa Rentekamret. En lignende Befaling udgik til Proviantskriveren angaaende Kornleverancen paa Provianthuset, dog med det Tillæg, at Skriveren skulde tilstille Rentekamret en Prøve af det leverede Korn. Da den nye Rigshofmester, der jo var udnævnt omtrent paa samme Tid, ikke saaledes som sin For-

[1]) Forordninger siden Recessen. Holm, Danmark-Norges indre Hist. II, Anm. Side 80. Se nu ogsaa Museum 1894, 2, 96.

gænger usurperede sig hele Finansstyrelsen, vare Rentemestrene altsaa genindsatte i deres tidligere Stilling, hvad Holmen angaar. Senere fik Søstaten en særlig Rentemester, der varetog den specielt financielle Side af Bremerholms Styrelse[1]).

[1]) Sjæll. Tegnelser XXXII, 441 f.

Fra hvilken Tid skriver Hovedmassen af vore Brudstenskirker sig?

Af

J. B. Løffler.

Pastor, Dr. Jacob Helms har i sin Afhandling „Nørrejyllands Granitkirker", der er knyttet som Indledning til F. Uldalls Beskrivelser af Kirkerne i Rødding Herred, søgt at imødegaa en af mig fremsat Udtalelse om, at det langt overvejende Flertal af Landets med Natursten byggede Kirker forlængst var rejst, da vi henimod Slutningen af den romanske Periode lærte Teglen at kjende, eller, som jeg senere og noget varsommere har formet det, at Hovedmassen af vore med Natursten opførte Kirker synes at maatte henføres til det 12te Aarhundredes anden og tredje Fjerdedel (Udsigt over Danmarks romanske Kirker S. 14 og 95). Naar Pastor Helms, hvis Agt det er at hævde, at den almindelige Anvendelse af Brudstenen bør føres længere ned i Tiden, tyder disse Udtalelser saaledes, at det er min Mening, at Natursten „i det hele" har udspillet sin Rolle i vor kirkelige Bygningskunst fra Tiden før Udgangen af det 12te Aarhundrede (S. III, Anmærk. ***)), da ligger dette, som det vil ses, aldeles ikke i mine Ord. Lad os f. Ex. sætte, at de tre Fjerdedele af vore Brudstenskirker vare

byggede før henimod 1170—Tiden fra hvilken det maa antages, at vort Kjendskab til Teglen skriver sig —, saa er det fuldt berettiget at sige, at Hovedmassen eller det langt overvejende Flertal var rejst, men ingenlunde, at Naturstenen ikke længer fandt nogen nævneværdig Anvendelse. At den af mig satte Tidsgrænse i det væsentlige er korrekt, derom synes at foreligge et ret vægtigt Vidnesbyrd i den Omstændighed, at Antallet af vore med Tegl byggede romanske Landsbykirker forholdsvis er saa forsvindende ringe, thi Grunden dertil kan i første Række kun søges i, at Trangen til Kirker i Hovedsagen var stillet, da Teglen blev kjendt. Med hvilken Iver man, hvor Lejlighed ret gaves, greb til det nye Byggemiddel, derpaa afgiver Kirken i Bjernede et fortrinligt Exempel. Bygningen, som tilhører Tiden før 1186, paabegyndte man med Kampestenskvadre, og af disse rejstes Kor og Absis, en betydelig Del af det runde Skib samt paa lidet nær de fire, store Søjler. Men saa pludseligt, uden ringeste Antydning af en Standsning i Arbejdet, ophøre Granitkvadrene, og man fortsætter med Tegl til Hovedmateriale, der endogsaa benyttes til det lille øverste Stykke af Søjlernes Skafter! Og da man, sikkert ligeledes før Udgangen af det 12te Aarhundrede, sætter Tvillingtaarnet paa Fjenneslevlille Kirke, saa tager man ikke det ringeste Hensyn til, at den Bygning, det gjælder om at smykke og give et anseligere Ydre, er opført med raa og kløvet Kamp, men rejser Taarnet af Tegl.

At imidlertid Naturstenen baade som den jordfundne Sten og som Brudstenen er bleven benyttet til Kirker samtidig med og efter, at Teglen havde funden Indpas hos os, have vi Beviser i Hænde for; men selv

om dette ikke var Tilfældet, saa maatte vi alligevel betragte det som givet, thi dels vilde det jo i og for sig være ufornuftigt at tro, at man i Almindelighed lige med Et slog Vrag paa Materialier, der fra Slægt til Slægt havde ydet god Tjeneste, og dels kom der undertiden en saare vigtig Faktor til at gjøre sig gjældende, en Faktor, som til alle Tider vil bibeholde sin Indflydelse, den nemlig, at det sine Steder var billigere at bygge med Naturstenen end med Teglen. I Stevns Herred, hvor Brudstenen fra den nære Klint den Dag i Dag af økonomiske Hensyn finder jævnlig Brug til Husbygning, kunne vi saaledes paavise Spidsbuen som oprindelig Vinduesafslutning i et Par Limstenskirker, og paa Øen Orø i Holbæk-Fjord træffe vi en Kirke af raa Kamp, hvor Vinduesbuen ligeledes er tilspidset. Denne sidste Oplysning, som jeg allerede har meddelt i mit ovenanførte Skrift, er fremsat som Exempel paa, hvorledes afsides Beliggenhed i Forbindelse med smaa pekuniære Vilkaar kan komme til at spille en betydningsfuld Rolle ved Valget af Byggemidlet, saaledes at de tidligst benyttede Stenarter fandt Anvendelse længe efter, at den letbehandlelige Tegl var bleven kjendt af vore Bygmestere (oaf. St. S. 14—15). Det er da ikke tilladeligt, naar Pastor Helms løsriver min Omtale af Orø Kirke fra den Forbindelse, hvori den forekommer, og benytter den som en indirekte Støtte for sin Formodning om, at blandt de jydske Granitkirker ere de af raa Kamp yngre end de af huggen. Saafremt det havde været almindeligt af økonomiske Hensyn at bruge f. Ex. den raa og kløvede Kamp som Hovedmateriale i Tiden efter ca. 1170, hvorpaa beror det da, at vi til Indfatninger om rundbuede Vinduer og Døre i Kirke-

bygninger af denne Stenart træffe Kamp, Limsten, Kildekalk, Faxekalk og Ahl, men saa at sige aldrig Tegl? Et Résumé af det her fremsatte vil altsaa i faa Ord komme til at lyde: Da Teglen i Løbet af det 12te Aarhundredes anden Halvdel bliver kjendt her hjemme, arbejder den sig i forholdsvis kort Tid frem til at blive vort Hovedbyggemiddel, men snart gammel Vane, snart de stedlige Forhold og snart — og ikke mindst — Pengespørgsmaalet komme til at bevirke, at flere af de tidligere anvendte Stenarter ikke helt gaa af Brug. Her til kan saa endnu føjes, at praktiske og kunstneriske Hensyn samt individuel Smag selvfølgelig i Fortid som i Nutid have gjort deres Indflydelse gjældende [1]).

Med særligt Henblik til de jydske Kvaderstenskirker af Kamp og udtalende, at den eneste sikkert daterede blandt dem, Gjellerup Kirke fra 1140, „ganske har Præget af at være en af Jyllands aller ældste" (S. III, Sp. 2) [2]) — en Udtalelse, som Pastoren, hvad vi neden-

[1]) Det er med udelt Fornøjelse man ser, at Arkitekt M. Nyrop ved Opførelsen af det nye Raadhus i Kjøbenhavn i stor Mængde agter at benytte vor fortrinlige Limsten fra Stevns Klint, et Materiale, der i høj Grad fortjener at gjenoptages i i vor monumentale Bygningskunst.

[2]) Indskriften, som indeholder Opførelsesaaret, findes paa Dækstenen over Kirkens søndre Portal og lyder: *Anno mcxl incarnationis domini est hic fundata sub honore dei domus ista.* Til Fordel for sin Formodning om, at Bygningen hører til vore aller ældste Granitkirker, gjætter Helms paa, at der i Ordet *hic* muligvis ligger „en med en vis Tilfredsstillelse tilføjet Hentydning til, at man i denne Henseende her var kommen forud for andre Steder i Landet", men denne Gisning forekommer mig mildest talt at være meget søgt. *Hic* staar her paa selv samme Maade som i Indskriften fra Bjernede: *Ebbo filius Sælmonis et uxor eius Rachanild construxerunt hic ecclesiam, qvam postea filius eius Suno erexit lapideam in onore dei et sče. Marie et sči. Laurenci.* — Naar Helms med

for skulle se, paa en for ham yderst uheldig Maade senere hen selv afkræfter —, er den nævnte Forfatter af den Mening, at et Tidsrum af én à to Menneskealdre er for ringe til i det at tænke sig Hovedmassen af disse Bygninger opført. Hertil kan i Almindelighed svares, at det angivne Aaremaal er et langt Spand af Tid, i hvilket megen Udvikling kan foregaa, og at vi ad historisk Vej aldeles intet vide om, med hvilken Kraft der er arbejdet — det enkelte Monument taler jo atter og atter om en ofte forbavsende Ihærdighed —, men ganske særligt skal det fremhæves, at et blot nogenledes fyldigt Kjendskab til den af vore kirkelige Gjenstande, der med forholdsvis faa Undtagelser hidrører fra den ældre Middelalder og som Regel maa antages for at være samtidig med den Bygning, hvori den forekommer, Døbefonten, oplyser os om, at større Grupper af vore Brudstenskirker ere rejste indenfor en stærkt begrænset Aarrække, idet nemlig den samme Døbefonts-Typ eller særlig karakteristiske Enkeltheder lade sig paavise i vidtstrakte Egne, medens vi dels slet ikke, dels ganske undtagelsesvis træffe den i andre. Da det er min Hensigt at behandle vore Monumenter af den nævnte Art i et særligt Arbejde, til hvilket jeg har et meget omfattende Materiale, skal jeg her indskrænke mig til exempelvis at anføre følgende: Døbefonten, paa hvilken fire Dyrekroppe

---

Henblik til Gjellerup Stenen anfører, at der i en Afhandling af ham i Ny kirkehist. Saml. (II, 564) findes én Tegning af den og hos mig, i min Udsigt over vore romanske Kirker, „en anden senere", da trænger denne Meddelelse af Hensyn til dem, der søge Oplysning om Stenens Udseende, til det Korrektiv, at H's Afbildning paa væsentlige Punkter er unøjagtig, medens min formentlig er saa omhyggelig, som man i Tegning kan gjengive den.

(Løver) udgaa fra to stærkt fremspringende Hoveder, findes i et betydeligt Antal af Midtjyllands Kirker. Den aftager stærkt nordefter fornemmelig holdende sig østover, og jeg fejler næppe, naar jeg angiver, at den nordligste forekommer i Hals Kirke (Kjær Herred)[1]). Om denne Typ, som Helms omtaler i Forbindelse med „vore kirkelige Mindesmærker fra Midten af 12te Aarhundrede", oplyser han, at den findes i Gjellerup Kirke „paa dens vistnok med Kirken selv samtidige Døbefont" (S. VII, Anmærk.[1]). Men naar Fonten med de fire Kroppe til de to Hoveder vistnok er oprindelig i Gjellerup, saa er den det jo vistnok ogsaa i alle de andre Kirker, og hvorfor da antage, at netop Gjellerup hører til de „aller ældste"? For Pastoren mener vel ikke, det gaar an at søge Udgangspunktet for nævnte Typ i Gjellerup? — Jeg skal endvidere oplyse om, at jeg paa et samlet Areal af ca. 8 □ Mils Størrelse blandt de derværende 25 Landsbykirker, af hvilke to have Fonter fra en nyere Tid, kan paapege en og samme Typ for de 15's Vedkommende, og yderligere denne Typ, om end mere spredt, i de omliggende Egne, samt at den forholdsvis sjældne Firkløver-Font forekommer 5 Gange i 9 til hverandre stødende Sogne, af hvis Kirker de to have Fonter fra Renaissancetiden og Begyndelsen af vort Aarhundrede.

Og det er jo ingenlunde blot fra den romanske Periode, at disse uafviselige, af Hr. Pastoren ikke raadspurgte Vidnesbyrd foreligge om, at meget omfattende Arbejder netop ere udførte indenfor et stærkt begrænset Aaremaal, at de Krav, som man i ét Sogn stillede til sin

[1]) Paa Sjællands Nordkyst i Fiskerlejet Hornbæk, hvis Kirke er opført i 1737, findes, morsomt nok, en romansk Døbefont af denne Typ, der utvivlsomt er kommen fra Jylland.

Kirke, hurtigt fandt Vej til de omliggende Egne. Se vi saaledes hen til de fra den yngre Middelalder hidrørende Tilbygninger ved vore Landsbykirker, i Særdeleshed Taarnene, da kan det ikke undgaa vor Opmærksomhed, at visse Arter af Blindingsdekoration i Gavlene jævnligt ere knyttede til bestemte Egne af Landet, og gaa vi til Renaissansetiden, fra hvilken jo kun saare faa Taarne skrive sig, da se vi f. Ex., at da Frederik d. II i 1588 har ladet Slangerup Kirkes Skib opføre af nyt og Taarnet fra den tidligere Kirke delvis ombygge, saa dukker der i de omliggende Egne Taarne frem med ganske lignende Gavlprydelser i Skjævinge, Ølsted, Krogstrup og maaske flere Steder. Med overvældende Klarhed træder det her paaviste os paa andet Omraade imøde i sidst nævnte Periode eller, stærkere begrænset, under Christian d. IV's Regjering, thi hvilken Masseproduktion har der ikke overalt her hjemme i hans Dage fundet Sted alene med Hensyn til rigt udstyret Billedskærerarbejde, Altertavler og Prædikestole! Saare fristende var det nærmere at komme ind paa disse Forhold, som atter og atter lade sig dokumentere med fyldige monumentale Vidnesbyrd, men jeg skal her, i Henhold til det meddelte, indskrænke mig til at hævde, at Alt peger hen paa, at Opførelsen af vore Kirker, de ved dem foretagne større Forandringer og Udsmykninger, samt Anskaffelsen af flere af de betydeligste yngre Inventariegjenstande som Regel ere skete i Løbet af forholdsvis kort Tid indenfor de forskjellige Landsdele [1]).

[1]) Tanken ledes i denne Forbindelse uvilkaarligt hen paa Ovnene, som i vor Tid ere blevne opsatte saa godt som overalt i vore Kirker, thi Bekostningen af disse hidrører jo utvivlsomt ikke

I det Forhold, at Vinduerne i vore med Brudsten opførte Kirker ere meget smaa og saa godt som altid afsluttede med en Rundbue, ser Helms ingen Hindring for at antage, at en Del af disse Bygninger tilhører en noget senere Tid end det 12te Aarhundredes Slutning. Denne Antagelse staar, som ovenfor vist, ikke i Strid med det af mig fremsatte; men naar Pastoren til Støtte for den og for at komme bort fra det paafaldende i, at vi ikke have et større Antal Brudstenskirker med spidsbuede Vinduer, udtaler, at Bibeholdelsen af Rundbuen bl. a. kan finde Forklaring deri, at den, især hvor Vinduets Overdel huggedes af én Stenblok, baade var den „naturligste og nemmeste" (S. IV, Sp. 2), saa skal dertil ganske i Almindelighed bemærkes, at der for Arkæologen aldeles ikke vilde være noget unaturligt i at træffe Spidsbuen udhugget i én Sten, og at Nemheden — jeg forstaar derved Bekostningen (= Tiden) ved Forarbejdelsen — enten maatte komme til at stille sig ganske ens ved de to Bueformer eller, hvor Spidsbuen gjordes meget stejl, medføre en saa ringe Merudgift, at den blev aldeles forsvindende overfor hele Byggearbejdet, der jo særligt ved Granitkirkerne noksom røber, at Hensynet til hvad der var „nemt" just ikke har spillet nogen fremtrædende Rolle. Man tænke blot paa Absis'erne, hvis enkelte Kvadre bleve krumhugne efter den fælles Radius! — At Rund-

derfra, at Befolkningen lige med Et er bleven greben af en saadan Kuldskærhed, at den virker forstyrrende paa Andagten, men fra, at naar man i det ene Sogn har faaet en saadan, saa gaar det ikke ret vel an at staa tilbage i det andet. Anskaffelsen af de smagløse, ofte ret kostbare Gravmonumenter paa Kirkegaardene peger i noget lignende Retning, idet Kjærlighed til den Afdødes Minde sikkert i mange Tilfælde ikke i første Række har været Drivfjeren til, at de rejstes.

buen med den romanske Periode ikke forsvinder fra Arkitekturen, trænger formentlig næppe til udførligere Omtale — jeg minder rént exempelvis om, at Døren paa vor pynteligste lille Bygning fra den senere gotiske Tid, Biskop Oluf Mortensens Vaabenhus ved Roskilde Domkirke, er rundbuet —, medens det selvfølgelig vilde have en Del Interesse at erfare, hvorledes det forholder sig med den af Brunius i Skaanes Kunsthistorie fremsatte og af Helms i hans Afhandling optagne Meddelelse om, at Borrie Kirke i Nærheden af Ystad i Aaret 1319 blev opført som et Kapel „i den reneste Rundbuestil". Jeg har forespurgt mig om denne Sag hos Sverigs Rigsantikvar, Dr. Hans Hildebrand, der samtidig med at erklære, at Kirken ifølge de foreliggende, af Brunius udførte Tegninger maa siges at være rént romansk, er lidet tilbøjelig til at tro, at den skriver sig fra en saa sen Tid som den angivne, og han tilføjer: „Jeg kjender ikke Indholdet af det Aktstykke, som Brunius citerer. Kan det ikke gjælde et Kapel, som er bygget i eller ved Borrie Kirke?" [1]) At Brunius' Meddelelser til Tider maa optages med nogen Varsomhed, er givet, og jeg skal her blot henlede Opmærksomheden paa hans Sammenblanding af de arkæologiske og historiske Forhold i Fjelkinge i Villads Herred med Flikinge i Torna Herred. — Hvad angaar Vinduernes ringe Størrelse, da mener Pastoren, at denne tildels ret vel kan forklares af Sikkerhedshensyn. Her i kan jeg til en vis Grad være enig, og jeg skal i saa Henseende meddele, at de fleste af Kirkerne i Stevns Herred kun have haft ét lille Vindue paa hver af Skibets Længdesider (Antallet er som Regel tre),

[1]) Jeg haaber til Sommer at faa Lejlighed til at gjøre mig bekjendt med denne Bygning.

men i første Række maa jo dog det lille Vindue i den ældre Middelalders Kirke opfattes som en Stilejendommelighed. I de Tilbygninger, man rejste, og ved de Omdannelser, man foretog, i den senere gotiske Periode, en Tid, fra hvilken Kjøbstæder og Herregaarde tale om alt Andet end Følelse af Tryghed, anbragtes forholdsvis store spidsbuede Vinduer; det krævede nu i Almindelighed den kirkelige Bygningskunst paa den Tid [1]).

Efter at have dvælet ved Vinduerne vender Helms, der ved sin Behandling af Æmnet ikke vil gaa ud fra et „almindeligt Skjøn", men fordrer „bestemte Kjendsgjerninger", sig til forskjellige arkitektoniske Enkeltheder for ogsaa ved Hjælp af dem at godtgjøre — hvad jeg jo forøvrigt intetsteds har bestridt —, at man har bygget med Kvadersten, efter at Teglen var bleven kjendt. Noget synderlig fyldigt og stærkt overbevisende Materiale venter Læseren sig paa Forhaand nu ikke her, idet Forfatteren strax udtaler, at „Spor" i saa Henseende „ikke ganske mangle" paa „enkelte" af dem (S. V, Sp. 2). Først henleder Pastoren Opmærksomheden paa Ribe Domkirkes vestre Portal, der er rundbuet og bygget af Kamp, og udtaler efter visse Enkeltheder det Skjøn, at den ikke kan henføres til en tidligere Tid end „noget" ind i det 13de Aarhundrede. Derefter anstilles en Sammenligning mellem Gjellerup Kirke, som Helms jo hen-

[1]) Jeg benytter her Lejligheden til at bemærke, at vore Landsbykirkers Taarne efter min Opfattelse, der støtter sig paa Iagttagelser, som jeg andetsteds vil komme ind paa, først og fremmest ere opførte som sikre Udkigspunkter. Kjøbstæderne og Adelsgaardene havde Volde, Palissadeværk og Grave til Beskyttelse, men for Landsbyen hed det i Ufredstider fornemmelig kun: Se dig godt for, at du i det mindste kan skaffe en Del af dit Gods til Side, før Fjenden er i Gaarden.

regner til de aller ældste, og den nord for Silkeborg liggende Grønbæk Kirke, som antages for at være betydelig yngre; men Motiveringen af denne Antagelse løber kun ud i, at der paa sidst nævnte Sted møder En „ligesom et Pust" fra en senere Tid, og at vi ikke kunne „værge os for det Indtryk", at Bygmesteren har været ikke „helt ukjendt" med tidlig-gotisk Arkitektur. Døbefontens Firkløverform her beviser intet, da vi kunne paavise denne Form i ældgamle romanske Kirker. Naar Pastor Helms ved Omtalen af Lime Kirke (Rødding H.) skriver, „at vist næppe nogen anden af vore Kirkebygninger indeholder noget, der mere slaaende minder os om gammel Træbygningskunst" (S. VII, Sp. 2) end det, vi se paa denne Kirkes Kor, da skal jeg i Forbigaaende bemærke, at dette kun røber, at han ikke har gjort sig bekjendt med min for Kirkeministeriet i „Sjællands Stiftslandsbykirker"[1]) meddelte Afhandling om St. Jørgensbjærg Kirke i Roskilde, hvor Trækirkens Konstruktion er saa nær gjengivet, at dens runde Hjørnestolper findes efterlignede i Sten saavel paa Skibet som paa Koret, samt at der blandt Lime Kirkes arkitektoniske Enkeltheder ikke findes en eneste, der kommer Træskærerkunsten saa nær

[1]) Helms har i sin Afhandling citeret dette Arbejde: „Sjællands Stiftslandsbykirker ved Clemmensen og Løffler". Denne Maade at citere paa maa jeg afvise som ikke passende, da Værkets første Titelblad angiver, at Kirkerne m. m. ere „undersøgte og beskrevne" af mig, og Indholdet af det andet Titelblad (S. V) lyder: „Sjællands Stiftslandsbykirker. Text af J. B. Løffler." Alle Afhandlingerne skyldes altsaa mig, og af Tavlerne har jeg udført den ene Halvdel. Arkitekt Clemmensen den anden. Et literært Arbejde anføres jo altid efter Forfatteren af Texten, uafset om denne ledsages af Plancher eller ej. Gjorde man ikke det, saa maatte man jo uvægerligen — og med større Ret, da mine Afhandlinger spænde over mere vidtstrakte Felter — citere: „Ribe Domkirke ved Heinr. Hansen og Jacob Helms".

som den af mig i „Danmarks romanske Kirkebygninger“ omtalte og afbildede Karmsten fra Thorslevs Kirke. Yderligere skal jeg med Hensyn til Pastorens Aldersangivelser tilføje, at naar han i de smaa, halvrunde Legemer, som udgaa fra nogle af Rundbuerne i Blindingerne paa Grinderslev Klosterkirkes Absis, ser „et let kjendeligt og meget karakteristisk Træk af den sent romanske eller Overgangsstilen“, da har jeg forlængst — med Henvisning til Grinderslev — henledet Opmærksomheden paa, at et lignende lille Legeme forekommer paa en Sten fra en Frise, der har prydet Koret paa Kirken i Thorslunde, en gammel-romansk, med Kildekalk opført Bygning (Sjæll. Stiftslandsbykirker S. 26 og Tavle 33 Fig. E)[1]). Endnu skal jeg her med et Par Ord omtale Bur Kirke mellem Holstebro og Vem, med Hensyn til hvilken Helms opkaster det Spørgsmaal, hvorvidt vi i den „Egenhed“, at Koret har „samme Brede og Højde som Skibet“, have noget, der peger hen paa det 13de Aarhundrede (S. IX, Anmærk. †††). For mig staar det som utvivlsomt, at Forfatteren overfor denne paa sin Vis interessante lille Bygning har gjort sig skyldig i en betydelig Misforstaaelse, idet den nuværende Kirke i Bur kun kan opfattes som Rester — Absis samt et delvis ombygget, mod Vest forlænget Kor — af en forholdsvis meget anselig romansk Bygning, en Opfattelse, som finder Støtte i en lokal Tradition, der véd at fortælle om et „Kloster“ paa dette Sted.

---

[1]) Jvfr. V. Koch: Sallinglands Kirker S. 2, Sp. 2, S. 5, Sp. 2 og S. 6, Sp. 1. Forfatteren af nævnte Værk er i det hele tilbøjelig til med mig at hævde, at Helms rykker Grænsen for den almindelige Brug af de naturlige Stenarter i vor kirkelige Bygningskunst for langt ned i Tiden.

I Slutningen af sin Afhandling har Helms som et historisk Vidnesbyrd om, at man langt ned i Middelalderen lod sig nøje med en Kirke af Træ selv ved et anseligt Kloster, fremdraget Forholdene fra Eskilsø og Æbelholt; men Maaden, paa hvilken han har benyttet — eller rettere ikke benyttet — det foreliggende saavel arkæologiske som historiske Materiale, er i fler end én Henseende ret forbavsende. For det første omtaler Pastoren ikke med en Stavelse, at der paa Eskilsø i Roskilde-Fjord — Stedet, hvortil den franske Kannik Vilhelm paa Biskop Absalons Opfordring kom i 1162 og forblev som Abbed i godt en halv Snes Aar — den Dag i Dag findes Ruiner af en med Sten opført Kirke. Bygningen, der er bleven rejst med raa og raat tildannet Kamp til Hovedmateriale, mellem hvilket i det Indre en Del Kvadre af Kildekalk har fundet Anvendelse, havde en Længde paa ialt ca. 38 Al., og i Øst sluttede dens Kor med en halvrund Absis. Denne Bygning har jo sikkert allerede staaet, da Vilhelm kom til Stedet. I de nærmeste Aar før 1177[1]) flyttes Klostret fra Eskilsø, bl. a. fordi den var udsat for Oversvømmelse, til Æbelholt mellem Hillerød og Arre Sø, og Absalon, Stiftelsens trofaste Ven, opfordrer Sognefolket i Lynge og Helsinge til at kjøre Sten til Kirkens Fundamenter, inden de begyndte Pløjningen af deres Marker. Ej heller dette omtaler Helms med et eneste Ord, men siger kun, idet han i en Anmærkning og uden nogensomhelst Kommentar henviser til vedkommende Sted i Script. rer. Dan. (VI, 37): „Og særligt hvad Anlæggelsen af denne hans nye Klosters

[1]) Med Sikkerhed vide vi kun, at Flytningen foretoges, før Absalon blev udnævnt til Ærkebiskop. Suhm sætter Aaret til 1175.

Kirke angaar, vides det udtrykkeligt, at han er bleven støttet med Hensyn dertil af sin mægtige Ven Biskop Absalon". Naar vi nu ikke desto mindre erfare, at Klosterkirken i Æbelholt ved Vilhelms Død (1203) var af Træ, og at Koret til en anseligere Stenkirke blev indviet i 1210, saaledes at altsaa Paabegyndelsen af denne Bygning maa være sket omtrent umiddelbart efter, at den følgende Abbed, Rikard, var bleven udnævnt, da taler saare meget højlydt for, at vi staa overfor ganske særegne Forhold, og at vi vel nærmest i Vilhelms stærkt udviklede økonomiske Tilbøjeligheder maa søge Grunden til Bibeholdelsen af en sikkert som midlertidig opført Trækirke; men i ethvert Tilfælde kunne vi efter det foreliggende aldeles ikke benytte hele denne Sag som et af „historiske Kjendsgjerninger" støttet Vidnesbyrd om, hvor sént ned i Tiden Træet sine Steder blev fortrængt af Stenen som Byggemiddel. Det er altid uheldigt i et Arbejde at have overset visse betydningsfulde Forhold, men særligt dér, hvor disse træde hæmmende op overfor Paastande, man søger at forfægte.

Pastor Helms' Afhandling indbyder paa langt flere Punkter end de her paatalte til Kritik — Arkitekt V. Koch har i „Sallinglands Kirker" allerede paapeget ikke faa ganske uholdbare Udtalelser —, men jeg tror ved nærværende Indlæg i Korthed at have fremdraget de for mig betydeligste. Hvad det for Pastoren i første Række maatte have kommet an paa, var d e t, at paavise nogle, ja blot enkelte, af Natursten rejste Landsbykirker fra den ældre Middelalder med gjennemførte og klart fremtrædende gotiske Enkeltheder, og det har han

ikke været i Stand til[1]). Men selv om han havde kunnet det, saa havde han jo alligevel ikke ført noget Bevis imod, at Hovedmassen af vore Brudstenskirker maa antages at have staaet, da vi i det 12te Aarhundredes anden Halvdel lærte Teglen at kjende.

Decbr. 1894.

[1]) Jeg tænker her altsaa ikke saa meget paa et Vindue, en Dør eller en Korbue med Spidsbuen til Afslutning — Spidsbuen kan paavises her hjemme før Udgangen af det 12te Aarhundrede —, men paa saadanne Former som Kapitæler, ornamentale Dekorationer og Ledføjninger, der bære Gotikens Stempel. Af den mindre kyndige Iagttager kan en spidsbuet Korbue undertiden opfattes som oprindelig Form uden i Virkeligheden at være det. I Løbet af den yngre Middelalder skete det nemlig ofte, at man brød den nævnte Bueaabning større og da ikke blot afsluttede den med en Spidsbue, men undertiden tillige indsatte de oprindelige Kragbaand i Centrumshøjden.

Litteratur og Kritik.

Ernst Robert Daenell: Die Kölner Konföderation vom Jahre 1367 und die schonischen Pfandschaften. Hansisch-dänische Geschichte 1367—1385. (Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte, herausgegeben von W. Arndt, K. Lamprecht, E. Marcks. 1. Bd. 1. Heft.) Leipzig (Duncker & Humblot) 1894. (174 SS.)

Det er i den sidste Tid ikke saa sjældent, at man i Tyskland til Emne for Doktordisputatser eller lignende akademiske Skrifter har taget et eller andet af Berøringspunkterne mellem Tyskland og Danmark i den senere Middelalder. Hvad der af saadanne Skrifter er fremkommet siden von der Ropps smukke Afhandling, som jeg i sin Tid anmeldte i dette Tidsskrift (4. R. VI), har dog ikke frembudt synderlig Interesse; de forskellige Forfattere har ladet sig nøje med at benytte de nærmestliggende Kilder, til nordiske Behandlinger har de kun haft et meget mangelfuldt Kendskab, og de har heller ikke fordybet sig saaledes i det valgte Emne, at de har formaaet at give noget væsentligt nyt. Af en helt anden Karakter er det Arbejde, hvis Titel staar over disse Linier, og skønt det synes at være Forfatterens Debutskrift, maa det regnes for en videnskabelig fuldtlødig Præstation. Det betegner sig som udgaaet fra Professor Lamprechts Seminar, og maaske har denne fremragende Historiker sin Del i, at Afhandlingen er blevet saa fuldendt; Hoveddelen af Æren maa dog sikkert tilkomme Hr. Daenell. Med største Flid har han sat sig ind i sit Emne, og han er desuden fuldstændig Herre over den Litteratur, hvori Emnet tidligere er blevet behandlet, deriblandt ogsaa den, der stammer fra Norden. Hvad han

har udfundet ved sine Undersøgelser, fremsætter han i en klar og udtømmende Fremstilling, der er ordnet særdeles overskueligt. Efter kort at have paapeget, hvorledes Freden i Stralsund kom i Stand 1370 og Hanseforbundet derved blev Panteindehaver af de skaanske Slotte for femten Aar, følger han de Forviklinger, som denne Besiddelse gav Anledning til i Valdemar Atterdags sidste Aar og siden, mens Margrethe styrede det danske Rige i sin Søn Olufs Navn, lige til det Øjeblik, da Dronningens kraftige Optræden tvang Hanseaterne til meget uvillig at tilbagegive Pantet. I talrige Anmærkninger anføres Beviserne for alt, hvad der fremstilles, og hvor der er noget, der giver Anledning til Tvivl, belyses dette udførlig.

Man vil vistnok forstaa, at netop jeg har gennemlæst dette Skrift med særlig Interesse. Det samme Emne, som Daenell her omhandler, har jeg jo for en halv Snes Aar siden fremstillet i mit Skrift om Dronning Margrethe; Kildematerialet er siden ikke blevet forøget, men hvad der hos mig kun udgjorde nogle Kapitler af et meget andet omfattende Arbejde, er af Daenell gjort til Genstand for en særlig monografisk Behandling, og jeg kunde da nok have Grund til at frygte, at denne Særundersøgelse maaske havde aabenbaret ret store Mangler i min flygtigere Fremstilling. Noget beroliget blev jeg vel ved at se den Anerkendelse, som Daenell yder min Bog i sin Fortale; i Modsætning til Schäfers og Reinhardts Fremstillinger af Forholdene under Valdemar Atterdag, der karakteriseres som „ganz kurz und unzureichend", betegnes min Skildring som „kurz und schön". Imidlertid betoner Forf. dog, at der nok lod sig give Tilføjelser til min Fremstilling, ligesom at hans Opfattelse lejlighedsvis afviger fra min, saaledes at jeg endnu ikke kunde føle mig helt sikker. Gennemlæsningen af selve Skriftet viste imidlertid, at de Afvigelser, Forf. hentyder til, kun drejer sig om Enkeltheder af saare ringe Betydning; jeg tør vel sige, at selv om han paa ethvert af disse Punkter havde Ret og jeg Uret, saa vilde min hele Skildring alligevel staa fast i alle sine Hovedtræk. Og endda er det naturligvis ikke saa, at Daenell har Ret paa alle Divergenspunkter. Naar han ikke kan tiltræde min Forkastelse

af en Efterretning hos Hvitfeld om Kongevalget efter Valdemar Atterdags Død, saa vil jeg jo ganske vist forbeholde mig at have en bedre begrundet Mening om Hvitfelds Kildeværd end den tyske Historiker; naar han (S. 140) lader mig med Urette tvivle om to Recessers rigtige Datering, beror det blot paa, at han har misforstaaet det hypothetiske i det danske Udtryk: „kunde vække Tvivl", og overset, at jeg i den følgende Sætning netop imødegaar Tvivlen. I andre Tilfælde drejer Uenigheden sig om Ting, overfor hvilke der paa Grund af Kildernes Fattigdom kun kan opnaas en saa ringe Grad af Sandsynlighed, at det knap er værd at strides derom; atter i andre Tilfælde har Daenell sikkert nok Ret, som naar han henfører den første demokratiske Bevægelse i Lübeck til 1374, mens jeg angav 1376, o. l.

Et eneste Sted har Daenell en Polemik imod mig, der er lige saa grundløs efter Indholdet som uheldig i Formen. Han opregner (S. 110, Anm.) flere Angivelser fra Hanseaternes Klageskrifter, der skal bevise, at Dronning Margrethe har faaet Lod og Del i Udbyttet af de Sørøverier, der dreves af Høvedsmændene paa de danske Slotte, og efter at have nævnt, at man næppe kan bortfortolke dette ved med Munch at sige, at Dronningen ikke havde synderlig Magt over sine Lensmænd, fortsætter han: „Auch ist es verständlich, warum Erslev dieser Beispiele nicht und der Mitwirkung der Königin auch nirgends prägnant Erwähnung thut". Altsaa, Hr. Daenell er spydig; han forstaar, at den patriotiske danske Historiker undgaar at nævne, at den højsalige Dronning „mit den Piraten den Raub teilte". Dette maa vel være hans Mening, men Tanken er da højst underlig hos en Forf., der dog maa have set, at jeg netop gør mit bedste for at vise, at Dronning Margrethe begunstigede Kaprerierne, saalænge de passede til hendes Politik overfor Stæderne, „brugte Sørøverne til Skræmmemiddel overfor Hanseaterne". Endnu løsere er dog Paastanden om, at jeg ikke udtrykkelig skulde have omtalt Dronningens Medvirkning; jeg ønskede jo intet heller end at kunne godtgøre denne, og jeg fortæller da ogsaa efter et hanseatisk Klageskrift, hvorledes noget i Sundet taget Gods „blev ført til

Varberg og delt i Dronningens Nærværelse, der selv tog det meste af Ladningen". Dette er netop Daenells første Exempel; hans næste anfører jeg i den tilsvarende Anmærkning (S. 460), hvor det godtgøres, at det kun er en Genganger af det forrige med fejlskrevet Aarstal; hans følgende Bevissteder har jeg med Rette ikke omtalt, thi de tilhører ikke blot Tiden efter 1385, men de drejer sig om Strandingsgods, ikke om Sørøverier. Paa dette Punkt har den tyske Forf. da unægtelig været meget letsindig; det bør dog tilføjes, at en Skødesløshed af denne Art vistnok er uden Sidestykke i hans ellers saa nøjagtige Skrift.

Kildematerialet til Oplysning om Hanseforbundets Forhold til Danmark er i det hele rigeligt og paalideligt, dertil udgivet paa den fortrinligste Maade i Koppmanns „Hanserecesser"; det er da ikke saa underligt, at en tysk og en dansk Forfatter kan fremstille Enkelthederne i Datidens Tildragelser saa godt som helt overensstemmende. Mærkeligere er det, at Daenell ogsaa er naaet til en Helhedsopfattelse, der kommer min overordentlig nær, og at det Syn, han har faaet paa Hanseaternes Magtstilling, er saa lidet afvigende fra mit; thi den Opfattelse, der fremtræder i mit Skrift, er meget forskellig fra den, der tidligere var gængse baade i Danmark og Tyskland. Begge Steder havde man en særdeles høj Mening om den Magt, Hanseaterne sad inde med; „de herskede med en Vælde over Havene, hvortil først vore Dage har vist os Mage i Englands Søherredømme; deres Udsendinge modtoges som Konger, foreskrev Nationerne Love og afgjorde Krig og Fred" (Allen). Ganske modsat betones dels i min „Dronning Margrethe", dels i min føranførte Anmeldelse af „de nyeste Bidrag til Erik af Pommerns Historie" Hanseforbundets politiske Svaghed; det er magtesløst overfor Norden, naar det ikke har Fyrster til Forbundsfæller; dets Forsøg paa ved Erhvervelsen af de skaanske Slotte at faa en Garanti for Opretholdelsen af Privilegierne falder meget uheldig ud, og Købmændene maa finde sig i endeløse Plagerier og Tynger, der kulminerer i Erik af Pommerns Indførelse af Sundtolden; de fredelskende Borgere viger stadig tilbage, naar det trækker op til Krig; selve Hanse-

forbundet er svagt i sin Organisation og Stæderne indbyrdes splidagtige.

At denne Opfattelse kunde faa Indpas i Tyskland, derom havde jeg kun ringe Haab, og dog er det den, som Daenell ogsaa er naaet til for det af ham behandlede Tidsrums Vedkommende. Naar han skal uddrage Facitet af de femten Aars Historie fra 1370 til 1385, saa betoner han med Rette, at Hansestæderne, ved at forlange Skaanes Slotte i Pant, især havde troet at opnaa, at deres Handelsrettigheder i Danmark nu blev opretholdte, og spørger da, om dette Haab var blevet opfyldt. Svaret er et ubetinget Nej (S. 145). Netop det modsatte af, hvad man havde haabet, var sket; Privilegierne var blevet overholdt ligesaa daarlig som nogensinde før, Købmanden havde lidt den største Skade; „es hätte kaum schlimmer zugehen können, wenn die Städte die Schlösser überhaupt nicht besessen hätten". Oven i Købet var netop Slottene blevet en Kilde til ny og truende Forviklinger med Norden, og da Hanseaterne gav Slottene tilbage, var det med den uudtalte Tanke, „dass ihre Inpfandnahme denn doch ein Misgriff gewesen sei, der weder politisch, noch merkantil, noch pekuniär die Stellung der Hanse in Dänemark wesentlich gefördert hatte". Det er et Slutningsresultat, der lige til Ordene minder om, hvad jeg har faaet ud[1]). Ogsaa i Pointeringen af de enkelte Hovedtræk, der har medført dette Udslag, stemmer Daenells Opfattelse næsten altid med min. Han betoner atter og atter, hvor hjælpeløse Hanseaterne stod overfor Danmark og Margrethe, og han finder ligesom jeg Aarsagerne til deres passive Politik i Forbundets løse Sammensætning, i den stærke Interesseforskel mellem de vendiske Stæder paa den ene, de preussiske paa den anden Side, endelig i de demokratiske Bevægelser, der begyndte at røre sig rundt om i Hansebyerne[2]); men disse Forhold, som jeg i min Frem-

[1]) Dronning Margrethe S. 107: „.... det Resultat, at Overtagelsen af Skaanes Hovedslotte og Markedet fra Hansestædernes Side var et Fejltræk, der hverken politisk eller pekuniært havde svaret til Forventningerne".

[2]) Det sidste Punkt er allerede fremhævet af tidligere tyske Gran-

stilling kun kunde antyde, belyser han udførlig og indgaaende. Paa denne Kant ligger overhovedet hans Bogs Hovedfortjeneste; gennem den faar man et Indblik i Hanseforbundets indre Organisation og dennes Mangler, som man tidligere har savnet. Men en Dansk vil tillige prise Forf. for den Upartiskhed, hvormed han har belyst Berøringerne mellem Tyskerne og et Nabofolk; det er et Særsyn ikke mindst i vore Dage, da de nationale Bølger gaar saa højt i Tyskland og saa stærkt ogsaa paavirker Historikerne i deres Fremstilling af svundne Tider.

Kr. Erslev.

Ludwig Schmitt (S. J.): **Der Karmeliter Paulus Heliä,** Vorkämpfer der katholischen Kirche gegen die sogenannte Reformation in Dänemark. (Ergänzungshefte zu den „Stimmen aus Maria-Laach" Nr. 60.) Freiberg i B. (Herdersche Verlagshdl.) 1893. (XI + 172 SS.)

At en katolsk Gejstlig, der beskæftiger sig med Danmarks Reformationshistorie, maa komme til særlig at lægge Mærke til den eneste Personlighed, der med virkelig Dygtighed optraadte som den katolske Kirkes Forsvarer mod den fremtrængende Lutheranisme, er saa naturligt, at man forsaavidt kun kan glæde sig over, at en saa fremragende Skikkelse som Lektor Paulus Heliæ har fundet en katolsk Biograf, saa meget mere som denne Mand efter Forfatterens Oplysninger hidtil har været saa godt som ukendt, ikke blot indenfor den katolske Kirke i Almindelighed, men ogsaa indenfor sin egen Orden. Forf., der har Ophold i Aarhus, er gaaet til sin

skere; Modsætningen mellem Preusserne og de vendiske Stæder er derimod næppe paapeget, i alt Fald ikke betonet af nogen før mig, og naar denne Modsætning ogsaa er blevet en Hovedtraad for Daenell, kunde der da nok have været Grund for ham til at henvise til mine Udtalelser derom. Overhovedet vil jo ganske vist en tysk Læser ikke gennem Daenells Fremstilling faa nogen Anelse om, i hvilken Grad hans Resultater falder sammen med de af mig tidligere fremførte.

Opgave med stor Omhu. Saa godt som hele den danske Litteratur om Emnet saavel som de københavnske Bibliotekers Haandskriftsamlinger ere med Flid benyttede; ja Forf. har end ikke skyet en Rejse til Holland og Belgien for om muligt at skaffe Oplysninger om Lektor Povls sidste Dage, desværre uden direkte positivt Resultat.

At der i Forfatterens Skrift skulde være fremdraget meget nyt Stof, var ikke til at vente efter den indgaaende Bearbejdelse af Emnet, som foreligger i afd. Biskop Engelstofts saa indholdsrige, for Opfattelsen af Paulus Heliæ saa epokegørende Levnedsskildring; men de to Forfatteres Standpunkt er saa forskelligt, at dette paa mange Punkter kommer frem ved Skildringen af Personligheden, selvfølgelig især i dogmatisk Henseende, hvor Pater L. Schmitt jevnlig polemiserer med sin Forgænger, hvis Fortjenester han forøvrigt paa andre Punkter stærkt fremhæver. Den dogmatiske Side af Sagen skal Anm. dog her ikke komme ind paa, det maa nærmest blive en Sag for Teologer af Faget. Hvad derimod Skildringen af Lektor Povls Personlighed angaar, da forekommer det Anm., at man gennem Forfatterens Fremstilling ikke faar et fuldt klart Billede af ham. Det ligger tildels i hele Behandlingsmaaden, som Forf. vistnok har tilfælles med den historiske Skole, han nærmest tilhører. Man savner den nyere Tids skarpe Kildekritik. Førstehaands-Kilder, store Uddrag af selve den omhandlede Persons eller hans Samtids Skrifter, Anførelse af Kilder af meget tvivlsomt Værd fra en langt senere Tid (Helvaders Silva chronologica f. Eks.) eller hele Uddrag af helt nye Forfatteres mere eller mindre subjektive Opfattelser af Begivenheder og Personligheder, alt opføres som Bevismateriale, tildels i Teksten selv; men midt under hele dette store Materiale taber Billedet af Manden selv i Klarhed.

Dertil kommer, at Forf. nærmest har Øje for Lektor Povls Stilling som katolsk Teolog; hans Forhold til Humanismen og til Erasmus Rotterodamus kommer ingenlunde til sin fulde Ret. Det er dog derigennem, at man faar Nøglen til Forstaaelsen af Paulus Heliæ i mange Henseender: hans stærke Fremhæven af grundige Studiers Betydning, hans Foragt for

den store Uvidenhed, han fandt hos mange af Kirkens Prælater og Præster, hans store Interesse for Oplysning, ikke blot i kirkelig, men ogsaa i human Retning, hvorved han selv bliver Forløberen for en mere humanistisk Behandling af dansk Historie i latinsk Sprog, og tillige bliver sin Tids ypperste danske Stilist, en Egenskab hos ham, der efter Anm.'s Mening ikke kan stærkt nok fremhæves. Naar man tager den Kamp i Betragtning, han maatte bestaa med et uudviklet Sprog, maa man ofte forbavses over den Kraft, han kan lægge i sit Udtryk, og den Dygtighed, hvormed han kan faa Tanken frem. I disse Hensender staar han, i alt Fald efter Anmelderens Opfatning, baade over Hans Tausen og den folkelig-udtværede Kristiern Pedersen med de mange Ord. Humanismen og Bekendtskabet med humanistiske Forfattere, navnlig Erasmi Skrifter, har aabenbart haft en meget befrugtende Indflydelse paa Paulus Heliæ og gjort ham skikket til paa en saa indgribende Maade at tage Del i Tidens Begivenheder. Den befrugtede hans Pen som hans Tale og gjorde ham en Tid lang til de unges Lærer og Fører, og deri, langt mere end i hans ydre Tilskikkelser, ligger det tragiske i hans Skæbne: han har vakt en stor Del af den Bevægelse, han senere selv kom til at bekæmpe; flere af de dygtigste og mest begavede af hans Disciple bleve de ivrigste Reformatorer. For dem som for en stor Del af sin Samtid kom han derfor til at staa som „Vendekaaben"; og han maatte komme til det. Der er netop gennem disse „frafaldne Karmeliterbrødre" kommet et personligt Element ind i Striden; den bliver heftigere og lidenskabeligere. Denne Lidenskabelighed omtaagede Blikket, og maatte gjøre det midt i Stridens Hede. Dem havde den humanistiske Luftning bidraget til at føre til Lutheranismen; for ham havde Humanismen, saa vidt man kan skønne, været et befrugtende Element i hans Udvikling, medens han i Virkeligheden vedblev at staa paa den katolske Kirkes Grund og i alt væsentlig bliver den katolske Kirkelæres Forsvarer. Men denne Humanismens Indvirkning paa Paulus Heliæ maa ikke trænges tilbage, naar man vil forstaa hele hans Udvikling og Personlighed.

I Slutningen af sit Værk har Forf. samlet nogle Træk til en Karakteristik af Paulus Heliæ, mest ved Uddrag af hans Skrifter. Han fremhæver stærkt hans paa Bunden milde Karakter, om end hans Harme over Uret og Vold ofte har indgivet ham glødende Ord, djærve („derbe") og heftige Udtryk. Dermed vil Forf. bevise det formentlig uberettigede i, at ikke blot hans første Biograf, Olivarius, men ogsaa „billigere og grundigere" Historikere, lige fra Engelstoft til Anmelderen, i den katolske Ordensmand have set den lidenskabelige Ivrer, der var opfyldt af et bittert, uforsonligt Had til Lutherdommens Befordrere. Nuvel, ingen har vel i nyere Tider villet benægte, at Lektor Povl paa Bunden af sin Karakter var en sandhedskærlig Personlighed. Men den Mand, der har forfattet det heftige „Svar til Hans Mikkelsen", Skibbykrøniken og meget andet, kan man ikke frikende for Lidenskabelighedens Fanatisme og for Had til hele den nyere Tids Bevægelser og derigennem til disses Bærere. Mærkeligt nok har Forf. ikke set, at naar man tager Lidenskabelighedens Brod fra Paulus Heliæ, — saa synker han meget betydeligt; thi saa vilde han paa mange Punkter blive en slet og ret Smædeskriver.

Det er ogsaa kun under Forudsætning af, „at Lidenskabernes Taage ofte har hildet hans Blik", at Anm. i Indledningen til Skibbykrønikens Oversættelse har kunnet give ham det „Ehrenzeugniss", som Forf. kalder det, at man dog synes at turde sige om ham. at han aldrig med velberaad Hu har *villet* forvanske Historien eller mod bedre Vidende har sagt andet, end hvad han i Øjeblikket ansaa for sandt; men jeg har tillige stærkt fremhævet, at det ofte er Partimanden, ikke Historikeren, der taler til os gennem den ejendommelige heftige Stil, og har i den Henseende henvist til mine Anmærkninger til Skibbykrøniken. Der er Grund for mig til atter at tage dette Forbehold. Thi i det følgende Ergänzungshefte zu den „Stimmen aus Maria-Laach" (Nr. 61) har Forfatterens Kaldsfælle, Pater Wilhelm Schmidtz fra Andreas-Kollegiet i Ordrup (Charlottenlund), i et kirkehistorisk Skrift om Forholdene i Danmark i Slutningen af Middelalderen med Henvisning til L. Schmitt's Skrift og til mine Ytringer kaldt Paulus Heliæ skarp, under-

tiden bitter i sin Dom, men dog „durchaus glaubwürdig“ [1]). Nej, det er Paulus Heliæ netop ikke, og kunde ikke være det, og det væsentlig af tre Grunde: fordi han ofte kun har haft urene Kilder, Fejdeskrifter og løse Rygter at holde sig til; fordi han lige saa lidt som sin Samtid besad kritisk Sans for at vælge og vrage, og, tilsidst og ikke mindst, fordi han selv stod midt i Stridens Hede som en af dens heftigste Kamphaner og i høj Grad var behersket af Øjeblikkets Stemning; derom afgiver Skibbykrøniken Vidnesbyrd nok. Selv kunde han paa Grund af alt dette ikke „veje og vrage“; det er vor Tids Sag med det nittende Aarhundredes stærkt udviklede historiske Kritik til Hjælper.

Det er derfor ganske rigtigt, hvad Forf. S. 152 bemærker, at Anm. ikke ubetinget forkaster enhver Beretning hos Paulus Heliæ, blot fordi Protestanterne tie derom. Forf. ser heri „et Fremskridt paa den objektive Historieskrivnings Gebet“. Desværre kan jeg ikke ubetinget give den ærede Forf. samme Ros for Objektivitet, især naar han kommer ind paa Skildringen af „die sogenannte Reformation in Dänemark“. Jeg turde saaledes, netop som objektiv Historiker, ikke skildre Hans Mikkelsen som „Christian II's onde Aand, der ved sine forgiftede Raad og Anslag havde bragt mange paa Skafottet“; thi herom véd man intet uden nogle ubevislige, i al Almindelighed holdte Insinuationer i et af Lektor Povls heftigste Fejdeskrifter, medens man lærer Hans Mikkelsen at kende fra helt andre Synspunkter gennem hele hans øvrige Færd og hans endnu bevarede, for en stor Del nu trykte Brevveksling. I og for sig kan det da heller ikke kaldes Ondskab, at han skal have haft stor Del i Kristiern II's Lovgivning, al den Stund Principperne i disse Love ere blevne knæsatte af følgende Tider, selv i katolske Lande, eller at han, den dygtige og driftige forhenværende Malmø-Borgmester og Købmand, selv giver sig af med at oversætte det nye Testamente. Heller

[1]) Der Einfluss der Religion auf das Leben beim ausgehenden Mittelalter, besonders in Dänemark, von Wilhelm Schmidtz, S. XIV—XV, Note 3.

ikke gaar det an i vore Dage i Mogens Gjø kun at se „den berygtede Adelsmand", som ved Bevægelsen mod Tiggermunkene „kunde erobre sig saa mangen skøn Besiddelse"; han har da i alt Fald — saaledes som hans nu udgivne Jordebog udviser — fra Tiggermunke kun erhvervet sig Graabrødreklostret i Randers, som Kongen skænkede ham mod Afstaaelse af Klostret i Flensborg, som Kongen tidligere havde overladt ham, samt et Par Bøndergaarde, som han 1530 købte af Sortebrødrene i Vejle[1]; den Slags Ting har saamænd mangen Katolik ogsaa gjort sig skyldig i. Jeg vil ikke forsvare den Politik, Mogens Gjø som Rigshovmester af og til førte over for Tiggerklostrene, men personlig Fordel har aabenbart ikke været Hovedmotivet, og af den Grund at kalde en Mand, der rager saa højt op i sin Samtid som Mogens Gjø, „den berygtede Adelsmand", vilde omtrent være det samme, som om man i et moderne tysk-katolsk Skrift vilde bruge det samme Udtryk om Fyrst Bismarck paa Grund af „Kulturkampen". — Heller ikke vilde jeg, selv om jeg var Hans Tausens arrigste Fjende, med Forf. S. 105 lade Hans Tausen i det bekendte Optrin, da han reddede Rønnov fra Folkeskarens Forbitrelse, „spille den højmodige"; den Slags Domme vilde jeg overlade til den, der kan ransage Hjerter og Nyrer.

Det er kun et Par Eksempler, der her ere anførte; ogsaa paa andre Punkter kunde der være Anledning til at berigtige et og andet i Forf.'s Fremstilling. Hovedbetydningen af Skriftet er jo imidlertid det Kendskab, en tysk-katolsk Læsekreds derigennem kan faa til en betydelig, for den hidtil saa godt som ukendt Personlighed. Ogsaa for dansk Historieforskning er der dog Punkter i Forfatterens Fremstilling, der kunne faa nogen Betydning. Ved Omtalen af Lektor Povls Skrifter er der saaledes et og andet, som fortjener Opmærksomhed, ligesom der ogsaa meddeles adskilligt af Lektor Povls utrykte

[1]) Elline Gøye's Jordebog, udgivet af Thiset, S. 386 ff. („Boskabet" i Randers Kloster købte M. G. Nov. 1529 af Graabrødrene); 390. — Fra andre Klostre, især i Jylland, købte M. Gjø en Del Gods (omtr. 20 Bondergaarde m. m.); heri synes ikke at være noget dadelværdigt.

Optegnelser i større Omfang end i Rørdams Historiske Kildeskrifters 1ste Bind. Fra katolske Kildeskrifter, der vistnok i Reglen ere ukendte af danske Historikere, meddeles nogle Oplysninger om Karmeliterordenen, der i det mindste indirekte kunne faa Betydning ogsaa med Hensyn til Lektor Povls egne Livsforhold. — S. 130 anfører Forf. saaledes en Fortegnelse fra Ordenens i Aaret 1462 i Bryssel afholdte Generalkapitel, ifølge hvilken der i dette Aar regnedes følgende 8 Klostre til Ordenens *provincia Daciæ:* Landskrone, Helsingør, Skelskør, Sølvitsborg, Varberg, Örebro i Sverig, Mariested (Sæby) og Aarhus. At Klostret i Sæby har hørt til Karmeliterordenen, er saaledes nu slaaet fast. Hvilken Orden Klostret i Sølvitsborg har tilhørt, har hidtil været ukendt[1]). At der i Lektor Povls Fødeby Varberg var et Karmeliterkloster, var endnu Engelstoft ubekendt[2]). Da Lektor Povl selv et Sted ytrer, at han havde været i Kloster fra Barn af, er det rimeligt at søge hans første Uddannelse netop i dette Kloster, der synes at have bestaaet indtil 1531, da det, efter at være opgivet af Brødrene, af Frederik I skænkedes til Varberg By[3]). — S. 132 oplyser Forf., at det paa et General-

[1]) Jvnf. Daugaard, S. 155, der efter et Dokument fra 1503 kalder det „Vor Frue"; i Eskild Gøyes Testament af 1505 (A. Heise, Familien Rosenkrantz's Hist. II, Dipl. S. 14) omtales ogsaa et Kloster i Sølvitsborg, men det kaldes her „St. Enevolds"; det havde imidlertid en „Prior" og „Brødre"; i Juli 1526 i et Brev til Søren Nordby, hvori der klages over, at denne havde beskattet det, kalder Frederik I det „vort eget Kloster udi Sølvitsborg" (Rigsarkivet, Danske Kong. Hist., Fasc 10). Det har saaledes, ligesom vistnok alle eller i alt Fald de fleste Karmeliterklostre, været stiftet af Kronen.

[2]) Ifølge *Magnus Matthiæ* (Rørdams Hist. Kildeskr. 2 R. II, 165) var det stiftet af Kristiern I 1471. Efter Forf.s S. 120 efter *Daniel, Vinea Carmeli*, Antwerp. 1662, 4to, anførte Ytringer faar man dog det Indtryk, at det allerede nævnes 1462; dog skal det maaske forstaas saaledes, at det først forekommer i senere Lister.

[3]) Fred. I's Registranter S. 359. Brevet er dog atter overstreget i Registranten. — Mester Svend i Skara, som Lektor Povl selv i „Svar til Kong Gustav" anfører som sin Lærer, er den

kapitel i 1513 blev bestemt, at Provincialerne skulde beklæde deres Embeder i 6 Aar, hvilket ved et Breve af Leo X Aar 1514 forandredes til, at Provincialerne herefter kun skulde vælges paa 3 Aar, og at de i Aaret 1513 valgte efter 3 Aars Forløb (altsaa 1516) skulde nedlægge deres Embeder. Denne Bestemmelse kunde maaske faa Betydning med Hensyn til det ikke helt betydningsløse Spørgsmaal, naar og hvorlænge Paulus Heliæ har beklædt Stillingen som Provincial (Forstander) for hele Provinsen *Dacia*. Dog er det efter de endnu foreliggende Data umuligt at afgøre, om den i Pave Leo's Breve af 1514 indskærpede Regel overhovedet har fundet Anvendelse i Norden.

Med Hensyn til Klostret i Helsingør er der derimod en Uklarhed hos Forf.: S. 25 anføres (efter Engelstoft), at det er det nuværende „Marienlyst"; S. 133 fortælles (efter Anm.), at Klosterbygningen endnu er bevaret som „en af de mærkværdigste i Danmark"; men paa „Marienlyst" staar der jo ikke længere nogen gammel Klosterbygning. Sagen er, at Dr. Henry Petersens Oplysning i „Aarbøger for nord. Oldkyndighed" 1879, S. 63 ff., at det er det nuværende store Hospital med den tilliggende Marie-Kirke, der har været Karmeliterklostret, har undgaaet Forf.'s Opmærksomhed. Han vilde af Dr. Petersens Afhandling tillige kunne have set, at Kristiern II ingenlunde var saa fræk at lade Dyveke afbilde ved sin Side paa den Altertavle, han skænkede til Klostret; det angiver rigtignok den tyske Præst og Krønikeskriver Reimar Kock, der selv havde set Altertavlen; men denne findes endnu i Nationalmuseet, og Kvindefiguren fremstiller tydeligt nok — Dronning Elisabeth; hendes Vaabenskjold staar nedenunder. Der er Grund til atter at fremhæve dette, da ikke blot Forf., men ogsaa andre Historikere i nyere Tider synes at have overset denne Oplysning.

Om Lektor Povls Endeligt er der som bekendt i de senere Aar fremsat forskellige Gisninger. Da Indledningen til Anm.'s

---

samme som den senere Biskop Svend af Skara, først Skolemester, senere Domprovst, indtil han efter Biskop Mogens Haraldsens Flugt (1529) af Kong Gustav indsattes til Biskop (Gust. I's Registranter, passim).

Oversættelse af Skibbykrøniken allerede var sat og et Par Korrekturer læste, meddelte Arkitekt, Prof. Storck mig tilfældig, at han i sin Ungdom paa sin Fødeby Skibbys nu forsvundne Kirkedør havde læst Ordene: „Da Paulus Eliæ var Kirkeværge". Derved syntes forklaret, at Lektor Povls Krønike netop fandtes indmuret i Skibby Kirke. Ved en i Hast foretagen Undersøgelse fandt jeg i en Jordebog over Roskilde Kapitels Indkomster, at der virkelig i den katolske Tid svaredes en Afgift af Skibby Kirke til St. Laurentii Kapel i Roskilde Domkirke. Jeg troede deraf at turde slutte, at Skibby Kirke var henlagt under St. Laurentii Kapel, og at Lektor Povl, der ogsaa ellers i sine sidste Aar var nøje knyttet til Roskilde, maaske var bleven forsørget med St. Laurentii Præbende og saaledes maatte antages at have tilbragt sine sidste Dage i Ro i Roskilde. Jeg tænkte mig da nærmest, men fik ved Korrekturrettelsen ligefrem ikke Plads til at udvikle Tanken nærmere, at Lektor Povl som Indehaver af Præbendet var Landsbykirkens „Forsvar og Værn" og som saadan havde staaet nævnt paa den i hans Tid anskaffede Kirkedør. At nemlig „Kirkens Værge" ikke blot bruges om de bondefødte Værger for Landsbykirker, men ogsaa om selve Ihændehaveren af Præbendet, fremgaar i alt Fald af Forholdet ved Universitetets Kirker[1]).

Imod denne Opfattelse tog Dr. H. Rørdam straks til Genmæle[2]). Ved hidtil ukendte Brevskaber fra Gavnø Arkiv godtgjorde han, at Skibby Kirke paa Reformationstiden ikke stod under Roskilde Domkirkes, men under Kronens Patronat, ligesom han med temmelig stor Sikkerhed har godtgjort, at Lektor Povl i de paagældende Aar ikke kan have været Ihændehaver af Præbendet. Da Dr. Rørdam har fremlagt nye Oplysninger, medens jeg ikke har haft nye Bevismidler at fremlægge, men kun en anden Mands Erindring om en for snart 40 Aar siden forsvunden Kirkedør, har jeg hidtil ikke villet fortsætte Striden, skønt der var et og andet i Dr.

[1]) Jfr. Rørdam, Univ. Hist. I, 697; Kirkehist. Saml. 3 R. I, 803 og især II, 231 (Longomontanus er „Kirkeværge" for Fossie Kirke).

[2]) Historiske Samlinger og Studier, I, 320 ff.

Rørdams Fremstilling, hvorpaa jeg havde et andet Syn [1]). Da Sagen imidlertid nu atter foreligger, skal jeg her blot indskrænke mig til at bemærke, at jeg ikke kan anse Spørgsmaalet for fuldt afgjort ved Dr. Rørdams Indlæg. Selv om Skibby Kirke har staaet under Kronens Patronat og ikke været umiddelbart henlagt under St. Laurentii Kapel, staar der dog endnu tilbage, at der svaredes en Afgift af Kirken til Kapellet, at Lektor Povl kan tænkes for sin Virksomhed i Roskilde at have været aflagt med en eller anden hermed i Forbindelse staaende Indkomst, og at det jo nu en Gang er et ubestrideligt Faktum, at hans Krønike fandtes indmuret i Skibby Kirke. Der er saaledes en Forbindelse mellem Lektor Povl, Roskilde Kapitel og Skibby, uden at det endnu er muligt helt at udrede dette Forhold. Jeg tør derfor ingenlunde saa stærkt som Dr. Rørdam benægte Muligheden af, at Paulus Heliæ har staaet i et Forhold til Kirken, der har begrundet Indskriften. Og et maa jeg navnlig hævde, at hvis Navnet Paulus Eliæ virkelig har staaet at læse paa Kirkedøren — her har man Prof. Storcks bestemte Udsagn at holde sig til —, ja saa er det den bekendte Paulus Eliæ (Heliæ), der herved betegnes, ikke, som Dr. Rørdam antyder, en eller anden bondefødt Kirkeværge fra Sognet. Det vilde dog være et altfor mærkeligt Sammentræf, om der paa samme Sted, hvor den bekendte Paulus Eliæ's Krønike indmuredes, omtrent samtidig skulde have levet en Bonde af samme, ikke meget almindelige Navn, i samme Sogn og som samme Kirkes Værge. Jeg tør saaledes endnu ikke benægte Muligheden af, at Paulus Heliæ kan have

[1]) Jeg føler mig saaledes ingenlunde, saaledes som Dr. R., overbevist af Engelstofts Indvendinger (Nyt hist. Tidsskr. II, 509) mod den gamle Angivelse af Paulus Heliæ som Forfatter af Roskilde Kapitels Brev til Grev Kristoffer af 28de Oktbr. 1534. Jeg ser i og for sig hverken i Sprog eller Tone (f. Eks. den fuldstændig Lektor-Povl'ske Fremhæven af Straffene, der true Tempelranere) nogen Hindring for, at han kan have konciperet Brevet. Af de Udtryk, som Engelstoft anfører som Bevis for, at Brevet ikke kan være forfattet af ham, har jeg tilfældig stødt paa et *(e vestigio)* i Skibbykrøniken (Rørdams Udg. S. 28, Lin. 3 fr. n.).

staaet i et bestemt Forhold til Skibby Kirke, selv om man endnu ikke fuldt kan udrede dette Forhold[1]).

Derimod har Dr. Rørdam fremsat den Gisning, at Paulus Heliæ paa Grund af Trængslerne i Danmark har forladt sit Fødeland omtr. 1535 og søgt Ly i Nederlandene, hvor han da skulde være død. Man har nemlig et latinsk Epitafium over ham, forfattet af en Jyde, Christiernus Umbra Cimber. Om denne er det i nyere Tid blevet oplyst, at han i Marts 1535 levede i Løwen i Huset hos Professor i Græsk, Rutger Rescius, og søgte at komme i Forbindelse med Nikolaj Oláh (Nicolaus Olahus), Statssekretær hos Nederlandenes daværende Statholderinde, Dronning Maria af Ungarn. Hos denne højt ansete og fornemme Mand, en Slægtning af Ungarns tidligere Konge, Matthias Corvinus, selv tilsidst som Erkebiskop i Gran den ungarske Kirkes Primas og en Tid tillige kgl. Statholder i Ungarn, en højt begavet Mand, en Humanist af det reneste Vand, Beundrer og Ven af Erasmus, levede netop paa samme Tid en anden Jyde, Jakob Jespersen fra Aarhus, som Nikolaj Oláhs Lærer i — Græsk! At ogsaa Christiernus (Christianus) Umbra virkelig er kommen i et nøjere Forhold til Nic. Oláh, synes at fremgaa af, at ifølge et Brev til Nic. Oláh fra Marts 1537 „Christianus" lige saa vel som „Danus" (ɔ: Jakob Jespersen) havde ledsaget *Nicolai Olahi carmina*, som i dette Aar trykkedes i Løwen af Rutger Rescius, med rosende Digte af dem selv[2]).

At Christiernus Umbra Cimber, hvis Skygge-Navn formodentlig skriver sig fra Landsbyen Skygge i Aarhus Stift (Hids Herred, Kragelund Sogn), har været en Discipel af Paulus Heliæ, fremgaar temmelig tydeligt af Epitafiets Indhold, og det er vel derfor ikke urimeligt, med Pater Schmitt i ham at se en forhenværende Karmelitermunk; jeg tilføjer: maaske

[1]) Har han, som Engelstoft antager, i Aarene om 1534 holdt Forelæsninger ved Domkapitlet, saa har han faaet Løn, f. Eks. et Vikariat, derfor. Tiggerbrødre kunde have Præbender (Anders Glob, Vincens Kampe). Jfr. nærmere S. 447.

[2]) Monumenta Hungariæ historica XXV, 597, 598 (anførte af L. Schmitt S. 155–56). Om Jakob Jespersen, se Dr. Bricka's Meddelelser i Hist. Tidsskr. 5 R. IV.

oprindelig fra Klostret i Aarhus. Dette er for saa vidt interessant, som man derigennem faar et Indtryk af, hvor nær en Forbindelse der var mellem Lektor Povl, og vel i det hele Karmeliterklostrene, og Humanismen. At den Slags Folk søgte til Løwen, laa nær. Paulus Heliæ skriver selv 1527: „Udi Løwen i Brabant haver en Provst i disse Aaringer bygt et ganske Studium og købt der Rente til, saa der læres tre de ypperste Tungemaal, Hebraiske, Græske og Latine, af lærde Mænd, som ere rundelig forseede af samme Rente“ [1]). Han anfører dette som et Eksempel til Efterligning. Desuden oplyser Pater Schmitt os om, at der i Løwen vel ikke den Gang var noget Karmeliterkloster, men et siden 1469 bestaaende Kollegium. Der er derfor ganske vist et og andet, der kunde henlede Tanken paa Løwen som Opholdssted for Paulus Heliæ, og den Gisning, at hans Grav muligvis skulde findes i Løwen, er mig saa langt fra fremmed, at den er opstaaet hos mig selv, længe før Dr. Rørdam fremsatte den, nemlig straks da Dr. Bricka's nye Oplysninger om Christiern Umbra fremkom; men Holdepunkterne have dog forekommet mig temmelig svage. Vel mener Dr. Rørdam af Epitafiets stærke Henvisning til Gravstedet og af dets hele Tone at turde slutte, at det er en virkelig Gravskrift. Men ikke uden Grund gør Pater Schmitt opmærksom paa, at den Slags Digte i Reglen vare bestemte til at smykke, ikke Grave, men Bøger, og henviser til, at man netop fra de samme Aar har af Nic. Oláh selv 4—5 saadanne Epitafier over den forgudede Erasmus († 1536), saa godt som alle med bestemt Henvisning til Graven („hoc tumulo“ eller lignende). Alle have de da i alt Fald ikke kunnet indhugges paa Erasmi Ligsten. Desuden savner man i Epitafiet enhver som helst Hentydning til Landflygtigheden; ganske vist henvises til *„ingenui fata gemenda viri“*; men ved nærmere Eftersyn viser det sig, at der ved „den højt begavede Mands beklagelsesværdige Skæbne“ kun menes Døden, som ingen skaaner, ikke en Gang en saadan Mand [2]). Af

[1]) Ny kirkehist. Saml. II, 792.

[2]) At non funestum valuisti flectere fatum, non tibi Parca tuum parcit ob eloquium.

Gravskriftens Indhold tror jeg ganske vist, at man ikke tør slutte sig til, at Paulus Heliæ er død i Udlandet.

Desuden har Pater S. anstillet nøjagtige Undersøgelser i Belgien og Holland for at finde Spor af Paulus Heliæ, navnlig i Karmeliterklostrene, hvortil han nærmest maatte antages at være tyet, men uden Resultat. Han har tillige opsporet, at Nic. Oláhs Bibliotek for største Delen endnu findes i Franciskanerklostret i Eisenstadt (Kismarton) i Ungarn, hvor hans omtr. 1538 udkomne „Carmina", der ikke have været til at opspore paa større Biblioteker i Ind- eller Udland, da rimeligvis kunde findes, thi deri kunde der muligvis findes Oplysninger, i alt Fald om Chr. Umbra, men uden at have faaet Svar paa sin Forespørgsel, da Værket sluttedes. Hvis Forf. ad denne eller anden Vej gennem sine Forbindelser i Udlandet skulde kunne opnaa nye Oplysninger, vilde det være ønskeligt, om han vilde meddele dem i et eller andet dansk Tidsskrift, f. Eks. nærværende. Forf. vil dog ved det negative Resultat af sine Efterforskninger „ikke have udtalt det sidste Ord om Rørdams Hypotese", og det vil Anm. sandelig heller ikke. Interessant vilde det unægtelig være, om man skulde finde Lektor Povl i sine sidste Dage knyttet til en Kreds, der i anden Række tæller underordnede hjælpende Aander som Rutger Rescius og vore to jydske Humanister, Jakob Jespersen og „Kristen Skygge", men i første Række som Kredsens Hoved den fint dannede og, forsaavidt man i det høje Nord kan skønne om sligt, som Statsmand og Menneske og senere som Biskop og Statholder i Ungarn lige fortræffelige, milde og forsonlige Nicolaus Olahus og dennes Venner, den ligeledes fint dannede Humanist, Erasmus' Lærling og Beundrer, Cornelius Dupplicius Scepper, en Tidlang Kristiern II's Vicekansler, nu kejserlig Raad, fremtrædende Diplomat og tilsidst Medlem af den nederlandske Regering, en Mand, der med stor Virtuositet kunde tumle det latinske Sprog baade som Publicist i Kristiern II's Tjeneste og som humanistisk Digter, og hvem Lektor Povl i sit „Svar til Hans Mikkelsen" havde taget stærkt fat paa i Anledning af hans Forsvarsskrift for Kristiern II, om

han end tilskriver Hans Mikkelsen „Løgnene“ [1]); dernæst Mester Gotskalk Eriksen Rosenkrantz, tidligere Kristiern II's Kansler, nu ligeledes kejserlig Raad, en redelig og trofast Karakter, hvilket dog ikke hindrede, at han i Biskoppernes (af Paulus Heliæ forfattede?) Forsvarsskrift mod Kristiern II regnes sammen med Didrik Slagheck. Hans Mikkelsen „og andre Skalke“, — for ikke at tale om den fordrevne lundske Erkebiskop Johan Veze, ogsaa nu kejserlig Raad, der vel i Reglen ikke opholdt sig i Nederlandene, men forøvrigt hørte med til den her omtalte Vennekreds, en snu og dygtig Diplomat, som imidlertid af Paulus Heliæ i Skibbykrøniken kaldes „en stundesløs Vindmager, Døgenigt og Rænkesmed“. Det vilde ganske vist være interessant, om Paulus Heliæ skulde være havnet i denne Kreds, der i flere af sine Medlemmer repræsenterede Tidens højeste Aandsdannelse. Men hvilken Nemesis! Alle udfoldede de tillige netop i de paagældende Aar stor Virksomhed for at støtte Kristiern II's Slægt, mindst selvfølgelig Nikolaus Oláh selv, der som Statssekretær stod mere i Baggrunden. Forøvrigt omfatter dennes Vennekreds ogsaa mange andre af den erasmiske Tids bekendte Navne [2]).

Forfatteren har imidlertid ikke været tilfreds med det negative Resultat, hvortil han er naaet. Han forsøger selv en ny Gisning: at Paulus Heliæ er død en brat Død paa Grund af Voldsomheder, der i Kristian III's Tid skulle være udøvede mod Katolikerne. Først søger han ved Uddrag af Lektor Povls hidtil utrykte Optegnelser at gøre det sandsynligt, at denne har oplevet Københavns Overgivelse og den katolske Kirkes endelige Fald. De Fortolkninger, der her gives af Lektor Povls Ytringer, ere imidlertid saa kunstlede, at de i Virkeligheden aldeles intet bevise. Der staar da tilbage Bestemmelsen i Kristian III's Reces af 1536, at intet sundt og

[1]) Sechers Udg. S. 116. Ved en mærkelig „*incuria*“ kalder Pater Schmitt Corn. S. et Sted „Biskop“; gejstlig havde han aldrig været.

[2]) Nogle Oplysninger om den her nævnte Kreds, især de her nævnte Mænd, har jeg meddelt i Personalhist. Tidsskr. 2 R. VI, under Levnedsskildringen af M. Gotskalk Eriksen Rosenkrantz.

kraftigt Menneske under Dødsstraf maatte betle. „Paulus Heliæ", tilføjer derpaa Forf., „var som Tiggermunk henvist til Almisser, som vel i hin Tid næppe kunde erholdes uden Betleri." Og da der saa i Palladius's Visitatsbog findes den Ytring om Munkene, der forholdt Menigheden Brugen af Kalken ved Sakramentets Uddeling: „Nu ere de Tyve udrevne af Landet og en Part ophængte" [1]), saa udbryder Forfatteren: „Kunde han (Paulus Heliæ) ikke maaske have hørt til denne Part hængte Munke?"

Bestemmelsen i Kristian III's Reces af 1536 angaar Ordningen af Fattigforsørgelsen i det hele; Betlen indskrænkedes til fattige syge Folk, der ikke kunde indlægges i Hospitalerne; intet karsk eller „ført" Menneske tilstedes det derimod at betle under Livsstraf [2]). Tiggermunkene kunde imidlertid efter samme Reces, ligesom andre Munke, forlade Klostrene, hvis de vilde, men forbleve de derinde, skulde de være deres Formand hørige og lydige og føre et godt, ærligt og kristeligt Klosterlevned [3]). Først i Kirkeordinantsen af 1539 udstedes et almindeligt Forbud mod Tiggermunkene; de maatte hverken tigge eller prædike eller høre Skriftemaal; men de, som vare gamle og skrøbelige og ikke skikkede til et Embede i Kirken, maatte forblive i Klostret, hvor de skulde have deres Føde for Guds Skyld; dog skulde de aflægge Kappen og Klosterklæderne og ikke bespotte Evangelium [4]).

En gammel Tiggermunk som Paulus Heliæ kunde saaledes blive i sit Kloster lige til sin Dødsdag; man forlangte ikke, at han skulde afsværge eller opgive sin Tro, kun at han skulde aflægge Klosterklæderne og „ikke bespotte Evangelium". Om en Mand som Paulus Heliæ vilde finde sig i disse Vilkaar, er naturligvis et andet Spørgsmaal. Hvis han overhovedet har oplevet 1536, er der derfor i og for sig ingen Umulighed i, at „Lektor Povl i Helsingør", som han endnu kaldes omtr. 1530 i Satiren om Peder Smed og Adser Bonde, kan have levet sine

[1]) Visitatsbog, Heibergs Udg. S. 63, Grundtvigs S. 43.
[2]) Rørdam, Danske Kirkelove I. 7.
[3]) Sammesteds S. 5.
[4]) Sammesteds S. 80.

sidste Dage i sit Kloster i Helsingør, der bestod indtil 1541, da det omdannedes til et Hospital. Der er ingen som helst Grund til at tro, at en Mand som Paulus Heliæ skulde være bleven hængt som en omstrejfende Stodder. Om denne Skæbne skulde være timedes en eller anden stakkels ubekendt Munk, der, efter at have forladt sit Kloster, ikke har kunnet bjerge Livet uden ved at tigge, — ja det er jo muligt efter Palladius's Ytringer; dog maa man vel huske paa, at Palladius ingenlunde siger, at dette er sket i Kristian III's Tid; der kan sigtes til Udjagelsen af Tiggermunkene i Frederik I's Tid og derved fremkaldte Voldsomheder eller til lignende, som maaske kunne have fundet Sted under Grevefejden. Urokkeligt fast staar det imidlertid, at vi under hele den danske Reformationstids Kampe hidtil ikke kunne paavise et eneste faktisk Eksempel paa, at nogen har lidt Døden for sin Tros Skyld, uden et Par Graabrødre i Ystad 1532, af hvilke en blev dræbt under et Folkeopløb og to skulle være døde senere paa Grund af den Overlast, de havde lidt. Thi det stockholmske Blodbad og de dermed i Forbindelse staaende Voldsomheder, hvor katolske Prælater stemplede andre Katoliker som „Kættere", kan man da ikke give Reformatorerne Skyld for, og hvor store Voldsomheder end Grevefejden, hvor to lutherske Fyrster kæmpede om Magten, gav Anledning til, saa hører man dog intet om, at en eneste Katolik er bleven dræbt, fordi han var Katolik. Under disse Forhold svinde unægtelig de mange „Greuelthaten", der ifølge katolske Fremstillinger skulle være blevne udøvede i Danmark mod Katoliker baade før og efter 1536, meget betydelig ind i Sammenligning med de „Greuelthaten", der andensteds have fundet Sted under Reformationstidens religiøse Kampe.

Forf.'s nye Gisning om Lektor Povls Endeligt vil neppe føre til Gaadens Løsning. Fra det Øjeblik af, at Lektor Povl i Slutningen af 1534 eller i Begyndelsen af 1535 afbryder Skibbykrøniken midt i en Sætning, har han staaet for os som en Proteus-Skikkelse. Ingen har kunnet forsone sig med den Tanke, at en Personlighed, der i omtr. 17 Aar havde grebet saa stærkt ind i Tidens Røre, pludselig skulde forsvinde.

Man har snart set ham i en Kanniks, snart i en luthersk Præsts, snart i en fordreven, nu endogsaa i en hængt Munks Skikkelse; men hver Gang man har troet at faa Øje paa Skikkelsen og har villet gribe den, — er den smuttet os ud af Hænderne. Gisninger er der nok af. Lad nu Lektor Povl hvile i Fred, indtil der endelig en Gang fremdrages en faktisk Oplysning om ham. Efterforskningernes Omraade er jo nu blevet betydeligt udvidet, efter at Forf.'s Skrift har henledt den katolske Kirkes Opmærksomhed paa Sagen.[1])

[1]) Endnu kun en kort Bemærkning om et Punkt, der angaar Paulus Heliæ. Baade Engelstoft (Nyt hist. Tidsskr. II, 52, Not. 17) og tildels Rørdam (Hist. Saml. I, 322) benægte eller udtale Tvivl om, hvorvidt en Munk af en Tiggerorden kan være Domherre. For Graamunkenes Vedkommende er der et Par Eksempler, netop fra denne Tid: Kardinal Markus Vigerius, Kongerne Hans's og Kr. II's Protektor i Rom, var bl. a. forlenet med Domprovstiet i Ribe (Ny kirk. Saml. V, 748; jfr. Kinch, Ribe, S. 446 ff.); „Broder" Vincens Kampe, titulær Biskop af Grønland, fik af Roskilde Kapitel Udsigt til et Præbende og opnaaede et ved Frue Kirke i København (Grønlands hist. Mindesmærker III, 197; jfr. 894). — Efter Thiset (Adels Aarb. 1891, Glob [Due]) skulde den bekendte Anders Glob være identisk med Graabroder Anders Glob, der i Aarene 1481—1504 indtog en meget fremragende Stilling i Ordenen. Hvis dette er rigtigt, er der ikke længer nogen Tvivl; thi han havde adskillige Præbender; men tidligere har man (jfr. Stadfeldt, Beskr. af Randers S. 198) ikke turdet identificere dem. Dog synes den Omstændighed at tale for Identificeringen, at Mester Anders Glob stadig synes at have staaet i et godt Forhold til Ordenen; ham betroede saaledes Graabrødrene i Roskilde deres Bogsamling til Opbevaring, da de maatte opgive deres Kloster (Rørdam, Hist. Kildeskr. 2 R. I, 7; jfr. Kbhvns. Dipl. I, 376 og især II, 236).

A. Heise.

Fortegnelse over fremmed historisk litteratur fra året 1893

vedrörende Danmarks historie.

Ved **M. Mackeprang.**

I. Tidsskrifter.

Historisk Tidsskrift, udg. af den norske historiske Forening. 3. R. 3. Bd. 1. H. Kra. S. 1—218.

Af indholdet fremhæves: K. Maurer. Nogle Bemærkninger til Norges Kirkehistorie. S. 1—113. — Hells og Sainovics's Rejse i Norden 1768—1769. Ved L. Daae. S. 114—46. — D. Thrap. Hans Hauges Fængsling. S. 147—67. — A. Olrik. Norske oldkvad og sagnkonger. S. 168—90. — A. Taranger. Tyske og engelske missionærer i Norge. En kort replik til professor Konrad Maurer. S. 191—211. — Smaastykker. N. Nicolaysen. Den norske bukkevise. S. 212—15.

Norsk militært Tidsskrift. 56. Bd. Kra.

Af indholdet fremhæves: Lejren ved Frederiksstad 1788. S. 262—67. — Barstad. Nordenfjeldske dragoner i 1718. S. 305—10. — Nogle aktstykker vedrørende begivenhederne om Örjesø i maj 1808. S. 405—22, 483—99.

Historisk tidskrift, utg. af svenska historiska föreningen genom *E. Hildebrand.* 13. årg. Sthm.

Af indholdet fremhæves: O. Sylwan. Niels von Oelreich såsom censor librorum. S. 123—56. (S. 128 omtales censuren af E. Pontoppidans roman Menozza.) — Hammarskjöld. Generalen, grefve Gustaf Wachtmeister, hans släkt och hans fälttåg. S. 197—256. — Hd.: Riksdagar och ständermöten i Sverige under medeltidens sista århundrade (1435—1520). S. 282—300. — C. F. L. Hogschild. Gustaf III, Sofia Magdalena och Christian VII 1788. S. 305—18.

Skånska samlingar, utg. för de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening af *M. Weibull*. 1891. I, 1—2. 1892. II, 1—2. Lund.

Af indholdet fremhæves: I I, 1. J. Kornerup och M. Weibull. Gumlösa kyrka. S. 1—26. — Till Wrams-Gunnarstorps historia. S. 43—54. — Snapphanorne i Halland 1679. (Bref af landshöfdingen i Halland Sven Andersson Ranck.) S. 54—56. — I I, 2. Anteckningar af Niels Axelsson Gyllenstierna. XX + 77 s. — I II, 1. Öfverste Niels Skyttes dagboksanteckningar. IV s. + s. 1—29. — Prosten Severin Schlyters anteckningar. Ur Borgeby kyrkoarkiv. II. Till Skånes biskopshäfd. 1637—1747. S. 35—52. III. Borgeby kyrkoherdekrönika. S. 53—77 (fra 1527). — I II, 2. Anders von Reiser och Lärkesholmsstiftelsen. 62 + 26 s. (R. var dansk godsejer og i lang tid dansk officer.)

Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte. 23. Bd. Kiel.

Af indholdet fremhæves: Eckermann. Die Eindeichungen südlich von Husum, in Eiderstedt und Stapelholm. S. 41—120. — Erinnerungen des General-Majors L. N. H. von Buchwald an seine Commandantschaft zu Altona im Dezember 1813. Mitgetheilt von A. Wetzel. S. 123—208. — A. Wolff. Bruder Lütke, ein vormaliger Bettelmönch, mit Proben seiner Poesien. S. 211—24. — Schleswig-Holsteinische Urkunden aus dem Lübeckischen Staatsarchiv, dem Lübeckischen Niederstadtbuch, dem Staatsarchiv in Schwerin und dem Rathsarchive in Wismar. S. 227—35. (Blandt andet et aktstykke om hertug Albrecht af Mecklenborgs indblanding i grevefejden.) — Zur Lebensgeschichte Caspar's von Saldern. Mitgetheilt von A. Wetzel. S. 273—304. — Lieboldt. Herzog Albrecht von Schleswig-Holstein und sein Grab in der Kreuzkirche zu Dresden. S. 307—12.

Hansische Geschichtsblätter. Hersg. vom Verein für Hansische Geschichte. Jahrg. 1892. Lpz.

Af indholdet fremhæves: W. von Bippen. Bremens Verhansung 1427. S. 61—77. — C. Wehrmann. Lübeck als Haupt der Hanse um die Mitte des fünfzehnten Jahrhunderts. S. 81—119. — H. Mack. Die Hanse und die Belagerung Stralsunds im Jahre 1628. S. 123—55.

Mittheilungen des Vereins für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde. 1893. 6. H. Nr. 1—6. Lübeck.

Af indholdet fremhæves: W. Brehmer. Gesandtschaft der Stadt Lübeck zur Krönung des dänischen Königs Friedrich III. S. 8—9. — W. Brehmer. Die Errichtung eines Altars für den Schonenfahrerschütting in der Marienkirche. S 18—27. — J. Biernatzky. Ein Brief des Lübecker Rothgieszers Laurentz Strahlborn. S. 40—41. (Fra 1729, omhandlende støbningen af en kirkeklokke i Gelting.) — Wegnahme zweier Schiffe. Kämmereirechnung von 1620. S. 45—47. (Af Kristian IV.) — E. Baasch. Der holländische Resident le Maire in Lübeck 1659—60. S. 49—52. — Bruns. Ein Bruchstück des ältesten Rechnungsbuches der Lübecker Bergenfahrer. S. 77—80.

Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte. Bd. IX. 2. H. S. 295—463. Hmbg.

Af indholdet fremhæves: E. Baasch. Hamburgs Seeschifffahrt und Wahrenhandel vom Ende des 16. bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. S. 295—420. — W. Stieda. Hamburgische Gewerbetreibende im Auslande. S. 421—43. (I. Hamburgische Seidenweber in Kopenhagen und Stockholm.)

Jahrbücher und Jahresberichte des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. 58. Jahrg. Schwerin.

Af indholdet fremhæves: W. Stieda. Rostocker Tonnen-Ausfuhr- und Einfuhr-Verbote. S. 23—30. — E. Wunderlich. Der Münzfund von Ganzlin, Dom.-Amts Lübz. S. 126—72. (S. 170—71 beskrives 9 slesvigske og holst. mønttyper fra Frederik I's tid.) — R. Beltz. Wendische Alterthümer. S. 173—231. (Med efterretninger om Jomsborg.) — A. Hofmeister. Hans Wilmsen Laurembergs Abgangszeugnisz von der Universität. Quartalberichte. S. 17—18.

Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri, utg. af Letterstedtska föreningen. 1893. Sthm.

Af indholdet fremhæves: H. Westergaard. Befolkningsspørgsmålet i nationalökonomiens historie. S. 1—20, 97—108. (S 19 ff. og s. 97 ff. behandles spørgsmaalets historie i Danmark.) — H. Schück. Marsk Stigs visorna. S. 20—44. — L. Bygdén. Kungshatt. En svensk folksägen i historisk belysning. S. 360—78 (Om slaget ved Brunkebjærg 1497.) — F. Jónsson. En kort udsigt over den islandsk-grönlandske kolonis historie. S. 533—59. — X.: Andreas Frederik Krieger. S. 573—88.

Deutsche Rundschau. Hrsg. von *J. Rodenberg.* Bd. LXXIV—LXXVII. Berlin.

Af indholdet fremhæves: I LXXIV. Bd. Neue Schiller-Briefe. Aus Ernst und Charlotte Schimmelmann's Briefwechsel mit Schiller und dessen Gattin. Mitgeth. von L. Bobé. S. 64—81. — I LXXV. Bd. R. von Liliencron. Die vier Schleswiger Runensteine. S. 48—59. — I LXXVII. Bd. L v. Hirschfeld. Ein Staatsmann der alten Schule. Aus dem Leben des mecklenburgischen Ministers Leopold von Plessen. Nach Staatsacten und Correspondenzen S 88—112, 249—71, 433—55. — R. Schleiden. Unterredungen mit dem Fürsten Metternich im Frühjahr 1850. S. 145—48.

II. Særskilt udgivne skrifter og afhandlinger.

J. Steenstrup. Bulletin historique. Danemark. (Revue historique. T. LIII. S. 119—35.)

Jahresberichte der Geschichtswissenschaft, im Auftrage der Historischen Gesellschaft zu Berlin hrsg. von *J. Jastrow*. XIV. Jahrg. 1891. Berlin.

G. Schjöth behandler litteraturen om Danmark og Norge fra oldtiden til vore dage i III, 206—34, H. Krause og A. Hofmeister litteraturen om hertugdømmerne i II, 275 ff.

R. Much. Goten und Ingvaeonen. (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. Hrsg. von E. Sievers. XVII. Bd. S. 177—225.)

S. 195 ff. oplysninger om Danmarks ældste beboere.

K. Penka. Die Heimat der Germanen. Lpz. 32 s. 4°.

Rudow. Wittekind der Sachsenherzog. Lpz.

L. Loth. La date de la destruction de Landevennec par les Normands. (Annales de Bretagne. T. 8. Nr. 2.)

L. Rummler. Die Ansiedlungen der Normannen im westlichen und südlichen Europa. Rogassen. 25 s. 4°. Program.

J. Lair. Étude sur la vie et la mort de Guillaume Longue-Épée, duc de Normandie. Paris. 77 s. 4°.

Med et tillæg af prof. J. Steenstrup om la „complainte de Guillaume Longue-Épée" og dens kritikere.

J. F. Böhmer. Regesta imperii. II. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Herrschern aus dem Sachsischen Hause. 919—1024. Nach J. F. Böhmer neu bearb. von *E. von Ottenthal*. 1. Lief. Innsbruck. S. 1—252. 4°. [919—73.]

W. de Gray Birch. Cartularium Saxonicum: Collection of charters relating to Anglo-Saxon history. Vol. III. A. D. 948—975, Appendix. London. XXXV + 696 s.

Adam's von Bremen hamburgische Kirchengeschichte. Nach der Ausgabe der Monumenta Germaniae übersetzt von *I. C. M. Laurent*. 2. Aufl., neu bearb. von *W. Wattenbach*. Lpz. (Geschichtsschreiber d. deutschen Vorzeit. XLIV. Bd.)

R. Breyer. Die Legation des Kardinalbischofs Nikolaus von Albano in Skandinavien. Halfe a. S. S. 25—47. 4°. Program.

H. Bloch. Forschungen zur Politik Kaiser Heinrichs VI in den Jahren 1191—94. Berlin. *1892*.

Calendar of entries in the papal registers relating to Great Britain and Ireland. Papal letters. Vol. I. A. D. 1198—1304. Ed. by *W. H. Bliss*. London. V + 708 s.

Danmark omtales bl. a. s. 427.

B. Heberlein. Beiträge zur Geschichte der Burg und Stadt Wolgast. Wolgast. XVII + 444 s. *1892.*

A. Rische. Geschichte der Grafschaft Schwerin bis zum Jahre 1358. Eine Studie zur mecklenburgischen Geschichte. I. Ludwigslust. 64 s. Program.

L. Cordeiro. Berengella e Leonor, rainhas da Dinamarca. Lisboa.

A. von Gernet. Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter der Herrschaft des Deutschen Ordens bis zum Erwerb der Jungingenschen Gnade. Reval. 88 s. (O. m. t.: Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels. 1. H.)

Les registres d'Urbain IV (1261—64), d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican publ. par *L. Dorez* et *J. Guiraud.* 1. fasc. Paris. (S. 1—112.) 4°.

Les registres de Clément IV (1265—68), d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican publ. par *E. Jordan.* 1. fasc. Paris. (S. 1—112.) 4°. [1265—66.]

Les registres de Gregoire X et de Jean XXI (1271—77), d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican publ. par *J. Guiraud* et *L. Cadier.* Fasc. 1—2. Paris. (S. 1—216.) 4°.

Calendar of the Patent Rolls preserved in the Public Record Office. Edward I. A. D. 1281—1292. London. VIII + 707 s.

Les registres de Nicolas IV, d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican publ. par *E. Langlois.* 8—9. fasc. Paris. (S. 969—1301.) 4°.

1288—92, bilag og register.

F. Kuntze. Wizlaw III. Der letze Fürst von Rügen. Halle a. S. 52 s.

A. Stichert. Nikolaus II von Werle. 2. Th. Rostock. 32 s. 4°. Program.

Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen. Samlede og udg. af *C. R. Unger* og *H. J. Huitfeldt-Kaas.* 14. D. 1. H. Kra. (416 s.) [1312—1525.]

Calendar of the Close Rolls preserved in the Public Record Office. Edward II. A. D. 1313—18. London. VIII + 764 s.

J. N. Stcherbatscheff. „Danske Arkiver. Materialier til Ruslands ældre Historie, 1326—1690, opbevarede i København." Moskwa. VIII + 343 s. 4°.

Bogen er helt paa russisk.

Th. Lindner. Deutsche Geschichte unter den Habsburgern und Luxemburgern (1273—1437). 2. Bd. Von Karl IV bis zu Siegismund. Die allgemeinen Zustände. Stuttgart. XXII + 429 s. (Bibliothek deutscher Geschichte. Hrsg. von H. v. Zwiedineck-Südenhorst.)

J. P. Pavlowski. Geschichte der Provinzialhauptstadt Danzig von den ältesten Zeiten bis zur Säcularfeier ihrer Wiedervereinigung mit Preuszen. Danzig. VIII + 330 s.

Meklenburgisches Urkundenbuch. Hrsg. von dem Verein für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. XVI. Bd. 1366—1370. Schwerin. 666 s. 4°.

O. S. Rydberg. Om det från Unionsmötet i Kalmar år 1397 bevarade dokumentet rörande de nordiska rikenas förening. Inträdestal. Sthm. 102 s. (K. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar. N. F. 10 bd. 1 h.)

1. udgave af den oprindelige indtrædelsestale og et tillæg til samme.

N. Baier. Zwei stralsundische Chroniken des 15. Jahrhunderts, hrsg. von den Altermännern des Gewandhauses zu Stralsund. Stralsund. XVI + 47 s.

Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256—1430. VII. Bd. Lpz. X + 659 s. [1419—25.] (O. m. t.: Hanserecesse. VII. Bd.)

Bremisches Urkundenbuch. Im Auftrage des Senats der freien Hansestadt Bremen hrsg. von *D. R. Ehmck* und *W. von Bippen.* 5. Bd. 2. Lief. Bremen. (S. 169—360.) 4°. [1420—27.]

S. J. Boethius. Om Engelbrekt Engelbrektsson och betydelsen af hans verk. Sthm. 28 s. (Föreningen Heimdals folkskrifter. 2.)

Urkunden-Buch der Stadt Lübeck. Hrsg. von dem Vereine für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde. 9. Th. 11.—13. Lief. Lübeck. (S. 801—1023.) [1458—1460.]

H. Oncken. Graf Gerd von Oldenburg (1430—1500), vornehmlich im Munde seiner Zeitgenossen. (Jahrbuch für die Geschichte des Herzogtums Oldenburg. Hrsg. von dem

Oldenhurger Verein für Alterthumskunde und Landesgeschichte. 2. Bd. S. 15—84.)

F. Schmitz. Der Neusser Krieg. (1474—1475.) Inaug. Dissert. Bonn. 52 s.

P. Karge. Kaiser Friedrich's III. und Maximilian's I. ungarische Politik und ihre Beziehungen zu Moskau. 1486—1506. (Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Hrsg. von L. Qvidde. 9. Bd. Jahrg. 1893. 1. Bd. S. 259—87.)

Berører ogsaa Nordens forhold til Rusland.

C. Snoilsky. Svenska historiska planscher. I. 1499—1634. (Kongl. bibliotekets handlinger. 15. Sthm. S. 1—76.)

G. Forstén. „Russisk-danske forbindelser under Kristiern II." (Zhurnal ministerstva narodnago prosviestchenia. Febr. 1892.)

Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. 1. Bd. Bearb. von *A. Kluckhorn.* Gotha. IV + 938 s. (O. m. t.: Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. 1. Bd.)

Bindet. der gaar fra jan. til juli 1519. indeholder flere bidrag til Kristiern II's historie.

F. C. Dahlmann. Geschichte von Dänemark. 4. Bd. 1523—1559. Von *D. Schäfer.* Gotha. XX + 496 s. (O. m. t.: Geschichte der europäischen Staaten. Hrsg. von Heeren, Ukert und Giesebrecht. Lief. 55. 2. Abth.)

D. Schäfer. Zur Geschichte der Beziehungen Christian II von Dänemark zu den Herzögen von Lüneburg 1523—24. (Zeitschrift des Historischen Vereins für Niedersachsen. Jahrg. 1893. S. 334—36.)

H. Schück. Olavus Petri. Ett fyrahundraårsminne. Sthm. 66 s.

J. Mankell. Öfversikt af svenska krigens och krigsinrättningarnes historia. 2. del. Nyare tiden. 1526—1611. 1. bd. Krigshistoria 1526—1592. 1. h. Krigshistoria under Gustaf I's och Erik XIV's regeringsår. Sthm. VIII + 357 s.

Lidt om Forholde og Tilstande i Norge under dettes Forbindelse med Danmark, særlig om Bondens Vilkaar i begge Lande. (Folkevennen. Et Tidsskrift, udg. af Selskabet for Folkeoplysningens Fremme. Kra. N. R. 17. Bd. S. 187—224, 245—316, 320—39.)

Bilder ur svenska flottans historia. 1. Svenska flottans första stora sjötåg. (Forsvarsvännen. 1893.)

Zur Wittenberger Stadt- und Universitäts-Geschichte in der Reformationszeit. Briefe aus Wittenberg an M. Stephan Roth in Zwickau. Hrsg. von *G. Buchwald.* Lpz. X + 192 s.

S. 124 omtales Kristian III's forhold til bisperne.

Letters and Papers, foreign and domestic, of the reign of Henry VIII. Arranged and catalogued by *J. Gairdner.* Vol. XIII. P. II. 1538. London. L + 856 s.

Nuntiaturberichte Giovanni Morones vom deutschen Königshofe 1539—40. Quellen und Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte. In Verbindung mit ihrem historischen Institut in Rom hrsg. von der Görres-Gesellschaft von *F. Dittrich.* 1. Bd. 1. Th. Paderborn. (IX + 243 s.) *1892.*

Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Actenstücken. Hrsg. durch das K. Preussische historische Institut in Rom und die K. Pr. Archiv-Verwaltung. 1. Abth. 1533—1559. 3. Bd. Legation Aleanders 1538—1539. 1. Hälfte. Bearb. von *W. Friedensburg.* VII + 537 s. 4. Bd. Legation Aleanders 1538—1539. 2. Hälfte. Bearb. von *W. Friedensburg.* 637 s. Gotha.

Konung Gustaf den förstes registratur. Utg. genom *V. Granlund.* XIV. 1542. 434 + 43 s. XV. 1543. 645 + 64 s. Sthm. (Handlingar rörande Sveriges historia utg. af riksarkivet. 1. serien.)

G. V. Forstén. „Det Baltiske spörgsmaal i XVI. og XVII. århundrede (1544—1648). T. I. Kampen om Lifland." (Skrifter udg. af det hist.-filol. fakultet i St. Petersborg. 33. Bd. VIII + 717 s.)

Bindet er helt igennem på russisk.

G. V. Forstén. „Aktstykker og breve til det Baltiske spörgsmaals historie i XVI. og XVII. århundrede." 2. h. (Skrifter udg. af det hist.-filol. fakultet i St. Petersborg. 31. Bd. 183 s.)

Acts of the Privy Council of England. N. S. Vol. VI. 1556—1558. XXIX + 504 s. Vol. VII. 1558—1570. XXXVI + 483 s. Vol. VIII. 1571—1575. XXIX + 471 s. Ed. by *J. R. Dasent.* London.

Christian Hillebrandts Bericht über den Aufenthalt Bischof Hermanns von Dorpat in Moskau 1558—1559. Hrsg. von

A. Bergengrün. (Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- u. Kurlands. 15. Bd. S. 421—68.)

Med efterretninger om et samtidigt dansk gesandtskab i Rusland.

B. Taube och *S. Berg.* Forteckning öfver samlingen af originaltraktater i Svenska riksarkivet. (Meddelanden från Svenska riksarkivet. Sthm. 1893. XVII. S. 99—154.)

Indeholder traktater med Dmk. [1568—1809], Rusland og Polen.

Calendar of State Papers relating to Ireland of the reign of Elizabeth 1596 july—1597 december. Ed. by *E. G. Atkinson.* London. LXVIII + 594 s.

S. 145, 233 og 383 omtales, at der føres korn, krudt og ammunition fra Danmark til Irland.

Das Stammbuch Davids von Mandelsloh. Herausg. von *W. L. v. Lütgendorff.* Hamb.

Fra begynd. af det 17. årh. Flere medlemmer af det danske kongehus (bl. a. Kristian IV) og af den danske adel have indført deres navne og valgsprog i stambogen.

Rikskansleren Axel Oxenstjernas Skrifter och Brefvexling. Utg. af Kongl. Vitterhets-, Historie- och Antiquitets-Akademien. Senere afd. Bd. 5. Jacob de la Gardies bref 1611—1650. Utg. af *C. G. Styffe.* IV + 640 s. Bd. 6. Johan Banérs bref 1624—1641. Utg. af *P. Sondén.* VI + 915 s. Sthm.

W. B.: Skansen Lejonet vid Göteborg. (Meddelanden från Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförening. I, 1. S. 45—65.)

Optrykker en samtidig beretning om Gullbergs belejring af Kristian IV i 1612.

O. Klopp. Der dreissigjährige Krieg bis zum Tode Gustav Adolfs. 2. Ausg. des Werkes: Tilly im dreissigjährigen Kriege. 2. Bd. 1621—1628. Paderborn. XXVIII + 868 s.

J. Krebs. Schlesien in den Jahren 1626 und 1627. (Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens. 27. Bd. S. 150—203.)

Fortsat fra 25. bd.

K. Gädcke. Salzwedel im 30-jährigen Kriege. II. Th.: 1626—1627. Salzwedel. 12 s. 4°. Program.

Civil War Papers. Ed. with Introductions and Notes by *H. F. Morland Simpson.* (Miscellany of the Scottish History Society. I. Vol. S. 143—225.)

Danmark omtales bl. a. s. 144, 162, 164, 165, 173.

O. Meinardus. Protokolle und Relationen des brandenburgischen Geheimen Rathes aus der Zeit des Kurfürsten Friedrich Wilhelm. 2. Bd. 1643 bis Ende Dezember 1644. CXLII + 684 s. 3. Bd. Vom Januar 1645 bis Ende August 1647. 841 s. Lpz. (O. m. t.: Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven. 54.—55. Bd.)

F. Ogier. Journal du Congrès de Munster. Publ. par *A. Boppe.* Paris. XXXIX + 268 s.

Calendar of State Papers. Domestic series of the reign of Charles I. 1648—1649 (including undated Petitions, etc.). Ed. by *W. D. Hamilton.* London. XXIV + 507 s.

A. Hammarsköld. Svenska amiraler under sjuttonhundratalet. 1: Anton Johan Wrangel och Georg Herman af Trolle. (Ny illustrerad tidning 1893. S. 366, 373—74, 376—77, 382—83, 399—400, 412, 435, 437—38.)

A. Stille. Schering Rosenhane som diplomat och ämbetsmann. Lund. 144 s. *1892.* 4°. (Acta universitatis Lundensis. 1891—92.)

F. Hirsch. Otto v. Schwerin. (Historische Zeitschrift. Hrsg. von H. v. Sybel. 71. Bd. N. F. 35. Bd. S. 193—259.)

J. Weisz. Zur Vermittelungspolitik Cromwells zwischen Dänemark und Schweden im Jahre 1657. (Historisches Jahrbuch. Im Auftr. d. Görres-Gesellschaft hrsg. von H. Grauert. 14. Bd. S. 608—13.)

Lijfpensionen 1660. Medegedeelt door *M. G. Wildeman.* (De Navorscher. 43. Jaargang. S. 458—61.)

Bl. a. en pension til „Frederica Amelia con. Princesse van Denemarken".

K. G. Lundquist. Sveriges krig med staden Bremen och politik i samband därmed åren 1665—1666. Akad. afh. Sthm. XII + 176 s.

Calendar of State Papers. Domestic series. Novbr. 1667 to Septbr. 1668. Ed. by *M. A. E. Green.* London. LIII + 730 s.

Danmark og danske forhold omtales bl. a. s. 8, 155, 414, 541, 545.

Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-protokol. 10. del. 1668. Utg. af *S. Bergh.* Sthm. VI + 615 s.

Calendar of State Papers. Colonial series. America and West Indies 1675—1676. Also Addenda 1574—1674. Ed. by *W. N. Sainsbury*. London. LXI + 595 s.

S. 151 et brev om Danmarks ret til St. Thomas.

C. I. Bergman. Danmarks sista affär på Gotland 1676—1679. Några blad ur öns historia. Inträdestal. Sthm. 25 s. (K. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar. N. F. 11. bd. 7. h.)

G. Hyltén Cavallius. Några blad ur Kongl. Kronobergs regementets krigshistoria. (Mewe 1626, Wittstock 1636, Landskrona 1677, Fraustadt 1706, Helsingborg 1710, Walkiola 1790.) Med anledning af nya fanors öfverlämnande till regementet på uppdrag af regementets chef samlad. Sthm. 47 s. *1892.*

Marquis de Vogüé. Une carrière diplomatique sous Louis XIV.: Pierre de Villars (Le correspondant. 1893. 25. juin.)

V. var gesandt i Kbh. fra 1683—85.

R. Fester. Die Augsburger Allianz von 1686. München. VIII + 187 s.

Behandler bl. a. også Sveriges forhold til Holsten-Gottorp.

A. Buchholtz. Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls. Riga. VIII + 255 s.

Konung Karl XII.s egenhändiga bref. Samlede och utg. af *E. Carlson.* Sthm. XLVI + 476 s.

B. Lundberg. De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Preussen från Poltavaslaget 1709 till fredsbrottet 1715. Akad. afh. Lund. 181 s.

Recueil des traités etc. conclus par la Russie. Publ. par *F. de Martens.* T. IX.: Traités avec l'Angleterre 1710—1801. CVII + 411 s. *1892.*

Et bref med chiffer från Magnus Stenbock. [1713.] Medd. af *R. Torpadie.* (Svenska Autograf Sällskapets tidskrift. 2. d. S. 104—05.)

J. N. Stcherbatscheff. „6 dokumenter vedrørende Peter den I's ophold i Danmark." Moskwa. 12 s. 4°.

Dokumenterne ere på russisk.

C. G. Malmström. Sveriges politiska historia från konung Karl XII.s död till statshvälfningen 1772. 2. uppl. delvis omarbetad. 1. d. Sthm. 490 s.

H. Jansson. Sveriges accession till hannoverska alliansen. Akad. afh. Sthm. 4 + 143 s.

O. A. Øverland. Illustreret Norges Historie. H. 112—22. Kra. (5. Bd. S. 1105—1632.) [1730—1796.]

Documents relatifs à l'histoire de Russie. T. 85—89. St. Petersbourg.

T. 85 (XII + 540 s.) indeholder engelske indberetninger fra jan. 1740—marts 1741. — T. 86 (XXV + 611 s.) franske aktstykker fra april 1738—okt. 1740. — T. 87 (XVIII + 555 s.) næsten udelukkende russiske aktstykker fra 1768—1769. — T. 88 (CX + 725 s.) franske aktstykker fra jan. 1807—april 1808. — T. 89 (LXXIII + 803 s.) franske aktstykker fra septbr. 1806—novbr. 1808.

Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags Protokoll från och med år 1719. 14. del. 1. h. 1742—43. Utg. af *C. Silfverstolpe.* Sthm. (336 s.)

Carl af Hessen. Optegnelser 1744—1784. Oversat fra fransk af *C. J. Anker.* Kra. VIII + 184 s.

Riksrådet grefve *A. J. von Höpkens* skrifter, samlade och i urval utg. af *C. Silfverstolpe.* II. bd. Bref (forts.). Statsskrifter. Sthm. 769 + VII s.

Politische Correspondenz Friedrich's des Grossen. 20. Bd. Berlin. 678 s. [Oktbr. 1760—Sept. 1761.]

B. v. Bilbassoff. Geschichte Katharina II. Deutsch von P. v. R. II. Bd. 1. Abth. Vom Regierungsantritt Katharinas 1762 bis 1764. VII + 615 s. 2. Abth. Forschungen, Briefe und Dokumente. 376 s. Berlin.

Fra generalfeltmarschal prins Carl af Hessens arkiv 1772, 1775, 1776, 1788 og 1789. Ved *C. J. Anker.* Tillægshefte til „Norsk militært tidsskrift's" 56. bd. Kra. 131 s.

H. Hüffer und *F. Arnheim.* Das Zerwürfnis Gustafs III. von Schweden mit seiner Mutter Luise Ulrike, der Schwester Friedrichs des Groszen, und die Gesandtschaft Anastasius Ludwig Menckens in Stockholm (1777—1782). (Forschungen zur Brandenburgischen u. Preuszischen Geschichte. 6. Bd. S. 377—450.)

S. 416 findes nogle hidtil ukendte efterretninger om forholdet mellem Sverige og Dmk.

P. Fauchille. La diplomatie Française et la ligue des neutres de 1780. (1776—1783.) Ouvrage courronné par l'Institut de France. Paris. XI + 619 s.

Från Tredje Gustafs dagar. Anteckninger och minnen af E. Schröderheim, G. G. Adlerbeth och G. M. Armfelt. Å nyo utg. af *E. Tegnér*. H. 1—2. *Elis Schröderheim's* skrifter till konung Gustaf III.s historia jämte urval ur Schröderheims brefväxling. 325 s. *1892*. H. 3—7. *G. G. Adlerbeth*. Historiska anteckningar. Efter originalhandskriften i Uppsala universitetsbibliothek å nyo utg. 1.—2. delen. XXXI + 284 s. og V + 409 s. *1892—93*. H. 8—10. *E. Tegnér*. Gustaf Mauritz Armfelt. Efter Armfelts efterlemnade papper samt andra handskrifna och tryckta källor. 2. uppl. II. bd. Armfeldt och Gustaf III. XI + 410 s. Sthm.

K. Warburg. Karl August Ehrensvärd. En lefnadsbild från Gustavianska tiden. Sthm. VII + 411 s.

Med efterretninger om maleren Juel og P. A. Heiberg.

A. Fryxell. Berättelser ur svenska historien. Fortsatta af *O. Sjögren*. Gustav IV Adolf. 49. del. Sthm. 392 s.

Svenska beskickningars berättelser om främmande makter år 1793. 1. Preussen, Polen. Utg. af *C. E. B. Taube*. Sthm. IV + 201 s.

A. T. Mahan. The influence of Sea Power upon French revolution and empire 1793—1812. Vol. I—II. London. XX + 380 s. og XVII + 428 s.

Histoire de mon temps. Mémoires du chancelier *Pasquier*. 1. Partie. T. I. 1798—1810. T. II. 1812—1814. Paris. XI + 536 s. og 458 s.

T. I, 305 ff. bidrag til Dmk.s historie.

A. Vandal. Napoléon et Alexandre I. L'alliance russe sous le premier empire. T. 2. 1809. Le second marriage de Napoléon; declin de l'alliance. Paris. 575 s.

A. Bloch. Affæren ved Berby 12. September 1808. (Værg dit Land. 1893—94. S. 3, 6—7.)

„Dansk felttogsplan mod Sverige 1809." (Militär. Wochenblatt. 1893. 1. Quartal. S. 183 ff.)

J. E. Sars. Grev Wedel og den norsk-svenske union. (Nyt Tidsskrift. N. R. 1. Aarg. S. 428—46.)

G. Björlin. Kriget i Norge 1814. Efter samtidas vittnesbörd framställdt. Sthm. 348 s.

A. Skavlan. Kulturbilleder fra Norges nyere historie. Kra. 172 s.

J. E. Sars. Unionen og Europa. (Nyt Tidsskrift. N. R. 1. Aarg. S. 539—59.)

Om Norges overtagelse af sin andel af den danske statsgæld.

Minnen ur Sveriges nyare historia, samlade af *B. von Schinkel.* 12. del. Carl Johan och hans tid (1828—1844). Författad af *O. Alin.* Senare afd. (1835—1844). Sthm. CXLVI + 274 s. (O. m. t.: *O. Alin.* Carl XIV Johan och rikets ständer 1840—1841. Historisk teckning.)

Studentminnen upptecknade af en gammal Lundenser. Sthm. 154 s.

S. 113—25: Studentpolitik.

De Bacourt. Une mission en Suède et en Danemark 1844. (Le correspondant. Août 1893.)

G. B. Malleson. The refounding of the German empire. 1848—71. London. XI + 326 s.

Moltkes kriegsgeschichtliche Arbeiten. Geschichte des Krieges gegen Dänemark 1848—49. Hrsg. vom Groszen Generalstabe, Abth. für Kriegsgeschichte. Berlin. X + 437 s. (O. m. t.: Moltkes militärische Werke. III. Kriegsgeschichtliche Arbeiten. 1. Th.)

Schlachten-Atlas des neunzehnten Jahrhunderts, vom Jahre 1828 bis 1885. 36.—37. Lief. Lpz., Wien, Iglau.

Indhold: Deutsch-dänischer Krieg 1848—50. Nr. 1. Das Gefecht bei Bau. 6 s. + 1 k. — Nr. 2. Die Schlacht bei Schleswig. 10 s. + 2 k. — Nr. 3. Die Schlacht bei Fredericia. 8 s. + 2 k. — Nr. 4. Das Gefecht bei Missunde. 4 s. + 1 k.

M. Dittrich. König Albert und seine Sachsen im Felde 1849, 1866, 1870—71. Vaterländische Gedenkblätter. Dresden. 125 s.

„Fægtningen ved og indeslutningen af Fredericia." (Revue militaire de l'Étranger. XXII. année. S. 422—80.)

Briefwechsel des Generals Leopold von Gerlach mit dem Bundestags-Gesandten Otto von Bismarck. Berlin. 355 s.

Rathlef. Bismarck und Oesterreich bis 1866 mit besonderer Berücksichtigung des Sybel'schen Werkes. Reval. 92 s.

L. Buchner. Kleine Schriften politischen Inhalts. Stuttgart. 352 s.

Genesis des dänischen Krieges 1864. S. 86—98.

Minarelli-Fitzgerald. Moltke und seine Einflussnahme auf die Operationen des Feldzuges 1864. (Organ der militärwissenschaftlichen Vereine. 1893. 3. H.)

R. S.: Feldzugsbriefe. I. Aus Schleswig-Holstein 1864. (Grenzbote. 52. Bd. I, 239—47, 423—30.)

Tre episoder i Konung Karl XV:s lif. Ur kommendör *Axel Adlersparres* efterlämnade papper ordnade och utg. af hans hustru. Sthm.

Af indholdet fremhæves: Konferensen på Ulriksdal. S. 29—68.

G. Hergt. Die Nordlandsfahrt des Pytheas. Inaug. Dissert. Halle a. S. 78 s.

F. Fita. La India oriental y la Groenlandia en los postreros años del siglo XV. (Boletin de la R. academia de la historia. T. XXI. S. 472—78. Madrid. 1892.)

Meddeler 3 aktstykker.

H. A. Schumacher. Olaus Magnus und die ältesten Karten der Nordlande. (Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 28. Bd. S. 167—200.)

A. Collett. Gamle Christiania Billeder. Chra. 420 s. 4°.

B. Hansen. Flekkefjord før og nu. Flekkefjord. 44 s. *1892.*

O. Rygh. Oplysninger til throndhjemske Gaardnavne. (Det kgl. norske Videnskabers Selskabs Skrifter. 1891. Throndhjem. S. 153—262.)

Uddrag af Altens Kirkebøger 1705—1814. Ved *A. Hagemann.* Hammerfest. 58 s. *1892.*

Uddrag af Skjervø Kirkebøger 1748—1814. Ved *A. Hagemann.* Tromsø. 44 s. *1892.*

G. Goudie. A Norwegian mortgage, or deed of pawn, of land in Shetland, 1597. (Proceedings of the Society of antiquaries of Scotland. MDCCCXCII—XCIII. Vol. XXVII. S. 235—42.)

P. Olsson. Fornhandlingar rörande Jämtlands län. [1420—1490.] (Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift. 1. bd. S. 92—112.)

H. Hildebrand. Visby och dess minnesmärken. Med teckningar af R. Haglund. 3.—8. h. Sthm. (S. 45—136.) 4°.

E. Wrangel. Allhelgonakyrken i Lund. Det gamla och det nya templet. Lund. 47 s.

C. O. Arcadius. Gumlösa kyrka i Västra Göinge härad. Ett sjuhundraårsminne. Lund. 28 s. *1891.* (Boksamling, utg. af de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.)

W. Berg. Augustinerklostret i Konungahälla. (Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia. 5. Bd. S. 189—318.)

Slotsruinen på Ragnhildsholmen. (Meddelanden från Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförening. I, 1. S. 18—31.)

R. Hansen. Die Alheide in Jütland und ihre Besiedelung durch Pfälzer. (Globus. 64. Bd. Nr. 6—7.)

R. Hansen. Küstenänderungen im südwestlischen Schleswig. (Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' geographischer Anstalt. Hrsg. von A. Supan. 39. Bd. S. 177—81. 4°.)

Med 3 kort fra c. 1240, 1634 og 1892.

E. v. Bertouch. Die grossen nordischen Fluthen und deren Folgen. Wiesbaden. 41 s.

A. Gloy. Beiträge zur Siedelungskunde Nordalbingiens. Stuttgart. 44 s. (Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde. Hrsg. von A. Kirchhof. 7. Bd. S. 273—316.) *1892.*

C. Beseke. Der Nord-Ostsee-Canal. Seine Entstehungsgeschichte, sein Bau und seine Bedeutung in wirtschaftlicher und militärischer Hinsicht. Kiel. VII + 148 s.

Behandler ogsaa de ældre kanalanlæg.

J. Niemeyer. Urkundliche Beiträge zur Geschichte Ditmarschens aus den Jahren 1658 bis 1660. Meldorf. Program. S. 3—21. 4°.

A. Haas. Urkundliches Material zur Geschichte der Kirche in Bergen auf Rügen. (Baltische Studien. 43. Jahrg. S. 61—116.)

Med mange efterretninger om kirkens forhold til Roskilde bispestol.

A. Haas. Beiträge zur Geschichte der Stadt Bergen auf Rügen. Festschrift. Bergen. 160 s. 4°.

Allgemeine Deutsche Biographie. 35. Bd. Spalatin—Steinmar. 796 s. 36. Bd. Steinmetz—Stürenburg. 796 s. Lpz.

Af biografierne fremhæves: I 35. bd. O. Sperling, livlæge hos Kr. 4. og Fr. 3., † 1681; P. Sperling, skolemand, f. i Ekernførde, † 1633 i Hamborg; M. Stach, f. i Mähren, missionær i Grønland, † 1787; O. M. Stachelberg, kunsthistoriker, Brøndsteds rejsefælle fra 1810—12, † 1837; Tidemann Steen, lybsk admiral og borgmester, † c. 1441; H. Steffens, naturforsker og filosof, † 1845; A. Steffensen, skolemand, f. i Angel, † 1850; L. v. Stein, nationaløkonom, f. i Ekernførde, † 1890; M. F. Steindorff, f. i Sydslesvig, slesvig-holstensk politiker, † 1869. I 36. bd. C. L. E. v. Stemann, retshistoriker og embedsmand, † 1876; C. v. Stemann, jurist, f. i Slesvig, † 1882; J. V. Stemann, theolog, f. i Kbh., † 1676 i Hamborg; N. Steno (Stensen), læge, † 1686; J. A. R. v. Stindzing, jurist, f. i Altona, † 1883; C. v. Stökken, f. i Rendsborg, † 1684 som generalsuperintendent over Slesvig og Holsten; C. og F. L. grever til Stolberg-Stolberg, det bekendte literære brødrepar, † 1821 og 1819; Louise grevinde til Stolberg-Stolberg, digterinde, † 1875, C. E. greve til Stolberg-Wernigerode, Kr. VI's fortrolige, † 1771; H. Th. W. Storm, digter, f. i Husum, † 1888; Klaus Störtebeker, vitaliebroder, † 1401; K. F. H. Strasz, digter og forfatter til den af Chemnitz omdigtede Slesvig-holstenske nationalsang, † 1864; K. F. Stresow, salmedigter, f. i Sundeved, † 1788 som provst på Femern; A. Strodtmann, digter og litterat, f. i Flensborg, † 1879; J. S. Strodtmann, skolemand, f. i Haderslev, † 1888; A. Struensee, generalsuperintendent i Slesvig og Holsten, † 1791; J. F. Struensee, minister, † 1772; K. A. v. Struensee, statsmand, † 1804; J. Struwe, mathematiker, f. i Holsten, † 1841; L. A. Struve, læge, f. i Altona, † 1828; J. Th. Struve, filolog, f. i Flensborg, † 1886; F. G. W. Struve, astronom, f. i Altona, grundlægger af Pulkovaobservatoriet, † 1864; P. F. Stuhr, historiker, f. i Slesvig, † 1851 som professor i Berlin.

Dictionary of national biography. Ed. by *S. Lee*. Vol. XXXIII. Leighton—Llwelyn. Vol. XXXIV. Llwyd—Maccartney. Vol. XXXV. Mac Carwell—Maltby. Vol. XXXVI. Malthus—Mason. London.

Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662. Bearb. u. hrsg. von *G. Toepke*. 3. Th. Register. Heidelberg. XII + 887 s.

Aeltere Universitäts-Matrikeln. 2. Universität Greifswald. Aus der Originalhandschrift unter Mitwirkung von G. Liebe, E. Theuner, H. Granier und H. v. Petersdorff hrsg. von *E. Friedländer*. 1. Bd. 1456—1645. Lpz. XXI + 635 s. (O. m. t.: Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven. 52. Bd.)

Die Matrikel der Universität Rostock. Hrsg. von *A. Hofmeister*. 3. Bd. 1. H. 1611—1651. Rostock. (168 s.) 4°.

J. B. Halvorsen. Norsk Forfatter-Lexikon 1814—1880. 34.—36. H. Mourly—Næsheim. Kra. (4. Bd. S. 129—320.)

Uddrag af „Bergens Borgerbog" for Tidsrummet 1752—1800. Fortegnelse over de Haandværksmestre, som i dette Tidsrum har erhvervet Borgerskab i Bergen. Ved *J. Bøgh.* 31 s. (Bergens Museums Aarsberetning for 1891. Nr. 6. *1892.*)

J. Bøgh. Meddelelser om bergenske Guldsmede fra Midten af det 16de Aarhundrede til Laugets Ophævelse 1869. 56 s. (Bergens Museums Aarsberetning for 1892. Nr. 4.)

G. Norrie. Okulister og Oftalmologer i gamle Dage, særligt i Danmark. 48 s. og 3 tavler. (Nordisk medicinsk arkiv. 1893. Nr. 7.)

Blätter aus dem Stammbuch Jens Baggesen's 1787—1797. Hrsg. von *Th. v. Baggesen* und *E. Grupe.* Marburg a. L. 4°.

J. A. Moe. Provst Knud Wessel Brown, Sognepræst til Højland 1792—1826, en Troens Forkæmper i Rationalismens Tid. (Luthersk Ugeskr. 4. R. 17. Aarg. S. 272—81, 289—96, 305—09.)

A. Aubert. Professor Dahl. Et stykke av aarhundredets kunst- og kulturhistorie. Kra. 412 s.

K. Maurer. Vilhjálmur Finsen. (Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. XXXV. Bd. N. F. XVI. Bd. S. 1—10.)

B. T. Melsteð. Højesteretsassessor, Dr. Vilhjálmur Finsen. (Tidsskrift for Retsvidenskab, udg. af den Stang'ske Stiftelse i Christiania. 6. Aarg. S. 143—49.)

Niels W. Gade. Aufzeichnungen und Briefe, hrsg. von *D. Gade.* Autorisierte Übersetzung aus dem Dänischen. Basel.

O. Dahl. Biskop Gunnerus's Virksomhed, fornemmelig som Botaniker, tilligemed en Oversigt over Botanikens Tilstand i Danmark og Norge indtil hans Død. (Det kgl. norske Videnskabers Selskabs Skrifter. 1891. S. 1—152. 1892. S. 1—61. 1893.)

G. *Niemann* und *F. v. Feldegg.* Theophilos Hansen und seine Werke. Wien. VIII + 145 s. Folio.

L. Schmitt. Der Karmeliter Paulus Heliä, Vorkämpfer der katolischen Kirche gegen die sogenannte Reformation in Dänemark. (Ergänzungshefte zu den „Stimmen aus Maria-Laach". 60.) Freiburg i. B. XI + 172 s.

A. T. Bjørnstad. Sognepræst til Næsset i Romsdalen Elias Heltberg og hans personel Kapellan Henrik Lind. (Luthersk Ugeskrift. 4. R. 17. Aarg. S. 559—62.)

Omhandler en provsteretssag fra slutn. af det 18. årh

F. Ödberg. Om Anders Lorichs, k. Johan III's ständiga legat i Polen, och hans tid (1569—1584). Bidrag till svenska diplomatiens och den katolska reaktionens historia. Skara. S. 1—123. 4°. Program.

L. var født i Flensborg.

A. v. Minckwitz. Die kurfürstlichen Leibwachen zu Ross bis zur Errichtung des stehenden Heeres. Hrsg. von G. von Schimpff. (Neues Archiv für sachsische Geschichte und Altertumskunde. 14. Bd. S. 177—210.)

Med efterretninger om hertug Magnus (s. 177).

C. Ludwig Müller. (Zeitschrift für Numismatik. 18. Bd. 4. H.)

Schillers Briefe. Hrsg. und mit Anmerkungen versehen von *F. Jonas.* Kritische Gesamtausg. 1. Bd. 1772—87. VIII + 517 s. 2. Bd. 1788—89. 484 s. 3. Bd. 1790—94. 560 s. 4. Bd. 1794—96. 564 s. Stuttgart. 1892—93.

I 3. bd. findes brevene til hertugen af Augustenborg og grev Schimmelmann.

Briefe zu Schillerlitteratur. Hrsg. von *B. Seuffert.* (Vierteljahrschrift für Litteraturgeschichte. Hrsg. von B. Seuffert. 6. Bd. S. 613—19.)

S. 616—17 findes et brev fra fru Schiller til grev Schimmelmann.

O. A. Øverland. Ole Skavhaug. Et Minde fra Verdalen. (Folkebladet. S. 187—90, 222.)

M. Smith. Familien Smith fra Tvedestrand. Kra. II + 34 s.

L. Bobé. Gräfin Louise Stolberg, nach ungedruckten Briefe. (Die Nation. X, 501—04.)

L. F. H. Weidemann. Stamtavle over Slegten Weidemann samt over Slegterne Sommerfeldt, Norgreen, Sørenssen, Nielsen m. Fl. Trondhjem. *1892.* 4°.

S. Boegh. Efterretninger om de norske Grene af Familien Wesseltoft. Kra.

Germanistische Abhandlungen zum LXX Geburtstag Konrad v. Maurers. Göttingen. V + 554 s.

Af indholdet fremhæves: K. Lehmann. Kauffriede und Friedensschild S. 49—64. — A. Petersen. Om Indmaningen i Danmark indtil Christian V's danske Lov. S. 151—84. — V. A. Secher. Nogle meddelelser om skurdsmænd eller skurdsnævninger og om udmældelsen af ransnævninger på landet i Jylland. S. 249—82.

J. Ficker. Untersuchungen zur Erbenfolge der ostgermanischen Rechte. 2. Bd. 1. H. Innsbruck. (S. 1—400.) (O. m. t.: Untersuchungen zur Rechtsgeschichte. 2. Bd. 1. H.)

C. G. E. Björling. Om Bötesstraffet i den svenska Medeltidsrätten. Akad. afh. Lund. 156 s.

Behandler også skånske lov.

Nils Stubs Optegnelsesbøger fra Oslo Lagthing 1572—1580. Udg. for det norske historiske Kildeskriftfond ved *H. J. Huitfeldt-Kaas.* 1. H. Chra. (128 s.) [1572 — juni 1576.]

Norske Herredags-Dombøger. Udg. for det norske historiske Kildeskriftfond. 1. Række (1578—1604). I. Dombog for 1578 ved *E. A. Thomle.* 2. H. Chra. (S. 161—355.)

F. Holtze. König Christian's V. Dänisches Gesetz als Vorbild für die preussische Justizreform 1713. Berlin. 28 s. (Schriften des Vereins für die Geschichte Berlins. 30. H.)

Jfr. Tidsskrift f. Retsvidenskab. 6. årg. S. 369 ff.

K. Maurer. Isländisches Kirchenrecht. (Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. XXXV. Bd. N. F. XVI. Bd. S. 251—70.)

K. Hegel. Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter. Eine Antikritik. (Historische Zeitschrift. Hrsg. v. H. von Sybel und M. Lehmann. 70. Bd. N. F. 34. Bd. S. 442—59.)

A. Doren. Untersuchungen zur Geschichte der Kaufmannsgilden des Mittelalters. Ein Beitrag zur Wirtschafts-, Social- und Verfassungsgeschichte der mittelalterlichen Städte. Lpz. XII + 220 s. (Staats- und socialwissenschaftliche Forschungen, hrsg. von G. Schmoller. 12. Bd. 2. H.)

C. Martinet. Le socialisme en Danemark. Paris. 114 s.

A. Hauch. Kirchengeschichte Deutschlands. 3. Th. 1. H. Konsolidierung der Deutschen Kirche. Lpz. (386 s.)

S. 69 - 149. „Die Gründung d. Kirche im norddeutschen Wendenland" (hvorunder Danmark indbefattes).

C. Rolfs. Die beiden Boie. Ein Beitrag zu Reformations-Geschichte Ditmarschens. Lunden. 80 s. *1892.*

R. Ehrenberg. Altona unter Schauenburgischer Herrschaft. VII. Die Jesuiten-Mission in Altona. Altona. S. 1—61.

A. C. Bang. Dokumenter og studier vedrørende den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker. I. Universitets-program for 1ste semester 1893. Chra. 283 s.

E. Michelsen. Der Gustav-Adolfs-Verein in Schleswig-Holstein. Geschichte seiner Anfänge und ersten Blüthe bis 1865. Festschrift zum 50-jährigen Jubiläum des Schlesvig-Holsteinischen Hauptvereins der evangelischen Gustav-Adolfs-Stiftung in Kiel. Nach gedruckten und ungedruckten Quellen. Kiel u. Lpz. 56 s.

E. Chatelain. Le „livre" ou „cartulaire" de la nation d'Angleterre et d'Allemagne dans l'ancienne Université de Paris. (Mémoires de la société de l'histoire de Paris et de l'Ile de-France. T. XVIII.)

K. Seitz Aktenstücke zur Geschichtè der früheren lateinischen Schule zu Itzehoe. V. Itzehoe. 44 s. Program.

A. Hirsch. Geschichte der medicinischen Wissenschaften in Deutschland. München u. Lpz. XIV + 739 s. (O. m. t.: Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. Neuere Zeit. 22 Bd.)

Også danske lægers — som Bartholins og Stenos — virksomhed skildres.

J. Paludan. Deutsche Wandertruppen in Dänemark. (Zeitschrift für Deutsche Philologie. 25. Bd. S. 313—43.)

J. Bolte. Die Singspiele der englischen Komödianten und ihrer Nachfolger in Deutschland, Holland und Skandinavien. Hmbg. VII + 194 s. (O. m. t.: Theatergeschichtliche Forschungen. Hrsg. von B. Litzmann. VII. H.)

C. Elling. Die Musik am Hofe Christian's IV von Dänemark nach A. Hammerich. (Vierteljahresschrift für Musikwesen. 9. Bd. S. 62—98.)

H. Jæger. Illustreret norsk litteraturhistorie. 1.—10. h. Kra. (S. 1—480.) *1892*—93.

Behandler Norges litteratur fra 1814 til slutn. af 50erne.

R. Steffen. Några strövärs i vår folklyrik. (Uppsalastudier, tillegnade Sophus Bugge på hans 60 åra födelsedag. S. 97—113. *1892.*)

R. O. Heslop. Northumberland Words. A glossary of words used in the county of Northumberland and on Tyneside. Vol. II. P. I. Ga to Mow. London. (14 s + s. 311—486.) (Publication of the English dialect society. Nr. 68.)

Pedersen. Aberglaube und Botanik in Dänemark. (Deutsche botanische Monatsschrift. 11. Jahrg. Nr. 4—5.)

A. Carstensen. Nordfrisische Sagen. (Am Urquell. Monatsschrift für Volkskunde. 4. Bd. 7. H.)

A. Gröning. Das Trinkhorn des Grafen von Oldenburg. (Am Urquell. Monatsschrift für Volkskunde. 4. Bd. 10. H.)

R. Hansen. Die Bauernhäuser in Schleswig. (Globus. 1893, Nr. 21.)

R. Hansen. Bauernhöfe auf der Insel Fehmarn im 16., 17. und 18. Jahrhundert. (Globus. 63. Bd. Nr. 6.)

K. Kålund. Det ældste vidnesbyrd om betydningen af ordet „husbrand" i Dansk. (Arkiv for nordisk filologi. Utg. gennem A. Kock. 9. Bd. S. 86—88.)

V. Lauffer. Danzigs Schiffs- und Wahrenverkehr am Ende des XV. Jahrhunderts. Inaug. Dissert. Danzig. 44 s.

Vedtægter og Dokumenter fra det hanseatiske Kontor i Bergen og dettes enkelte Gaarde. Udg. af *Y. Nielsen.* Chra. 34 s. 1892. (Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandlinger for 1892. Nr. 7.)

Aktst. er hovedsagentlig fra det 17. årh.

Wasserzieher. Ein nordfriesischer Kalender. (Berichte des Freien Deutschen Hochstiftes zu Frankfurt a. M. N. F. 9. Bd. 2. H.)

Underdånigt betänkande af kommitterade för granskning af inskriptionerna å arméns fanor och standar. Afgifvet den 2. april 1892. Sthm. 150 s.

Smaastykker.

1.

Lidt om St. Anna rotunda.

Af H. D. Lind.

Som bekændt havde Kristian den fjerde i sin senere Regeringstid paabegyndt Opførelsen af en Kirke i den nordlige Del af København, den saakaldte St. Anna rotunda, der kom til at ligge „ved Østerport", omtrent der, hvor Sølvgadens Kaserne nu er. Denne „runde" eller „trinde" Kirkes Opførelse var ogsaa kommet godt i Gang; der var endog udnævnt en Sognepræst ved Kirken; der var paatænkt at give ham en Kapellan til Medhjælp, ligesom ogsaa Tømmer til disse to Præsters og til Degnens Vaaninger skaffedes til Veje. Tillige vare det nye Sogns Grænser blevne afstukne; hele det store St. Annæ Kvarter, hvoraf Baadsmandsboderne (Nyboder) udgjorde den overvejende Del, lagdes til Kirken, som af den Grund ogsaa under Tiden kaldes „Baadsmandskirken" [1]). Om selve Kirkebygningens Konstruktion og Udseende har man kun sparsomme Efterretninger. Ret beset kændes af samtidige Beskrivelser vel alene Jens Lavritsen Volfs fra 1654, som i

[1]) Bricka og Fridericia, Kristian IV's egh. Breve V, 366. Det meste af Sognet, med Undtagelse af Nyboder, blev senere, efter lange Forhandlinger, lagt til Trinitatis Kirke (Pontoppidan, Origines Hafn. 285). Mon Navnet „Runde Kirke" ikke med det samme er gaaet i Arv til Trinitatis fra St. Anna?

al sin Kortfattethed lyder saaledes[1]): „Udenfor Hs. Majestæts Have ser man den nye underlige Kirke, som staar i Bygning, hvis Skabelon er nedenfor trind som et Kompas med alle sine Streger, hvor der over hver Streg er muret og gjort en Hvælving paa Jorden, paa hvilken Hvælving alle Stolene nede udi samme Kirke sættes og gøres skal, og er udenpaa Kirken en Dør til hver Hvælving at gaa ind og ud af; samme Kirkes Skabelon er med 12 Gavle." — Da Kirkens Opførelse var sket under Korfits Ulfeldts Regimente som Statholder og Rigshofmester, har den Kommission, der skulde granske Ulfeldts hele Finansstyrelse (se foran Side 367 ff.), ogsaa fremdraget hans Forhold til St. Annas Bygning og har helliget Undersøgelsen deraf et særligt Afsnit i den befalede „Relation". De fleste af de Dokumenter, som Kommissionen har gennemset i den Anledning, ere til Stede endnu, og fra disse saa vel som fra Relationen vil der kunne hentes adskillige Træk, som give nye Oplysninger om den interessante Kirkebygning.

Allerede Kommissionen har beklaget, at Byggekontrakten ikke forefindes, men Kontraktens vigtigste Punkt maa have været, at Jakob Madsen paa Kristianshavn, Jonas Heinemark, Tolder i København, og Jørgen Andersen, Borger i Helsingør, paatage sig at lade Kirken „opmure og forfærdige" efter Kgl. Maj.'s Befaling. Akkorden omfattede vistnok Leverancen af Sten og Kalk og dernæst Arbejdet med at føre Murstenene i Land paa egne Pramme, at stable Stenene paa Dæmningen ved St. Annæ Skanse, ligeledes at losse Kalken, at læsse Kalk og Sten paa Vogne og opage disse Materialier til Kirken. Herfor skulde der betales Entreprenørerne 1 Rdl. 30$^{2}/_{3}$ Skilling for hver færdigmuret Kubikalen Mur. Men desuden skulde Kongen betale „Murmesterløn" til Mester Rasmus Nielsen, der havde overtaget Murerarbejdet[2]). — Efter at der

[1]) Encomion regn. Dan. 375. Af nyere Beskrivelser: O. Nielsen, Københavns Hist. og Beskriv. IV, 118 f.

[2]) Egenh. Breve IV, 394: „Med Murværket at fortinge kan det have en Anstand, indtil den ny (Over-) Bygmester (Leonhard Blasius) ankommer." 26. Avgust 1640.

var bygget paa Kirken fra 1640 til Slutningen af 1643[1]), standsede Svenskekrigen imidlertid hele Virksomheden. I 1645 befalede saa Rigshofmesteren Overtømmermanden Hans Ahnemøller at opmaale Arbejdet, for at Entreprenørerne kunde faa deres Afregning. Denne Opmaaling, der har ikke ringe Interesse, forefindes endnu[2]) og anføres nedenfor med nogle Forkortelser hist og her:

„Først Grunden om Kirkemuren, er rundtom udi sine 12 Kanter i Længden 312 Alen og i Dyben 2 Alen og 1½ Al. tyk, er . . . . . 936 Al.

Nok Kirkemuren paa samme Grund, rundt om, paa samme Længde, 5 Kvarter tyk, 25½ Al. højt. — De første 10 Al. højt neden op fra Grunden er . . . . . 3,900 Al.

Saa og ovenpaa samme Mur er opmuret 10 Al. høit og af samme Længde og Tykke . . . . . 3,900 Al.

Nok øverst paa Muren er opmuret 5½ Al. høit og forne Længde og Tykke . . . . . 2,145 Al.

Nok er opmuret 24 Piller, som staa uden om til Kirkemuren. — De 12 Piller, som staar for Kanterne, ere rundt om efter Maalet 5½ Al. og med Grund og alt 27½ Al. høit. Da er hver Pille udi sin Højde og Tykke 151 Al. 1 Kvarter, er da forne Skakpiller[3]) tilsammen . . 1,815 Al.

De andre 12 firkantede Piller er rundt om efter Maalet 4½ Al. og med Grund og alt 27½ Al. høit, er for hver Pille 123 Al. 3 Kv. . . . . 1,485 Al.

Skakmuren under Hvælvingerne ere 38 Al. lang, Murens Tykke 1 Al., Højden er med Grund og alt ud til Muren 4 Al. og indad til Sirkelet 1½ Al. Er en Hvælvingsmur 116 Al., beløber sig for forne 26 Mur 3,016 Al.

Nok 22 Hvælvinger, hver Hvælving over forne Mur udi sin

---

[1]) 24. Juni 1640 var der endnu ikke begyndt paa Byggeriet (Egh. Breve IV, 360). Bygningsregnskabet begynder 27. Juli s. A. (og gaar til 26. Maj 1646).

[2]) Afregninger K. 18, i. Rigsarkivet.

[3]) „Skak" betyder: hældende (Molbech, Dansk Ordbog). Pillerne vare altsaa skraa Stræbepiller (Contreforcer). Jevnfør „Skakmur" i det følgende.

Længde, Brede og Runde, er hver Hvælving efter Sirkelet 550 Al., tilsammen . . . . . 12,100 Al.

Udi Hvælvingerne ere gjorte 22 Skiver[1]) indad Kirken, hver Skive udi sin Brede og Højde 11 Al. . . . . 242 Al.

Nok for hver Ende udaf for[ne] 20 Hvælvinger og ind til Sirkelet er udliget og udmuret, kan beregnes enhver for 30 Al. . . . . 600 Al.

Nok udi 3 Hvælvinger, som Gangene gaar ind udi Kirken, er hver 20 Al. lang, 6 Al. bred efter Sirkelet, er 120 Al. tilsammen . . . . . 360 Al.

Muren imellem Hvælvingerne ere 39½ Al. lang, Højden op til Muren 3 Al. og nedentil 1 Al. Da kan hver Mur beregnes for 158 Al., er for 26 Mur . . . . . 4,108 Al.

Nok Muren under de øverste 23 Piller[2]) er 3 Al. dyb og 3 Al. tyk og 4 Al. lang, den første 1 Al. i Højden, den anden Al. højt — 5½ Alen i Længden, den tredie Al. højt — 6½ Al. i Længden. Er neder enhver Pille 48 Al. Mur . . . . . 1,104 Al.

Saa og en Mur under de 12 mellemste Piller, 2 Al. dyb, 3 Al. tyk. Den første Al. oventil 4 Al. i Længden. Den anden Al. nedentil 3 Al. i Længden. Er neder enhver Pille 30 Al. Mur . . . . . 360 Al.

Og Grunden under hver af de 12 inderste Piller beregnet Dyben og i sin Firkant 15 Al. Mur . . . . . 180 Al.

Nok trende Mure næst ved Koret, den ene 6 Alen høj, den anden 4½ Al. høj og i deres Længde 25 Al. Til det mellemste Piller 2 Al. høj, 1 Al. tyk . . . . . 202 Al.

Nok 4 Mure næst ved Koret, som Gangene gaar ind til

---

[1]) Vistnok en Slags Plafond eller Medaillon, hvori Hvælvingens Ribber samledes; omtrent det samme, hvad der ellers kaldtes et „Spejl".

[2]) Der var ikke alene Stenpiller, som huggedes af Kampesten, hvilke Lensmændene skaffede til Veje (Stenhuggerne Gert og Johan Borchman have arbejdet paa dem), men ogsaa Metalpiller, støbte i Hammermøllen ved Helsingør. Egh. Breve IV, 433. V, 338. Afregn. H, 117, e. Rigsarkivet.

Alteret, 5 Al. høj bag til Muren, 2 Al. Mur høj indad, 16 Al. langt . . . . . 240 Al.

Den Mur i Koret, som Alteret og den Pille, som „Krysefixit" kommer at staa paa, er 4 Al. dyb, 5½ Al. lang og 3 Al. tyk . . . . . 66 Al.

Nok er opmuret 24 Anfanger[1]) i Muren, hver 12 Al. høj, ½ Al. tyk . . . . . 144 Al.

Grunden under Taarnet, 13 Al. i hver Kant, er de 3 Kanter rundt om op til (Kirke-)Muren 39 Al. lang, 3 Al. dyb, 3½ Al. tyk . . . . . 409½ Al.

Grunden under den fjerde Mur op til Kirken, 2 Al. tyk, 3 Al. dyb, 13 Al. lang . . . . . 78 Al.

Grunden under de 4 Piller . . . . er under en Pillers Grund 36 Al. 3 Kvarter . . . . . 147 Al.

Muren over Grunden op ad Taarnet er 26 Al. høj, 2½ Al. tyk, og uden om fra den ene Kirkemur til den anden Kirkemur er 36 Al. langt . . . . . 2,340 Al.

Muren over Grunden næst op til Kirken fra Taarnet, 26 Al. høj, 1½ Al. tyk og 12 Al. lang . . . . . 468 Al.

Muren over Grunden af Pillere er hver 26 Al. høj og i de 3 Kanter 7 Al. rundt om, er en Pille 182 Al. Mur 728 Al.

Oven i Taarnet er gjort en Svejbue[2]), 4 Al. høj, 7 Al. lang, 1 Al. tyk . . . . . 28 Al.

Grunden under Trapperne, 3 Al. dyb, 1 Al. tyk, og er hver Trappemur i Længde efter den halve Runde 7 Al. 21 Al.

Den ene Trappe, 11½ Al. høj over Grunden . . . 80½ Al.

Den anden Trappe, er og Grunden 3 Al. dyb, 1 Al. tyk og efter den halve Rund 7 Al. lang . . . . . 21 Al.

Og er samme Trappemur i Højden ovenpaa samme Grund 26 Al. høj, den halve Rund 7 Al. lang . . . . . 182 Al.

Nok tvende Hvælvinger i Taarnet, er hver Hvælving udi sin

---

[1]) Anfang = Anfänger = Kämpferstein er en Konsol, hvorpaa en Bueribbe hviler (Sanders, Wörterbuch der deutschen Sprache I, 861. Supplement 189). Her maa det forstaas om en Pilaster eller Licén (en fra Muren kun lidet fremspringende Søjle).

[2]) „Sveyboe", det tyske Schwibbogen, er en Art Hvælvingsbue. Stieglitz, Encyklopädie der bürgerlichen Baukunst V, 82.

Vidde og Højde efter Sirkelen udi sin Firkant 144 Al., tilsammen . . . . . 288 Al.
Til for^ne^ tvende Mure udmuret 8 Anfanger, hver beregnet til 26 Al. . . . . 208 Al.
Er lagt Gulv paa den nederste Hvælving, som kan beregnes for 55 Al., hvortil er forbrugt Mursten: 950, Kalk: 8 Tdr.
Herforuden er Anno 1641 paa den sønder Side af Kirken tvende Stykker Mur nederbrudt, hver 11 Al. langt, 9 Al. højt, 5 Kvarter tykt, den Tid, Hs. kgl. Maj. blev bestemt at ville have Vinduer og Døre under Hvælvingerne, som kan beregnes for 247½ Al. Mur. Udaf for^ne^ Mur, som blev nederbrudt, er Halvparten udaf Stenene og Kalken gaaet til Spilde, som kan beregnes for . . . . . 123½ Al.
Summa Summarum, tilsammen . . . . . 42,025½ Al.
Hver Alen beregnet til 1 Rdl. 30⅔ Sk. er 55,450 Rd. 30 Sk.
(Undertegnet:) Hans Ahnemøller. Dette forskrevne Arbejd og Murværk er befalet at opmaales, paa det Afregningen derefter kan gøres. (Undertegnet:) Korfits Ulfeldt."

Endvidere kan anføres en Taksation af Mester Rasmus Nielsens Murerarbejde ved Kirken, underskreven af „I. R. S." (ɔ: Isak Rasmussen) og Jakob Pedersen, Murermestre, og Hans Ahnemøller, samt attesteret af Korfits Ulfeldt. Arbejdet vurderes heri til 10,916 Rdl. ialt. Samme Rasmus Nielsen havde 1641 ladet „overtække" de da opførte Mure med Mursten imod Vinteren, for Sne og Vandskyl; 1642 var der truffet en lignende Forholdsregel og tillige anbragt et „Skur" over Taarnet, og 1643 var tillige alle Hvælvingerne i Kirken blevne forvarede paa samme Maade. Mester Daniel Baltsersen, Tømmermand, indleverer en af Hans Ahnemøller ligeledes foretagen Vurdering af en „Stilling" (ɔ: Stillads) med „Fodstykker, Murbuer, Stolper og Krydsbaand, overklædt ovenpaa med Fyrredeler, at Murmesteren skal sætte Buer op til Hvælvinger" derpaa. I Arbejdsløn alene har Mester Daniel herpaa fortjent 599 Rdl. Paa denne store Stillads arbejdedes endnu i December 1643, men dermed gik hele Byggearbejdet i Staa. Kirken havde dog alt den Gang faaet sine 26 (eller 28) Døre; de forfærdigedes af Snedker Henrik Balke og blev beslaaede

af Smeden Adam Brandenborg „Klien"; han leverede store Hængsler til den store Kirkedør, til den dobbelte Kirkedør og til 24 Kirkedøre (under Hvælvingerne), som tillige fik dobbelte Laase; desuden forsynedes 2 Døre ved Trappen med dobbelte Laase „efter Kongens Hovednøgle"[1]). — Entreprenørernes hele Fordring lød paa 96,427 Rdl. ialt.

Kommissariernes Antegnelser til dette Bygningsregnskab bringe ikke meget nyt frem. Relationen er i Tvivl om, hvorvidt Entreprenørerne have Ret til at kræve „Murmesterløn", men kan intet afgøre, da Kontrakten mangler. Om de 2 Stykker Mur, som blev nedbrudte, bemærkes, at man ikke kan vide, om „den Forandring var foraarsaget af Murermestrene eller deres Forseelse med den Model[2]), som Kirken skulde forfærdiges efter". En Post paa 5,929 Rdl. til Stillads-tømmer, Kalkebaljer o. s. v. vil Kommissionen ikke lade passere, derimod kan den ikke „referere noget vist" om Udgiften til „den store Stilling, som den store Hvælving skulde sluttes paa", til Ankere, Hængsler, Laase og Vinduesjærn samt til Stenpillerne i Kirken.

I Antegnelserne til Hans Ahnemøllers Opmaaling fremføres følgende Anker: „1. I Grunden synes os ikke at være afdragen det, som Kgl. Maj. selv i Begyndelsen havde ladet bekoste; 2. ikke afdraget Dørene og Vinduerne i Hvælvingerne, saa vel som Dørene og Indgang til Kirken i de første 10 Alens Højde fra Fundamentet; 3. ikke heller afdraget Vinduerne i de andre 10 Alens Højde rundt omkring al Kirken og Kongens Stol; 4. saa vel som Vinduerne og Døre paa Taarnet; 5. ej heller noget kortet, saa vidt alle Alne af Kirkens „Circumferentz" ikke kunne blive firkantede, formedelst den inderste Side af Muren efter Circulen falder i sin Circumferenti ikke saa vid som den yderste." — Paa Grund af disse Mangler ønskes en ny Opmaaling foretaget.

---

[1]) 21. Januar 1649 befales Holmens Mestersmed Hans Svitzer at taksere det Jærnværk, som Mester Kaspar Finke allerede har gjort til Anna rotunda (Sjæll. Registr. 22, 113).

[2]) 24. Juni 1640 havde Kongen skrevet: „Den Kirke kan intet begyndes paa, før jeg ser Skabelonen." Egh. Breve IV, 360.

Naar vi samle disse forskællige Smaatræk, som kunne fremdrages af det foreliggende Materiale, til ét Billede, maa vi i højeste Grad beklage, at dette af Kristian IV saa vel begyndte Byggeforetagende ikke blot blev standset, men endog overgivet til barbarisk Ødelæggelse. Vi kunne tænke os Kirken som en saare anseelig Bygning, opført i Kongens sædvanlige Stil, sandsynligvis af røde Mursten, hvis Flader afbrydes af Baand eller „Lister" af gullandske Sten hele Bygningen rundt. Indfatningen om de mange Vinduer er ogsaa af samme Materiale [1]). Den tolvkantede, med fremspringende Stræbepiller prydede Rotunda maaler ikke mindre end 100 Alen i Gennemsnit og dækkes af et Tag, der i Straaleform skyder ud over de 12 Gavle, som bryde Tagskæggets Linie. Ved den ene Side af Bygningen, støttet op ad Kirkens Mur, hæver sig et slankt firkantet „Campanile", hvorfra Klokkernes Røst lyder. Inde i det mægtige Rum bærer en Skov af omtrent 48 Stenpiller i 3 koncentriske Kredse (foruden 24 Pilastre) det hvælvede Loft; skønt dette er hævet omtrent 25 Alen fra Gulvet, vil Rummet paa Grund af sin Størrelse dog forekomme os noget lavt; men i øvrigt minder hele Anlæget om et andet Bygningsværk af samme Konge, Trefoldighedskirken i Kristiansstad i Skaane, „hvor de bærende Fladers Størrelse i Forhold til de baarnes er reduceret til et Minimum" [2]). Og tænke vi os det indre smykket med Alter, Krucifiks, Kongestol og alt Tilbehør og Solen kastende et stærkt Lys gennem de talrige høje Vinduer ind mellem de smækre Granitsøjler, da vil det hele staa for vort Blik som noget meget karakteristisk og tiltalende. — Men fattige Vandaler jævnede Bygningen med Jorden. Stilladsen blev fjærnet, da man (i 1658) havde Tømmeret behov. Ruinen solgtes, Jærnværket deri spredtes for alle Vinde; 4 Tønder Krudt maatte tages til Hjælp, før Klokketaarnet vilde vige Pladsen [3]), og de trofaste københavnske Borgere fik et Kastel i Erstatning for den forsvundne Kirke.

[1]) Egenh. Breve IV, 364.

[2]) Lübkes Kunsthistorie ved Lange, 2den Udgave, 513 f.

[3]) Sjæll. Tegnelser XXXIV, 391. 1658 hed det endnu: Den runde Kirke uden Østerport. Pontoppidan. Origines Hafn. 289.

Paa de noget fantastiske Tegninger, man har af St. Anna rotunda, f. Eks. Dahlbergs i Pufendorfs Værk om Karl Gustaf, afbildes Kirken uden Taarn. I Resens Inscriptiones Hafnienses findes et Kobberstik fra Aar 1657, forestillende Rundetaarn, set fra Tagene af Regensens Nabobygninger[1]). Til venstre for Rundetaarn ses Sundet i Baggrunden, og foran dette, begrænsede af Fæstningsvolde, bemærkes lange parallele Rækker af lave Huse, forbundne to og to med Mure, og med Gader imellem — utvivlsomt det ældste Billede af „Baadsmandsboderne uden Østerport" eller „de nye Boder" —, og foran disse Husrækker igen ses et firkantet Taarn, tilsyneladende af uregelmæssigt Bindingsværk, og med et pyramidalsk Tag. Efter Beliggenheden at dømme kan dette Taarn kun være St. Annas, omgivet af sin Stillads og kronet med sit „Skur". Derimod er Kirken ikke til at opdage; have vi før haft Kirke uden Taarn, saa have vi her Taarn uden Kirke. Dog kunde en aaben Plads, beplantet med nogle Træer, til venstre for Taarnet, maaske tænkes at være en Kirkegaard; — 1654, 23. Januar indviedes (i Følge Holmens Kirkebog) Kirkegaarden ved den runde Kirke.

2.

Var fyrstinde Sofie af Rostock dansk prinsesse?

Af Hans Olrik.

Om fyrstinde Sofie af Rostock véd man kun meget lidt, og dog er den litteratur, der beskæftiger sig med hende, ikke så lille. Spörgsmålet om hendes oprindelse er i vort århundred særlig behandlet af P. W. Becker, Werlauff og Lisch[2]). Sidst-

[1]) Vistnok den Professorresidens, som forhen havde været Kansler Hr. Kristian Fris's Gaard og senere blev Grev Kristian Rantzovs (Danske Magasin 5. R. III. 184 f.).

[2]) P. W. Becker, De Sophia, Henrici III Burwini domini Rostochiensis uxore (disputats fra Borchs kollegium, Hafn. 1830). Hist. tidsskr. III. 17. Zeitschrift d. Vereins f. mecklenb. Geschichte IX. 122 f. X, 42—49.

nævnte har ført granskningen over den rostockske fyrstinde adskillig videre, end det var lykkedes hans forgængere; men da han med hensyn til hendes slægtforhold dog ikke har ramt det rette, skal dette emne endnu en gang tages op til drøftelse.

At Sofie var gift med fyrst Borwin III af Rostock, er utvivlsomt, og Lisch har fortjenesten af at have fastslået, hvornår hun levede: Under Borwins privilegiebrev af 15. Februar 1237 for Doberan kloster findes hendes segl, brugt som kontrasegl til Borwins; men allerede i foråret 1241 omtales hun som død, i det Borwin den 24. April dette år skænker klosteret Dargun en gave til hendes minde [1]). Sandsynligvis har Sofie ægtet Borwin i året 1236, da han blev myndig, og efter at have født ham 4 sönner er hun død, vistnok i begyndelsen af 1241. At Borwin skulde have giftet sig anden gang, vides ikke af nogen kilde, men er en langt senere tids vilkårlige digtning.

Det har hidtil været antaget af nyere historikere, at Sofie var en dansk kongedatter. Formodningen er bleven støttet ved den omstændighed, at kong Abel i sit privilegiebrev for Rostocks borgere (25. April 1251) betegner Borwin III som sin „gener“ [2]). Ligefrem at oversætte dette ord ved „svigersön“ går imidlertid ikke an. Abel kan ikke på nogen måde have været Sofies fader, da hun må have været jævnaldrende med ham, om ikke ældre. Det er da også almindelig erkendt, at „gener“ her som oftere andensteds må tages i videre betydning: „besvogret“ („mâg“). Man har da villet göre Sofie til datter af Abels ældre broder Erik (Plovpenning); men kronologien taler næsten lige så stærkt herimod. Selv den ældre halvbroder Valdemar III, på hvem Suhm og Becker har peget hen, kunde umulig i året 1236 have en voksen datter. Alt dette har stået klart for Lisch;

[1]) Mecklenburg. Urkundenbuch I, 460 ff. 511 [nr. 463. 527]. Ernst af Kirchbergs mecklenburgske rimkrønike fortæller, at Sofie var jordfæstet i Doberan (Westphalen, Monumenta inedita IV, sp. 772).

[2]) Mecklenburg. Urkundenbuch II, 7 [nr. 675].

men da han ikke tvivler på Sofies danske byrd, lader han hende være en (uægte) datter af Valdemar II. Dette støder ganske vist ikke an imod kronologien; men for øvrigt er det dog lidet sandsynligt. Valdemars datter med Berengaria hed nemlig Sofie, og det er ikke rimeligt, at han skulde have kaldt to døtre med samme navn. Der er i virkeligheden da også et vægtigt vidnesbyrd imod den antagelse, at Sofie var Valdemar Sejrs datter.

I det omtalte gavebrev til Dargun (1241) kalder Borwin III sin afdøde hustru „datter af Sveriges konge". Disse ord har været Lisch i vejen. Han formoder derfor, at den kapellan, som har affattet diplomet, har taget fejl af Danmark og Sverige [1]); men en slig antagelse er aldeles utilstedelig. I Valdemar IIs dage havde Danmark en sådan magtstilling i Østersølandene, at en forveksling med Sverige var umulig. Hvor megen vægt man i nordtyske og vendiske egne lagde på forbindelsen med Danmark, ses bl. a. af ejendommelige omskrifter på flere fyrstesegl: Helene, der var gift med Vilhelm af Lüneburg, nævner sig paa sit segl som „kong Valdemars søster", hendes sön Otto kalder sig „sön af Danerkongens søster", og hertug Wartislaw af Pommern, der var sön af Kasimir II og den danske prinsesse Ingerd, kalder sig „Danerkongens frænde" (consanguineus regis Danorum) [2]). En klerk i et lille fyrstendømme, der nylig havde været Danmark underlagt, kan da ikke have begået så stor en fejl som den, at sætte Sverige for Danmark, og det i et offenligt dokument.

Hvad der har bestyrket Lisch i hans formodning om Sofies danske byrd, er imidlertid fyrstindens eget segl (fra 1237), som han har fremdraget og ladet afbilde [3]). På dette segl ser man fyrstinden stå mellem blomsterranker og med et våbenskjold til hver side; billedet på skjoldet til höjre for hende er forsvundet ved slid, men har sikkert været

[1]) Zeitschr. d. Vereins f. mecklenb. Gesch. X, 48.

[2]) Seyler, Geschichte der Siegel (Leipz. 1894), s. 369.

[3]) Anf. sted, s. 42. Senere er denne afbildning atter bleven gengivet i Mecklenb. Urkundenbuch I, 462.

Rostocks grif; billedet på skjoldet til venstre er efter Lisch's fremstilling tre løver, ordnede i lighed med det danske kongevåbens løver.

Det er dog ved nöjere betragtning meget langt fra, at dette våbenskjold taler imod Sofies svenske byrd, som jo fremgår af hendes mands gavebrev til Dargun. Den samtidige svenske konge Erik Erikson (Læspe) har nemlig i sit kontrasegl, og dermed i sit skjold, 3 kronede leoparder, ordnede på samme måde som det danske kongevåbens løver, men uden søblade[1]); og dette våben stemmer netop med våbenskjoldet ved Sofies venstre side: Der ses ingen søblade, og i kraft af en nylig fremkommen afbildning af seglet[2]) er de heraldiske dyr ikke løver (med hovedet i profil), men derimod leoparder (med udadvendt ansigt)[3]). Det må da antages, at Sofie var søster til kong Erik Erikson. Derved bliver hun datter af kong Erik Knutson og Valdemar IIs søster Rikiza. Hun må da være født i tiden 1211—16, og dette kan passe godt med hendes giftermål ved år 1236. Hendes opvækst er snarest foregået i Danmark. — Når Erik Erikson førte de 3 leoparder i skjoldet, da var det for øvrigt sikkert nok en vis lempning hen imod det danske kongevåben. Faderen, Erik Knutson, havde i alt fald haft et helt andet skjoldmærke, nemlig to modstående leoparder. Erik Eriksons og Sofies søstersön, Valdemar Birgerson, gik endda et skridt videre i efterligningen af det danske våben, i det han tillige optog søbladene[4]).

Det tör da siges, at Sofie virkelig var en svensk, og ikke en dansk, prinsesse. Ligefuldt kunde Abel kalde hendes mand for sin mâg; Abels fader og Sofies moder var jo nemlig søskende. Ernst af Kirchbergs mecklenburgske rimkrønike (fra o. 1378) omtaler også hendes svenske op-

[1]) B. E. Hildebrand, Svenska sigiller från Medeltiden I, pl. I.

[2]) Seyler, Gesch. der Siegel, s. 288.

[3]) Leoparderne på våbenskjoldet ved Sofies side synes dog ikke at være kronede, men denne forskel har liden betydning.

[4]) B. E. Hildebrand, anf. sted. H. Hildebrand i Antiquarisk tidskrift för Sverige VII, 1, s. 9.

rindelse, og senere forfattere, således Chemnitz i de mecklenburgske fyrsters genealogi, har endnu betegnet Sofie som svensk kongedatter [1]). Men man har rigtignok så fundet på at lade Borwin III indgå et andet ægteskab med Margrete, en datter af Erik Plovpenning. Denne prinsesse, der i virkeligheden aldrig har været til, har selvfølgelig afstedkommet megen forvirring. Lagerbring har [2]), forledet ved Crantz's Vandalia, gjort Sofie til Borwin IIs hustru, og dermed til Borwin IIIs moder, og under denne forudsætning fundet det rimeligst at lade hende være datter af Karl Sverkerson († 1167); men det er en rent fejlagtig opfattelse, og senere har formodningen om hendes danske oprindelse gjort forvirringen endnu større.

Man vil altså se, at fyrstinde Sofie har måttet flakke hjemløs om, og at man har anbragt hende snart hist, snart her. Forhåbenlig vil det interessante våbenskjold på hendes segl i forbindelse med hendes mands ord i det omtalte gavebrev dog nu have givet os klarhed over hendes udspring.

---

[1]) Kirchberg kap. 129, jfr. kap. 122; Westphalen, Monumenta IV, sp. 772, 766. II, sp. 1646.

[2]) Svea rikes historia II, 189 f.

Bøger indsendte til Redaktionen.

Frederik den Sjettes Udsoning med Napoleon. Breve fra Kancellipræsident Kaas under hans Sendelse til det franske Hovedkvarter i Maj og Juni 1813. Udg. af Generalstaben. Kbh., det Reitzelske Forlag.

Thyra Sehested, Cantsler Christen Thomesen Sehested. En Beretning. Kbh., G. E. C. Gad.

Axel Olrik, Sakses oldhistorie — norröne sagaer og danske sagn —. En literaturhistorisk undersøgelse. (O. m. T.: Kilderne til Sakses oldhistorie. II.) Kbh., G. E. C. Gad.

Vilh. Andersen, Poul Møller. Hans Liv og Skrifter. Efter trykte og utrykte Kilder. Kbh., G. E. C. Gad.

Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af *S. Birket Smith*. 2. Bd. 1667—1740. 8. H. Kbh., Gyldendalske Bogh.

Kort Udsigt over det philologisk-historiske Samfunds Virksomhed. Octbr. 1891—Octbr. 1894. (38.—40. Aarg.) Udg. af Samfundets Bestyrelse ved *C. Jørgensen*. Kbh.

Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder, især i det 17. Aarhundrede, udg. af *Holger Rørdam*. 2. Bd. 2. H. Kbh., G. E. C. Gad.

Meddelelser fra Krigsarkiverne, udg. af Generalstaben. 7 Bd. 1. H. Kbh., Reitzelske Forlag.

Johan Fritzner, Ordbog over det gamle norske Sprog. Omarb., forøg. og forbedret Udg. 26. H. stríða—taka. Krist., den norske Forlagsforening.

Dombog for 1585, udg. for det norske historiske Kildeskriftfond ved *E. A. Thomle*. Christ.

Constantius Flood, Listerlandet. Skildringer og Optegnelser fra

ældre og nyere Tid. 3. gjennemseede og øgede Udg. Krist., P. T. Malling.

Historisk Tidskrift, utg. af svenska historiska föreningen genom *E. Hildebrand*. 14. Årg. 2.—4. H. Sthm.

Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-protokoll. 11. D. 1672. Sthm., P. A. Norstedt & söner.

Ur Fältmarskalken Fabian Wredes papper. Historisk publikation af *Carl Wibling*. Lund, Gleerupska Universitetsbokh.

L. Fr. Läffler, Om de östskandinaviska folknamnen hos Jordanes. Förberedande meddelande. (Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkliv. XIII. 9.) Sthm.

Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte u. Alterthumskunde. 59. Jahrg., hrsg. von *H. Grotefend*. Schwerin.